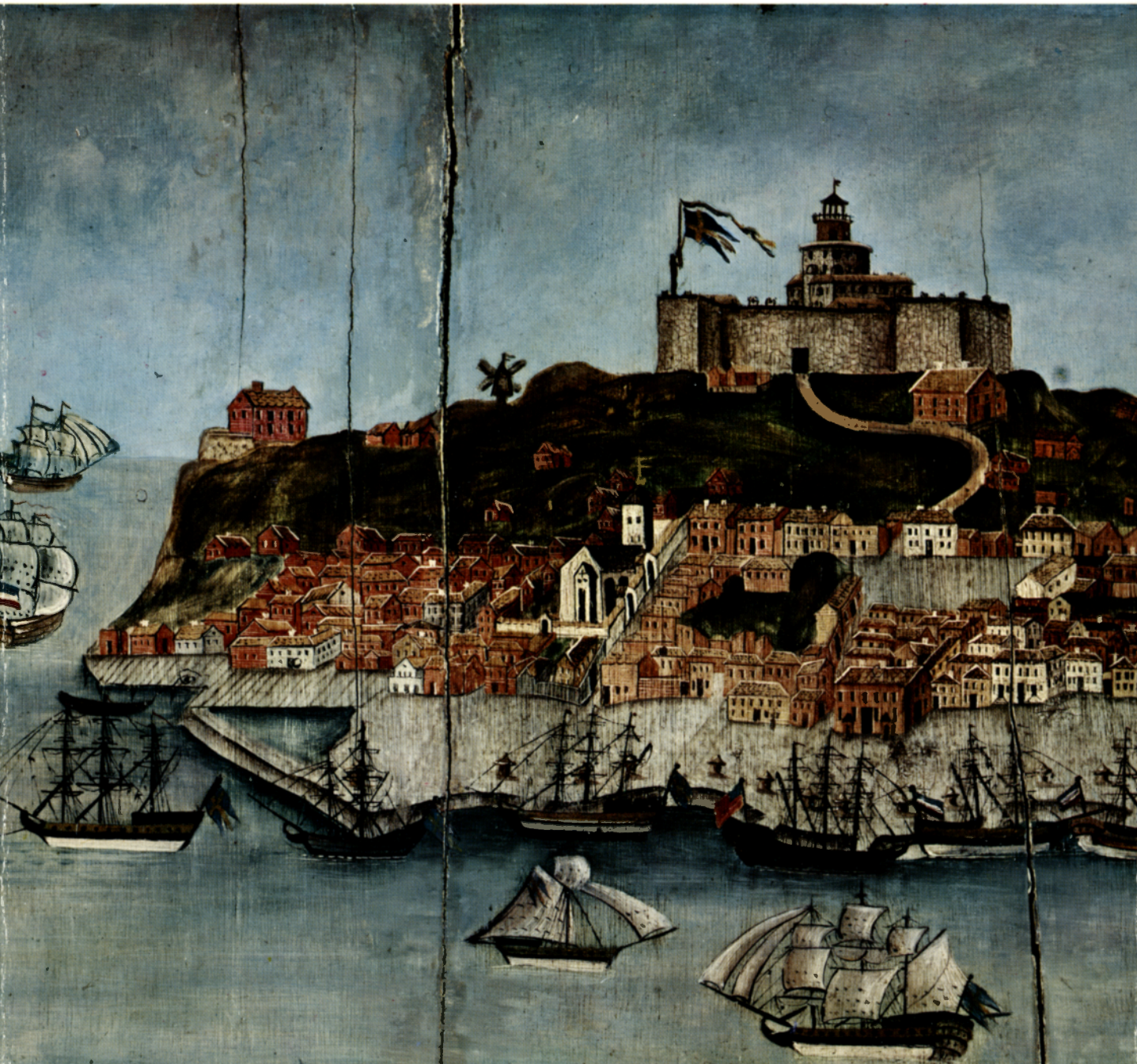

Kyrkorna i Marstrand

SVERIGES KYRKOR
BOHUSLÄN

KARIN AASMA

Kyrkorna i Marstrand

Kyrkorna i Marstrand.

BOHUSLÄN BAND IV: 2

AV KARIN AASMA

VOLYM 154 AV SVERIGES KYRKOR, KONSTHISTORISKT INVENTARIUM

GRUNDAT AV SIGURD CURMAN OCH JOHNNY ROOSVAL

PÅ UPPDRAG AV KUNGL. VITTERHETS HISTORIE OCH ANTIKVITETS AKADEMIEN

UTGIVET AV STEN KARLING, ARMIN TUULSE OCH PER-OLOF WESTLUND

Almqvist & Wiksell Stockholm 1974

UTGIVET MED ANSLAG FRÅN
STATENS HUMANISTISKA FORSKNINGSRÅD

FOTO BÖRJE RÖNNBERG, LKAB
GRAFISK FORMGIVNING VIDAR FORSBERG

Beskrivningen av Kiruna kyrka, avslutad hösten 1972, har utarbetats av fil kand Fredric Bedoire som också utfört excerperingen i kyrkoarkivet och LKAB:s arkiv. Översättningen till engelska av bildtexter har utförts av Albert Read. Bildmaterial och excerpter förvaras i ATA.

Omslagsbilden visar Kiruna kyrka från sydväst. Foto B Rönnberg 1971.

ALMQVIST & WIKSELL INFORMATIONSIKASTRI AB UPPSALA 1973

Förord

Med en volym om Kungälv's kyrkor — författad av museilektor Karin Aasma — påbörjade verket Sveriges Kyrkor, konsthistoriskt inventarium, år 1969 beskrivningen av stadskyrkorna i Bohuslän. I förordet till beskrivningen uttalade utgivarna en förhoppning att den snart skulle komma att följas av en av samma författare utarbetad beskrivning över kyrkorna i Marstrand. Denna föreligger nu färdig, och utgivarna vill varmt tacka museilektor Aasma för hennes omsorgsfulla arbete. Ett tack riktas också till en rad institutioner och enskilda personer, som bistått författaren i hennes arbete. Tjänstemän vid Göteborgs museer, Göteborgs universitetsbibliotek, Göteborgs landsarkiv samt vid Västergötlands museum, Skara, har på olika sätt varit författaren till stor hjälp. F d kyrkvärden i Marstrand Thure Bonander, kronolotsen Benkt Bull, Marstrand, herr Herbert Thuné, Kungälv, docent Lars Bergström, Göteborg, f d assistenten vid Göteborgs historiska museum Arvid Flygare samt fil kand Olga Dahl, Göteborg, har alla lämnat värdefulla uppgifter. Med redaktörerna för verket Norges Kirker, Sigrid och Håkon Christie, har författaren diskuterat paralleller till Marstrands kyrka. Värdefulla uppgifter om en kyrkklocka, som tidigare tillhört Karlstens fästningskyrka i Marstrand, nu i Karlsborg, har lämnats av kyrkoherde Thorbjörn Mellander, Karlsborg.

Vid beskrivningen av olika inventariegrupper har specialister som vanligt medverkat som granskare. Orgelbeskrivningarna har sålunda genomgått och kompletterats av antikvarie R Axel Unnerbäck, medeltida träskulptur av f antikvarien Rune Norberg, silver av förste intendent Kersti Holmquist och av förste antikvarie Aron Andersson, textilier av antikvarie Inger Estham, kyrkklockor av domkyrkosysselman Lars M Holmbäck och uppgifter om franciskanklostrets sigill av antikvarie Oloph Odenius. Latinska texter har översatts av fil kand Svante Nyberg.

Ambassadör Ragnvald Bagge har granskat de uppgifter i beskrivningen som hänför sig till Fredrik Bagge — Marstrands mest kände kyrkoherde genom tiderna. Slutligen vill utgivarna rikta ett varmt tack till Kungl och Hvitfeldtska Stipendieinrättningen i Göteborg, som genom ett anslag på 5 000 kronor på ett väsentligt sätt bidragit till beskrivningens förverkligande.

Stockholm i februari 1974

Sten Karling

Per-Olof Westlund

Armin Tuulse

Innehåll

FÖRORD

KYRKORNA I MARSTRAND

<i>Inledning</i>	89
------------------	----

MARSTRANDS STADSKYRKA

<i>Den äldre kyrkogården</i>	96
<i>Begravningsplatsen på Koön</i>	102
<i>Kyrkobyggnaden</i>	103
<i>Byggnadshistoria</i>	124
<i>Inredning och inventarier</i>	133
<i>Bilaga. Beskrivning av gravstenar</i>	167

KARLSTENS

FÄSTNINGSKYRKA 175

<i>Garnisonens begravningsplats</i>	176
<i>Kyrkan</i>	178
<i>Äldre fästningskyrka</i>	180

NOTER	182
-------	-----

KÄLLOR OCH LITTERATUR	188
-----------------------	-----

FÖRKORTNINGAR	191
---------------	-----

SUMMARY	192
---------	-----

Britto

NOORDT

Nyluis

OOSTEN

Britto

Bahuis

MAESTER
LANDT

Winder

Koyhel

Kalff
font

Eßbüch

Conßba

Monßter
font

Flac
Ref font

Male
font

Maestrant

Toosker gyt van Maestrant

Coet nuyt

Taan van Bahuis

Taan van Winder

Nyluis

nos ters

TOOFT
COET

EE

DE POL IN

GENAEMPT

Trindit

Triff

BELDT

Lesou 7

Acou

KYRKORNA I MARSTRAND

Bohuslän, Göteborgs och Bohus län, Göteborgs stift,
Älvsyssels södra kontrakt, Marstrands Pastorat

Inledning

Ön Marstrand ligger ca 30 km nordväst om Göteborg. Den är den yttersta mot Skagerak liggande ön i en ögrupp som mot norr ansluter sig till Tjörn och öarna i Hakefjorden och mot söder till Göteborgs norra skärgård. Åt öster, på fastlandssidan, ligger Lycke socken. Av de närmast intill Marstrand liggande öarna hör Klöverön i söder och Instön i öster till Lycke socken, medan Koön hör till Marstrand. Ön Marstrand utgöres av en mäktig klippa, ca 50–60 m hög, och med en yta av 8,19 km². Ön genomskäres av djupa dalgångar med frodig vegetation. Dess östra sida bildar en naturlig och skyddad hamn med två inlopp och på denna sida är hamn- och badortsstaden Marstrands bebyggelse koncentrerad. Väster om stadsbebyggelsen, på öns högsta topp, ligger Karlstens fästning, som med sitt mäktiga torn syns vida omkring och förlänar staden dess karakteristiska silhuett (fig 63). Stadsbebyggelsen har utbredd sig även till den år 1822 anlagda badorten Arvidsvik på Koön. Förbindelsen över det smala sundet mellan de två stadsdelarna skötes av en färja som lokalt kallas »spårvagn».

Marstrandsön har redan under förhistorisk tid varit utnyttjad som fiskeläge med troligen säsongbetonad bosättning. På ön har gjorts lösfynd av flintverktyg och stenyxor. I en dalsänka nära fästningen ligger ett fyrkantigt stenblock, kallat offersten, och i närheten har man funnit rester av ett

röse och en domarring. På en höjd vid Mittsund på Koön ligger ett röse av bronsålderstyp. Denna bergshöjd kallas »Danskarnas utkik» efter belägringen 1719. Enligt lokal tradition förknippas med denna belägring även några naturbildningar på Marstrandsön. Till en grotta nordväst om staden, den s k St Eriks kyrka, hade stadens invånare tagit sin tillflykt under belägringen och från »predikstolen», en större sten framför grottan, hade stadens komminister talat tröstens ord till flyktingarna. En mindre grotta i närheten kallades »Fru Arfvidssons sängkammare», eftersom handelsmannen och rådmannen Torkel Arfvidssons andra hustru (Johanna Printz) under belägringstiden här födde en son.¹ Sonen blev döpt i en källa, som sedan gammalt har betraktats som helig och hälsobringande. Platsen vid källan kallades även »själakistan» efter en offerbössa som munkar lär ha låtit uppställa där (Olán 1913 II, s 11 f).

Namnet Marstrand (Malstrand, Mastrand m fl varianter) härleddes ur dess första och äldsta led *mal* som betyder grusbänk, vall av småsten, strandbädd. Öns ursprungliga namn var troligen Malö och torde i sammanställningen med strand anspela på den skalsandbank, som staden ligger på.² Oedman anför flera sägner beträffande stadens och öns namn: »Thenna Stad kallades fordom Måse-Strand för the många Måsar rundt omkring ...» Namnet härleddes enligt Oedman också av

Fig 62. Marstrand på 1580-talet. Detalj av holländsk sjökarta. Ur L J Waghenaer, *Spiegel der Zeewaert* 1584–1585. KB. Foto SHM.

Marstrand in the 1580's. Detail from a Dutch chart. From L J Waghenaer, Spiegel der Zeewaert 1584–1585.

Mare, havet, eller efter en »... Mast, på hwilcken Skeppsbrutne folck, i synnerhet en förnäm och rik Jungfru, wid Namn Maria, blefwit bärgader och kommit in på thenna Öen med Lifwet ...» sedan deras skepp hade strandat på Pater-Noster-skären väster om Marstrand »... och förthenskuld kallas Staden af Holländerna än i dag Masterland ...» (Oedman, s 91 f).

Stadens anläggningstid är okänd, men har i allmänhet förts till Håkon Håkonssons tid i enlighet med Håkonssagan. Denne lät enligt sagan omkring 1227 bebygga Marstrand samt flera ödeöar, bl a

Öckerö och Brännö i Göteborgs skärgård (se även SvK, Bo I: 1, s 76). Troligen har dock ön, som ovan sagts, redan långt tidigare varit fiskeläge samt hamnplats för förbipasserande fartyg. Marstrands viktigaste tillgång har varit sillfisket, och antagligen har en period med rik tillgång på sill under 1200-talet lockat till bosättning om än säsongbetonad sådan (Bohusläns historia, s 109 ff). I Sviogothia Munita berättar A O Rhyzelius om Marstrand: »Han foregifwes wara ganska gammal, så at then Nordiske K. Harald Gylle honom år 1132 först byggt och privilegerat med Stapel-rett ...» (s 132),

Fig 64. Marstrand 1644. Isaac van Geelkercks regleringsplan, den äldsta bevarade stadsplanen. Kgl Bibl, Köpenhamn.

Marstrand 1644. Isaac von Geelkerck's general plan, the oldest preserved town plan of Marstrand.

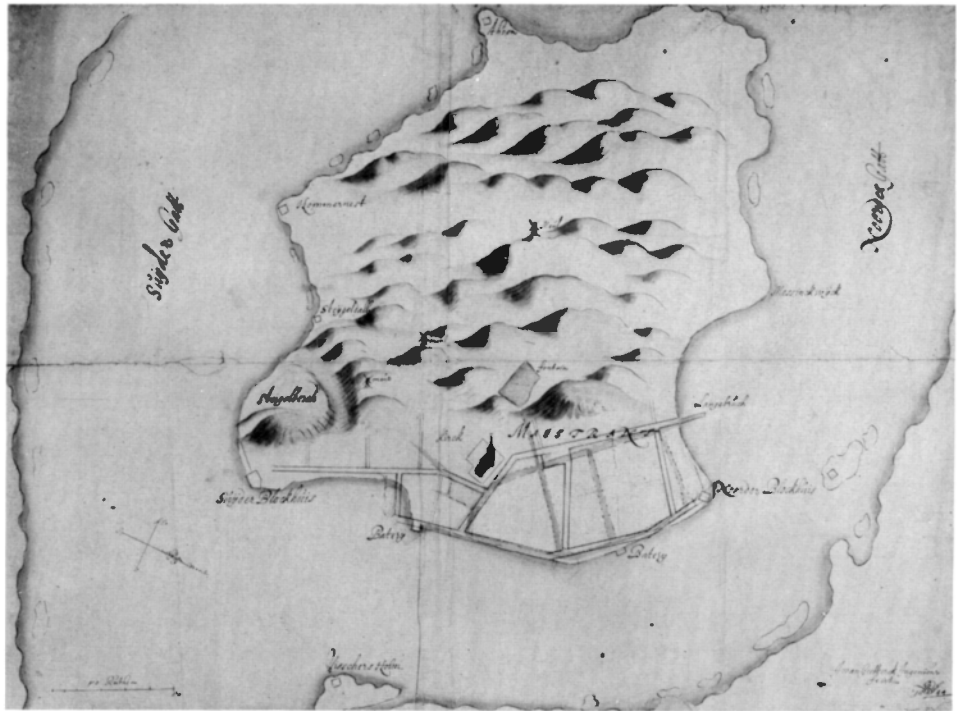

Fig 63. Marstrand sett från Koön. Foto 1972.

Marstrand from Koön.

medan Oedman sätter stadens grundläggning i samband med vendernas förstöring av Kungahälla 1135 (s 91; SvK, Bo IV: 1, s 9). Samma författare avbildar stadens sigill med tre sillar som bildar en trekant och årtalet 1611, omgivet av texten »Opidi. Marstrandensis». I stadens äldsta sigillstamp av koppar hade enligt författaren stått »Anno MCCCXXX» (= 1330; s 92)³.

Dokumentariskt omnämndes Marstrand första gången 1291 i ett avlatsbrev utfärdat från Orvieto (se nedan). Under nästa århundrade figurerar Marstrand i samband med en morgongåva 1353 från konung Magnus Eriksson (Smek) till drottning Blanka av Namur (DN II: 260; Olán, 1939, s 15). År 1362 härjades Marstrand svårt av tyska hanseater och holländare från staden Kampen, varvid »kastellet», klostret och klosterkyrkan nedbrändes (Bohusläns historia, s 130). De äldsta kända privilegierna för staden utfärdades av Kristoffer av Bayern 1442 (Elfsyssel, s 233). Staden fick då rättighet att fritt handla i länet, medan utländska köpmän förbjöds att köpa och sälja på landsbygden. Av andra tilldragelser i staden må nämnas hyllningen av Kristian I som Norges kung år 1449

(DN III: 581 ff). Under vintern 1453–54 vistades ärkebiskop Henrik Kalteisen av Trondheim i Marstrand och utfärdade därifrån flera avlatsbrev, där även franciskanklostret och kyrkan omnämnes (se nedan).⁴ Kristian I stadfäste Marstrands privilegier 1455 (DN V: 574 ff). År 1501 blev staden åter nedbränd som repressalieåtgärd under upproret mot kung Hans.

Under 1500-talets senare del, i samband med den stora sillfiskeperioden, inträffade stadens storhetstid (fig 62). Staden ståtade under den tiden med två borgmästare och tio rådmän. Den norske prästen Peder Claussøn Friis berättar om det stora sillfisket, men även om den dryckenskap och de lösa seder som följde i välståndets kölvatten (s 26 f)⁵.

Staden har ett flertal gånger blivit eldhärjad, nämligen åren 1586, 1643, 1669, 1682 och 1699. Den största katastrofen torde ha inträffat 1643, ty efter denna ödeläggelse uppgjordes planer för en ny gatureglering, och enligt en kunglig förordning skulle staden bebyggas med stenhus⁶ (NRR VII: 295 f; Lorenzen, s 247 ff; fig 64). Någon radikal förändring av det medeltida täta och smala gatunätet kom dock inte att förverkligas då. Först se-

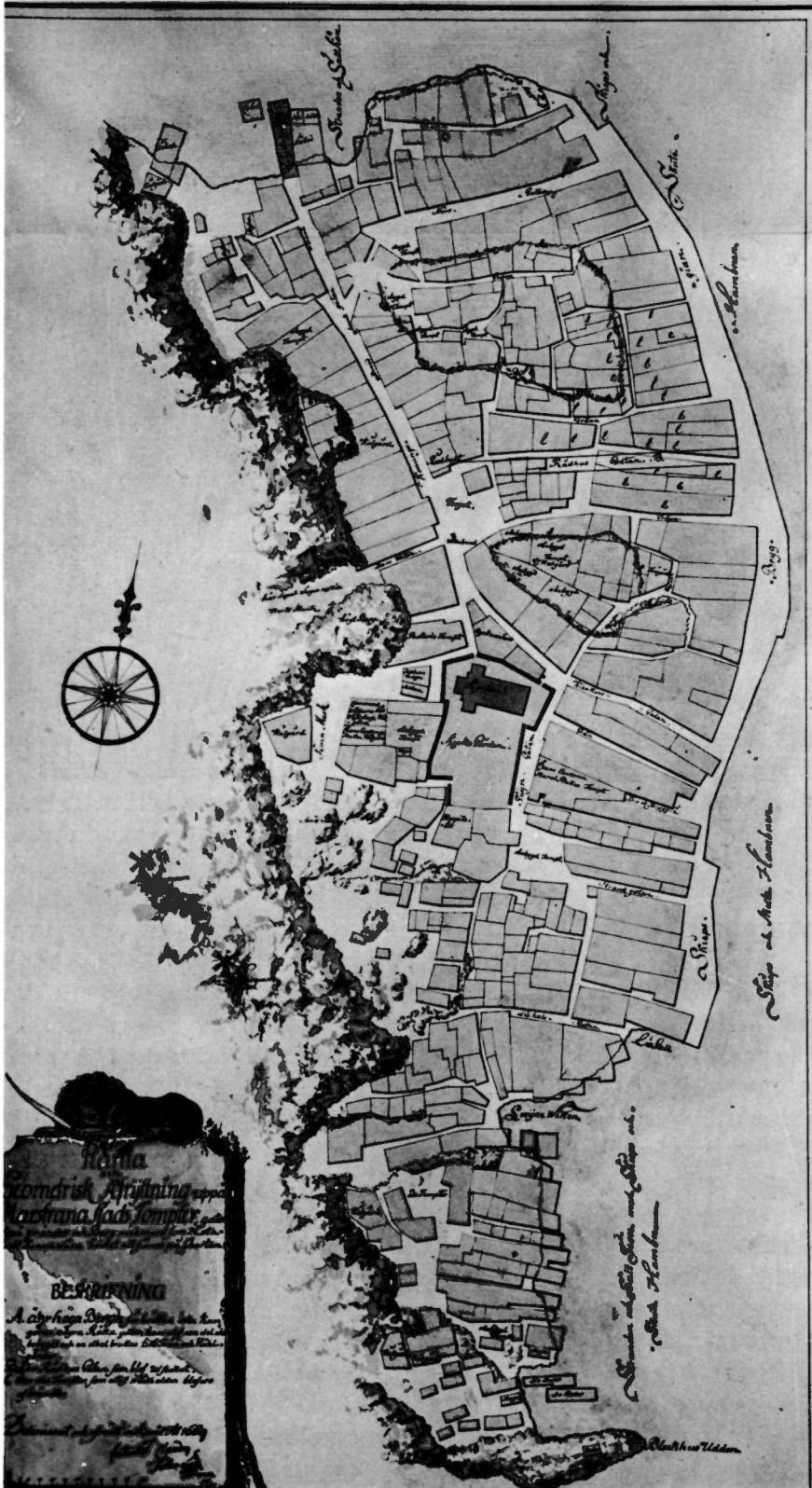
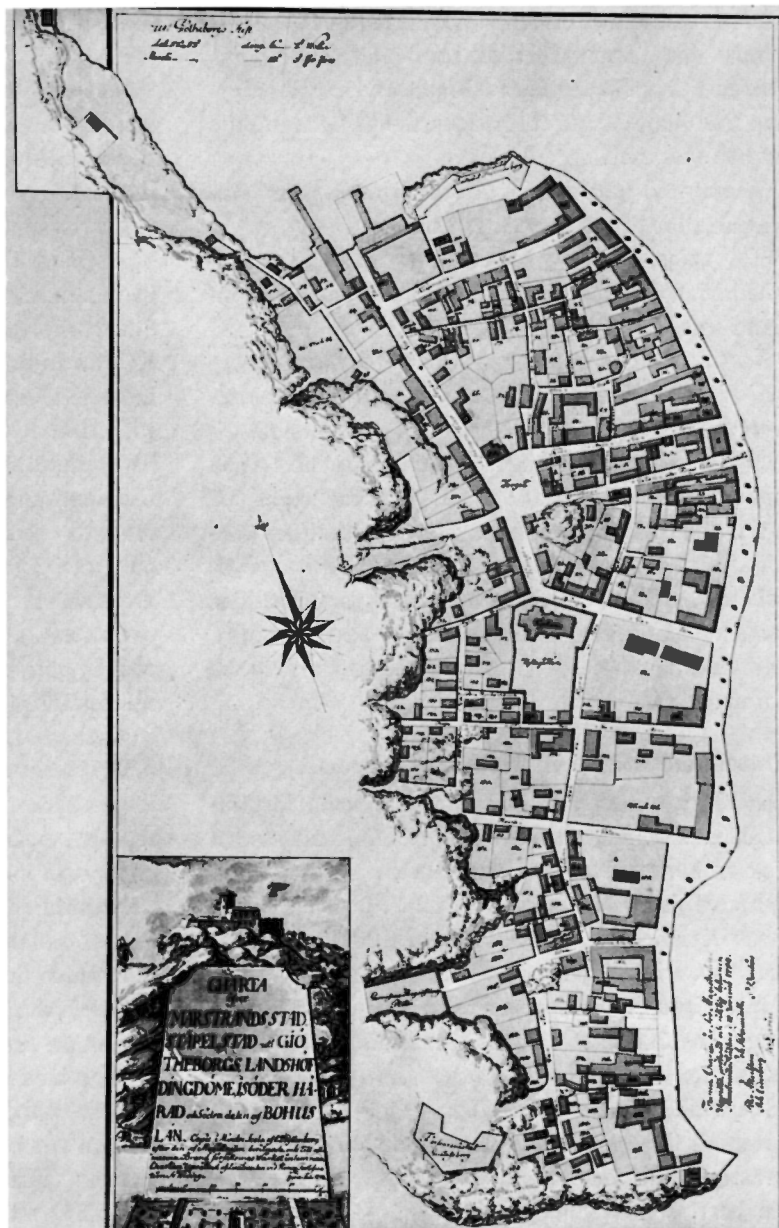

Fig 65. Stadsplan från 1689 av Catullus Claudii Felterus (Kettil Clason). Kopierad av C D Gyllenborg. UUB. Foto GHM.

Town plan, 1689, by Catullus Claudii Felterus (Kettil Clason). Copy by C D Gyllenborg.

Fig 66. Karta över Marstrands stad av Sv Widing 1794. Originalen i Brandförsäkringsverkets arkiv, Stockholm. Kopierad av C D Gyllenborg 1798. UUB. Foto GHM.

Map of the town of Marstrand by Sv Widing, 1794. Copy by C D Gyllenborg, 1798.

nare, bl a efter branden 1682, lades de äldre regeringsplanerna till grund för förändringen, vilket ännu idag kan skönjas i det nuvarande gatusystemet (fig 66).

1600- och 1700-talen var en märkbar tillbakagångstid för staden. För att hjälpa den på fötter igen, förklarade Gustaf III Marstrand för porto franco. Denna märkliga frihamnstid med särskilda rättigheter varade från 1775 till 1794. Porto franco-tiden

sammanföll i stort sett med en ny blomstring av sillfisket vid Bohuskusten och betecknar därmed den sista storhetsperioden, då befolkningen nästan tredubblades. Under denna period rådde religionsfrihet i Marstrand och staden blev tillflyktsort för många judiska familjer. 1782 inrättades här Skandinavien's första synagoga i ett valv på Fredriksborg, vid nuvarande Badhusplan. Samtidigt anlades en judisk begravningsplats invid Långgatan. Inga spår

återstår numera efter denna (Olán, 1913 s 201 ff). — Under den nedgångsperiod, som följde efter porto franco-tiden, förvandlades Marstrand så småningom från handelsstad till badort, livligt frekventerad av bl a Oscar II.

Marstrand införlivades genom kommunsammanslagning 1971 med Kungälv's kommun.

En befästning har redan under medeltiden funnits i Marstrand, eftersom ett kastell nämnes i samband med krigshändelserna 1362 (se ovan). På 1500-talet fanns fästningsverk på Kvarnholmen, f d Fiskholmen, på Malepert⁷ samt på uddarna norr och söder om staden, vilka sistnämnda utgjordes av blockhus. Strax efter fredsslutet 1658 uppfördes en träskans, den s k Wah lens skans, på höjden väster om staden. Den nuvarande fästningen påbörjades 1667 och efter 1682 fortsattes arbetena enligt Erik Dahlbergs ritningar. Den sista byggnadsperioden inföll omkring 1800-talets mitt. Militärförläggningen på fästningen upphörde 1882 (se nedan)⁸.

Franciskanklostret och Marstrands församling

Det råder oklarhet om Marstrands äldsta församlingshistoria. En skrift från 1744 anför att staden fick en kyrka redan 1138 »såsom en gammal Stenskrift utwisar» (Rhyzelius, s 132). Förutom denna finns det dock ingen litterär källa eller någon lokal tradition som antyder en så tidig kyrka på ön, i så fall troligen en träkyrka. I biskop Eysteins Jordebog från 1380-talet nämnes Marstrand överhuvudtaget inte. Enligt Oedman hörde Marstrands innevånare till Lycke socken i Torsby gäll »hwilket ett gammalt Document eller Bref, som fins i Torsby Prästegård bredare utwisar» (s 92; SvK Bo I, s 222). En herr Vinaldr eller Viaul omnämnes i litterära källor som präst i Torsby och Marstrand år 1490 (Bexell, s 206; Skarstedt, s 581; Oedman, s 139).

Ett franciskankloster grundades i Marstrand mellan 1277 och 1291. Klostret nämnes ännu inte i Magnus Lagaböters testamente år 1277, då norska klosteranläggningar uppräknas (DN IV: 3). I ett avlatsbrev från Orvieto 1291 nämnes bland minoriterkloster i Norden även Marstrand (DN VI: 52; Lange, s 45). I ett arvskiftesbrev från 1423 förekommer »brodær Johan plattoslagare gharddian j Malstranda klauster ...» (DN III: 481). Vid denna

handling var klostrets sigill fästat, vilket nu finns i NRA, Oslo. Sigillet bär inskriften + S ' · CONVENTVS · FRM · — ORD · I · MALSTRAND' (= Sigillum conventus fratrum minorum in Malstrand). Inom det ovala mittfältet framställs Kristi frambärande i templet.⁹

I de avlatsbrev som ärkebiskop Kalteisen skrev i Marstrand 1453–54 står: »... ecclesia parrochialis in marstrand ansloensis dioycis [dioceseos]» (= Socken-kyrkan i Marstrand i Oslo stift). Claes Krantz framkastar tanken på sambruk av kyrkan mellan klostret och stadsborna (HT 10.11 1934). En förbindelse med Lycke och Torsby torde dock ha existerat. Under en visitationsresa 1457 stannar biskop Gunnar (Holk) tre nätter i Marstrand och visiterar därifrån Lycke kyrka: »... j Malstrand iii næ. med Lykkio kirkio» (DN V: 585–6). Franciskanerna var ju predikarmunkar, vilkas uppgift bl a var att verka bland befolkningen och i egna kyrkor, som byggdes som predikokyror.¹⁰ Stadsborna hade således tillträde till klostrets kyrka, men hade även en sockenpräst gemensam med Torsby eller Lycke. Ärkebiskopen nämner i sina skrivelser inte ordet klosterkyrka, utan nämner endast franciskanklostret och socken- eller församlingskyrkan. Det kan anses som uteslutet att två kyrkor skulle ha existerat samtidigt på ön. Det finns inga som helst belägg för ett sådant antagande. Däremot förefaller den nuvarande kyrkans storlek snarare passa för en klosterkyrka från 1200-talets slut eller 1300-talets början än för en sockenkyrka i en stad på en liten ögrupp med relativt liten folkmängd.

Ärkebiskop Kalteisen nämner i sina brev att kyrkan var helgad åt Den heliga jungfrun. Oedman har antecknat en lokal sägen, enligt vilken kyrkan byggdes av tacksamhet av den ovannämnda jungfrun med namnet Maria, vars skepp hade förlist utanför ön (s 94). Namnet Mariakyrkan förekommer även i 1700-talets räkenskaper. Tjörns innevånare hade ännu i början av detta sekel för sed att besöka Marstrands kyrka under Kristi Himmelfärdsdag. A E Holmberg antar att kyrkans invigningsdag firades denna dag (s 429), medan Olán (1913) sätter denna gamla sed i samband med utdelning av avlat (s 180).

Inget är närmare känt om det forna klostrets egendomar. Till klostret torde ha hört den s k

Prästgården på Klöverön, som var prästänkesäte från 1779 (Holmberg, s 399), Instön, prästänkesäte före 1690 samt Koön, som 1667 tillföll staden (Holmberg, s 399; Olán, 1913, s 184). Även hemmanet Staby i Torsby socken har räknats till klostrets egendomar (Holmberg, s 394). Den halva annexgården på Klöverön hade enligt en ämbetsberättelse 1685 tillhört Marstrands präster »alt ifrån dhen tidhen dhen stadh stichtet blef» (Johnsen, s 66).

Efter reformationen tillföll klostret staden och Marstrand bildade eget pastorat. Olán antar att de forna klosterbyggnaderna förändrades till hospital, skola och rådhus (1913, s 185). Hospitalet låg söder om kyrkan vid den nuvarande Hospitalsgatan och skolan var belägen väster om kyrkan, men blev senare flyttad (fig 66, 68). Det äldre rådhusets plats är inte känd. På 1640-talet byggdes nytt rådhus vid en öppen plats norr om kyrkan (fig 65, 67), i mycket ombyggt skick utgörande det nuvarande Stadshotellet. Prästgården låg före 1682 intill kyrkogården norr om kyrkan, men flyttades samma år längre västerut (räk. 1787 inköptes ett hus för kyrkoherden i hör-

net Kyrkogatan–Hospitalsgatan (fig 67). Huset reparerades och tillbyggdes (räk 1787) och torde därmed ha fått sitt nuvarande utseende.

Fram till 1806 hade Marstrand vid sidan av kyrkoherdarna även komministrar, som åtminstone periodvis tjänstgjorde också vid skolan (Hist anteckn C: 3, GLA). Marstrands mest kände präst var prosten Fredrik (Friedrich) Bagge,¹¹ borgmästare, som på grund av sitt modiga uppträdande gentemot danskarna vid deras erövring av staden 1677 belönades med Solberga socken som prebende från 1682. V von Heidenstam har skildrat hans bedrifter i »Karolinerna» (jfr SvK Bo II: 1, s 55). Sedan 1962 bildar Marstrands församling tillsammans med Torsby, Harestad och Lycke ett pastorat med en komministertjänst förlagd till Marstrand.

Karlstens fästning hade egen kyrka och begravningsplats. Församlingen var sedan 1791 knuten till Marstrands pastorat och upphörde 1882 i samband med garnisonens nedläggning. Karlstens församlingshistoria och kyrka skildras närmare efter stadskyrkans beskrivning.

MARSTRANDS STADSKYRKA

Församlingen har två kyrkogårdar, den ena, numera nedlagd, belägen vid kyrkan, den andra, senare anlagd, belägen på Koön.

Den äldre kyrkogården

Den äldre kyrkogården, söder om kyrkan, har en oregelbundet rektangulär grundplan (fig 67). Kyrkogården inhägnas åt öster av en låg och bred gråstensmur. Muren är vitkalkad och har en mot kyrkogården lutande översida, täckt med stora, nästan kvadratiske skifferhällar. Åt väster begränsas kyrkogården av en låg mur av tämligen löst lagda natur- och sprängstenar i skiftande format och storlek. De flesta stenarna visar spår av gulvit kalkputs. Översidan är inåtlutande och täckt med skifferhällar. Muren gör samtidigt tjänst som terrassering mot de högre liggande bostadstomterna väster om kyrkogården. Samma typ av mur fortsätter ett stycke in på södra sidan, fram till en liten genomgångsstig, varefter kyrkogården begränsas åt söder av husbebyggelse tillhörande Hospitalsgatan. — Kyrkogården är bevuxen med lövträd och prydnadsbuskar. Synliga gravar finns endast i norra delen, medan södra delen har svagt skönjbara upphöjningar under gräsmattan.

Grindstolpar

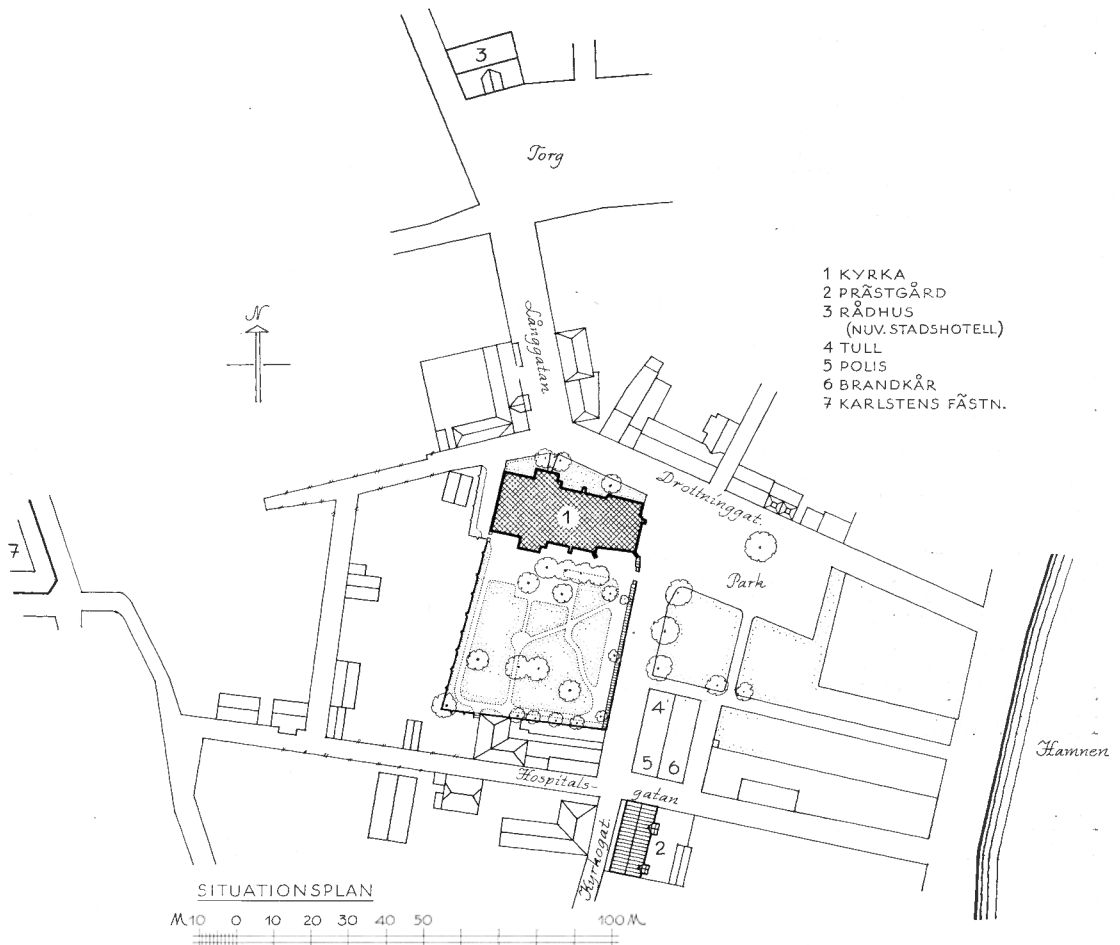
Huvudingången är belägen i öster mot Kyrkogatan. En mindre ingång finns i väster intill kyrkobyggnaden. Dessutom leder en liten öppning i söder mot Hospitalsgatan. Den östra ingången har två fyrsidiga, murade och vitputsade grindstolpar av tegel, täckta med hällar av tjuvkilsskiffer samt dubbla gallergrindar av järn från början av 1800-talet. Den västra ingången är försedd med kraftiga murade och vitputsade stolpar, täckta med tjuvkilsskiffer

samt en svartmålad och järnbeslagen bräddörr från början av 1800-talet. Alla fyra grindstolparna har krönpnydnader av grå kalksten sannolikt från Kinnekulle¹² (fig 69, 70). De huggna stenarna har fyrsidig pyramidform som upptill avslutas med en åtta-sidig platta. Utformningen varierar något. De två på västra ingången har nedtill ett inhugget band med tandsnitt samt fyra kulformiga upphöjningar i hörnen. Stenarna är skadade och har lagats med cement. Grindprydnaderna i öster är av något ljusare stenart. Formen är något smäckrare och sidorna har svängd profil. De saknar tandsnittsband och hörnkulor. Dessa prydnader är av medeltida typ och har sannolikt utgjort kapitäl och baser till valvpelare i den medeltida kyrkointeriören (se nedan). Av de två paren av huggna stenar har antagligen de större på västra grindpelarna utgjort baser. Den sydvästra mäter nedtill 58 × 58 cm, höjd 45 cm, den nordvästra 56 × 57 cm, höjd 44 cm, diameter ca 44 cm. Den sydöstra mäter nedtill 55 × 55 cm, höjd 38 cm, den nordöstra 54 × 55 cm, höjd 39 cm, diameter ca 35 cm. Ovanpå kapitäl och baser har lagts runda gråstenar.

Gravar

Begravningar på kyrkogården upphörde 1873 med undantag för familjegravar (st prot). De flesta gravstenarna är från 1800-talet. Möjligen kan de gravstenar som har oläslig eller utplånad skrift vara från äldre tid. Bland gravstenarna märks:

Gravstenar från 1800-talet förra del: 1. Stående

gravmonument av granit, upptill spetsbågigt, över översten Gregori Aminoff, f 1788, d 1847; kommandant på Karlstens fästning 1835–37 och 1839. Stenen är prydd med sköld, hjälm och svärd av svartmålat gjutjärn. Enligt inskrift är stenen rest av garnisonen. Höjd 245 cm. — 2. Liggande, något välvd häll över översten Lars Henrik Weidenhielm, f 1777, d 1829; kommandant på fästningen 1827. 197 × 86 cm. — 3. Liggande häll över kyrkoherden och slottspastorn Peter Malmgren, f 1773, d 1821. 190 × 118 cm.

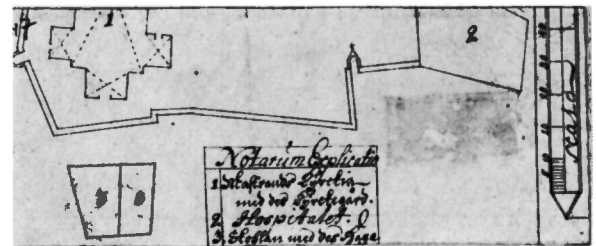
Uppställd mot korets södra mur står en gravhäll av grå kalksten. Inskriften är till större delen utplånad, men är tydligen på tyska. Nertill skymtar konturer av en vapensköld. Förmodligen 1600-tal. 140 × 83 cm. — Intill långhusets södra mur ligger ytterligare en äldre gravsten, helt utan inskrift.

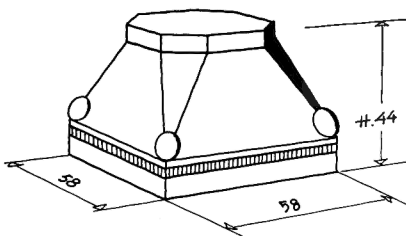
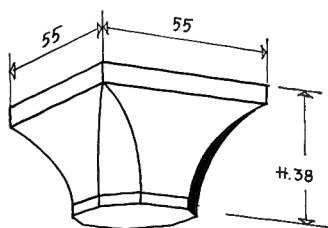
Fig 67. Situationsplan över Marstrands kyrka och dess närmaste omgivning, 1:2 000. Uppm J Söderberg 1971.

Map showing Marstrand Church and its immediate surroundings.

Fig 68. Västra delen av kyrkan och kyrkogården vid 1600-talets slut. Detalj av karta i KrA.

The W part of the church and churchyard at the end of the 17th century. Detail from a map.

MÅTT I CM.

Fig 69. Medeltida kapitäl och bas från kyrkans valpelare. Jfr fig 70. Uppm J Söderberg 1971.

Medieval capital and base from a vault pillar in the church. Cf fig 70.

Längs korets och långhusets murar står två smala inhägnader med gjutjärnstaket. De har tydligen varit avsedda för gravplatser, men saknar nu synliga spår av gravar. 1909 hade Olán iakttagit längs kyrkans yttermurar »en mängd synnerligen intressanta gamla grafstenar uppställda». ¹³ — I Andrénska trädgården, Långgatan 21, nordväst om kyrkan, är uppställd en äldre, huggen sten (fig 71). Stenen är upptill cirkelformig med planhuggna sidor och avslutas nedtill med bredare, tvärt avhuggen bas. Ljusgrå sandsten. Höjd 26, bredd 25 cm, tjocklek

10,5–11 cm. Stenen utgör sannolikt överdelen till en gavelgravvård av liknande typ som förekommer vid t ex Harestads kyrka (SvK Bo I: 2, s 108). Troligen härrör stenen från den del av kyrkogården som drogs in vid 1808 års gatureglering (se nedan).

Kyrkogårdens utsträckning

Norr om kyrkan finns utmed kyrkväggen ett smalt gräsbevuxet område med planterade träd och prydnadsbuskar. Det inhägnas av ett lågt, gråmålat järnstaket på murad fot. Planteringen är från

Fig 70. Medeltida bas från kyrkans valpelare, nu placerad som krön på kyrkogårdens nordvästra grindstolpe. Foto 1972.

Medieval base from a vault pillar, now crowning the NW gatepost of the churchyard.

Fig 71. Huggen sten, troligen från en äldre gravvård. Nu i en trädgård nordväst om kyrkan. Foto 1972.

Worked stone, probably from an old grave slab. Now in a garden NW of the church.

början av 1900-talet. Väster om kyrkobyggnaden löper en kullerstensbelagd gångväg från kyrkogårdsporten till den korsande Drottninggatan. Denna gata utgör kyrkotomtens avgränsning mot norr.

Den nuvarande utsträckningen av kyrkans tomt kom till vid gaturegleringen omkring 1808. Tidigare omslöt kyrkogården helt kyrkobyggnaden, men hade sin största utsträckning mot söder. Den äldsta bevarade stadsplanen, Isaac van Geelkercks regleringsförslag 1644 efter branden föregående år,¹⁴ visar ett nästan kvadratisk område med smalare utlöpare åt öster (fig 64). Enligt en plan från 1647 av samma hand förfogar kyrkan över ett helt kvarter, som sträcker sig från de korsande huvudgatorna fram till bergets fot i väster. De föreslagna gaturegleringarna blev dock inte genomförda då, och kyrkogården torde ha behållit den oregelbundna, naturligt framvuxna utsträckningen, som planer från omkr 1658¹⁵ och från 1689 visar (fig 65). Denna utsträckning bibehölls, med smärre justeringar, fram till 1800-talets början.

Av en förteckning och plan från 1684 över den i branden 1682 avbrända bebyggelsen framgår att »Prästetomten» före branden låg intill kyrkogården norr om kyrkan, men att en ny gata skulle skära tvärs över denna tomt. Väster om kyrkan, högre upp på berget, låg skolan och dess trädgård samt en Inger Skreddars tillhörig tomt, som med sin östra kortända skar in på västra kyrkogårdsinhågnaden.¹⁶ Åt söder avgränsades kyrkogården av hospitalet och annan bebyggelse. Stadsplanen 1689 visar alltjämt den f d prästtomten, som nu kallas »Kyrkans Tomt» alldeles utanför kyrkogården (fig 65). Prästens nya tomt låg nordväst om kyrkogården. Mot öster avgränsades kyrkogården av »Suijn-Gatan».

Det relativt stora område, inklusive tomten utanför kyrkogården och hospitalet, som hörde till kyrkan under 1600-talet torde kunna ge en uppfattning om franciskanklostrets utsträckning under medeltiden. Även brunnen, som låg nordöst om kyrkan och som ännu i början av 1900-talet kallades kyrkobrunnen (fig 72), bör ursprungligen ha tillhört klostret. Klosterområdet sträckte sig troligen även längre åt öster, där numera stadsparken ligger. Olán berättar nämligen, att vid olika grävningar i den Widellska trädgården, nuvarande stadsparken,

har gjorts fynd av mynt och andra lämningar från klostertiden (Olán 1906, s 22). Benämningen »Kloster Jorden» förekommer ofta i räkenskaper, tidigast 1654. Begravningsavgifterna var billigast där. Oedman omtalar att på södra sidan om kyrkan syntes ännu ruiner av klostret och att denna del »af Kyrcko-Gården är anslagen til the fattigas Begravning ock kallas then frija Kloster-Jorden» (s 95). I en handling från 1637, som även omfattar kyrkans äldsta bevarade inventarieförteckning, nämnes bland intäkter begravingar och att för alla som begravs i den »Nye Kirckegaarde» skall betalas 1 riksdaler. Vad som menas med den nya kyrkogården är ovisst, men möjligen kan det betyda att ett nytt område för begravingar åstadkommits genom undanröjande av lämningar efter det gamla klostret, vilket område senare kommit att kallas »Klosterjorden». Ännu under början av 1900-talet kallades en del av kyrkogården »fattigkyrkogården» (Olán 1913, s 183), sannolikt delen längst i söder, som saknar gravstenar eller kors (jfr ovan).

I skrivelser från 1801–02 (st prot) framskyntar diskussioner om kyrkogårdens indragning i norr och i öster. Man framhöll att ingen ändring hade skett efter 1682 års brand, utom en del gaturegleringar efter Dahlbergs förslag,¹⁷ då Drottninggatan och Kyrkogatan (f d Svingatan) tillkom. Planerna mötte tydligen stort motstånd och det ansågs att de dödas rätt till frid ej fick rubbas. 1801 framkastades f f g förslag om att förlägga kyrkogården till en annan plats, antingen till Koön eller »annorstädes», varvid den gamla kyrkogården kunde omvandlas till »en behagelig promenad plats på denna kala klippa» och som gott exempel framhölls att man hade gjort likadant i Uppsala »där själfwa Archi Biskopen residerar» (st prot). Förslaget fick vila ännu ett tag och i stället utvidgades kyrkogården 1804, då det sydvästra, tidigare indragna hörnet rätades ut. Av sprängsten och äldre kyrkogårdsmur lades då den västra, nuvarande, kyrkogårdsmuren (räk 1804). 1808 beslutades om indragning av en del av kyrkogården, varvid området fick sin nuvarande avgränsning (st prot).

Bogårdsmur, stigluckor

Kyrkogården var under 1600- och 1700-talen omgärdad av en kraftig mur, utom i söder, där kyr-

Fig 72. Marstrands kyrka från nordost år 1858. I förgrunden en äldre brunn. Teckning ur Carl Eugen Elfving's skissbok. GHM.

Marstrand Church from NE in 1858. In the foreground an old well. Drawing from Carl Eugen Elfving's sketchbook.

kogården avgränsades av hospitalets byggnad och ett plank mellan denna och Svingatan, uppsatt 1699 (räk). Muren hade brädavtäckning fram till början av 1800-talet. Av äldre avbildningar och kartor framgår att kyrkogårdsmuren var betydligt högre än den nuvarande (fig 73). Södra delen av den nuvarande östra muren torde höra till det ursprungliga murverket. Det är okänt när muren kring kyrkogården byggdes, men den omnämnes första gången 1654, då en murmästare bröt sten »Needer wed Kirchen» till att »Murre om Kirche-gaarden med» (räk).

Under 1600-talet hade kyrkogården fem ingångar: två mot norr, två i östra muren och en i väster (fig 65). 1659 omtalas dessutom arbeten med muren »wed skolleporten» (räk), vilket antyder att en muröppning fanns åt skolan väster om kyrkan. Fyra av ingångarna hade av tegel murade stigluckor med tjärat och rödfärgat brädtak och ett kors som krön. Tre av stigluckorna är tydligt markerade på en målning från porto francotiden (fig 73),¹⁸ varav två i norr och en i östra muren. Den fjärde stigluckan stod i sydvästra hörnet och igenmurades 1705 (räk). 1654 omnämnes »Nordre Kirche Rist» och 1667 gjordes två »Kirche Reeste» av ek (räk), vilket betyder att före stigluckorna hade ingångarna enbart ristar, dvs galler som

hindrade kreaturen att komma in på kyrkogården. På somliga ställen gick även trappor över kyrkogårdsmuren, eftersom rivning av trapporna över denna omtalas 1796 (räk). 1691 gjorde murmästare Michil (troligen M Deber, not 32) en ny mur kring kyrkogården samt »bogar» över portarna (räk). För »Resten wed Siählestugan» anskaffades mursten och norra muren med porten murades upp. Muren täcktes »Ofwanpå medh bräder» som målades med »rödfergia» inköpt från Göteborg (räk 1691).

1695 stensattes »Kyrkiogatan» (räk), f d Svingatan, som således även tillhörde kyrkan. Efter branden 1699 skedde omfattande reparationer av kyrkogårdsmuren. 7 000 mursten anskaffades, ny brädbetäckning gjordes och ett rödmålat träplank sattes upp mellan hospitalet och gatan i öster (räk 1699). Detta plank blåste ideligen ner och måste tid efter annan repareras, även på 1700-talet. Muren vitlimmades 1706 (räk). Samma år gjordes en ny stensatt gata norr om kyrkogårdsmuren och själva kyrkogården norr om kyrkan täcktes med hållar (räk), vilket antyder att inga begravingar skedde efter detta år. Reparationer av kyrkogårdsmuren, dess brädtak och de tre stigluckorna omtalas flera gånger under 1700-talet (räk 1723, 1728, 1782 etc). 1728 får stigluckorna portar av trä (räk).

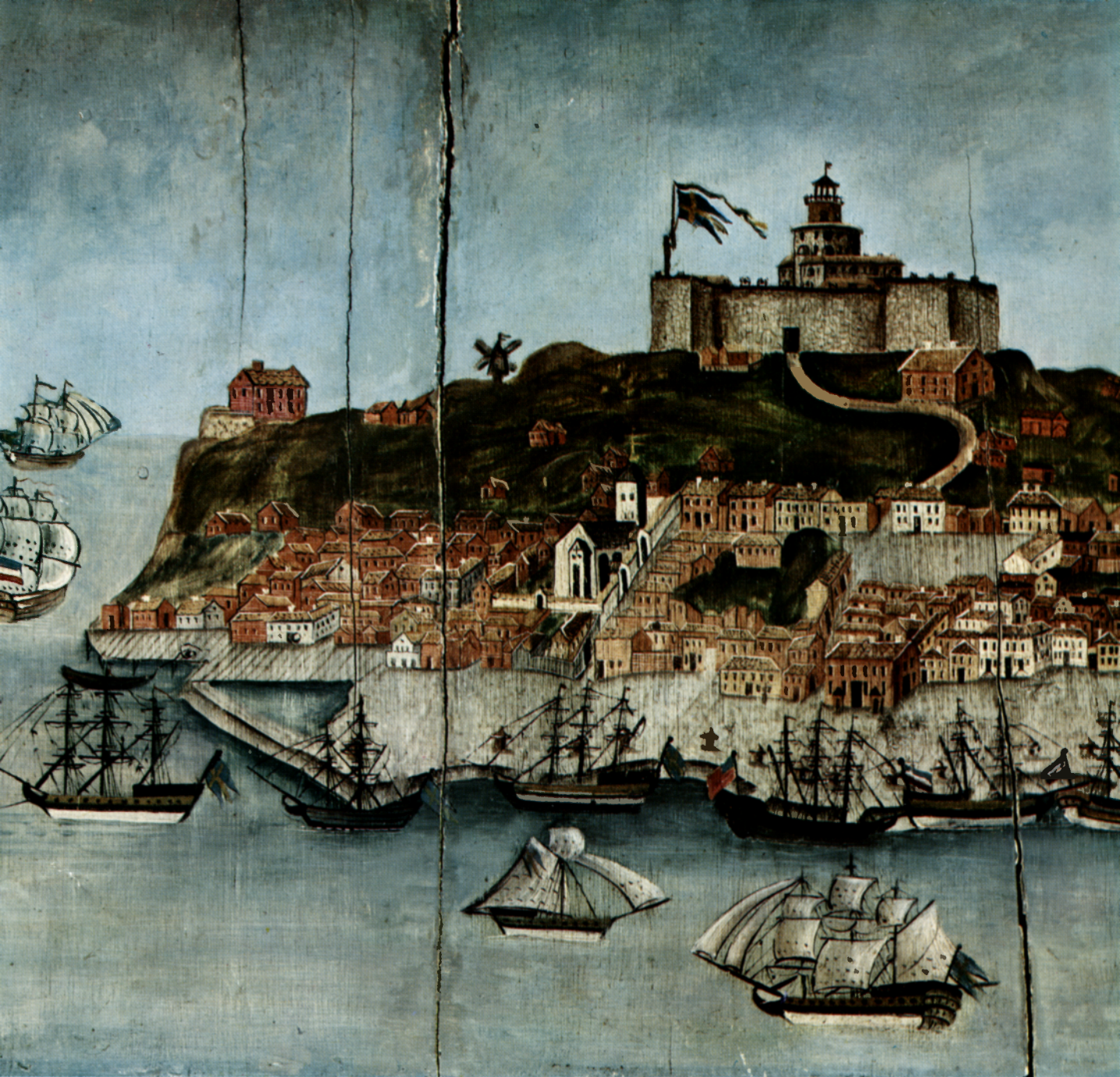

Fig 73. Staden Marstrand sedd från Koön. Osignerad oljemålning på träpannä i GHM. Målningen visar Marstrand under porto franco-tiden 1775–1794. Vid kajen och på redden ses fartyg med svensk, holländsk och amerikansk flagg. På klippan ovanför staden syns Karlstens fästning, vars torn kröns av det 1781 byggda fyrtornet. Kyrkan, som på bilden har fått ett alldeles för litet kor, omges på två sidor av en hög, vitmålad kyrkogårdsmur med tre stigluckor. Till höger om kyrkan ligger rådhusplatsen. — Foto och kliché A Rundqvists Boktryckeri, Göteborg, 1973.

The town of Marstrand from Koön. Unsigned oilpainting on wood in the Göteborg Museum of Antiquities. The painting shows Marstrand during its free-port period, 1775–1794. In the harbour can be seen ships with Swedish, Dutch and American flags. On the cliff above the town is Karlsten Fortress, with a lighthouse built in 1781 on the top of the tower. The church, which in the picture has far too small a chancel, is bounded on two sides by a whitewashed churchyard wall with three lighgates. To the right of the church is the town hall square.

Begravningsplatsen på Koön

Marstrands kyrkas nuvarande begravningsplats ligger på Koön, i en skogig lång dalgång, kallad Långedal (fig 74). Dess ena långsida mot vägen avgränsas av en buskhäck och i sydöst sluter sig den avlånga begravningsplatsen intill en klipphöjd. Kortändarna är inhägnade med en låg kallmur av natursten. Fem ingångar leder till begravningsplatsen. Mittemot kapellet ligger huvudingången, som består av stenstolpar med järngrind. De mindre ingångarna längs vägen har järngrindar, utom en som har vitmålad trägrind. Begravningsplatsen är planterad med lövträd, mest lind.

Vid sydvästra kortändan står en huggen sten med volutformad överdel. Inom en oval är inhuget: »Fosterlandet / Ditt blod krävde / Nordsjöslaget / sommaren År 1916 / Vila nu i fred / uti främmande / land.» Stenen restes på 1940-talet över okända utländska marinsoldater som begravdes där 1916.¹⁹ — Ett annat krigsminne står ett stycke utanför kyrkogården, intill vägen till samhället. Det är en sten rest över stupade danskar från Gyldenlövestriden 1677. Vid en väganläggning på 1800-talet fann man en mängd ben, som man antog vara efter stupade danska krigare och en sten restes över platsen. Sedermera anlades även en plantering där, nu helt igenvuxen. Till Marstrandsutställningen 1905 pryddes stenen med en sköld av järnplåt, som

bär inskriften DANIS / MDCLXXVII (Olán 1913, s 87 f).

Utanför begravningsplatsen, på andra sidan vägen, står likvagns- och redskapsbodarna.

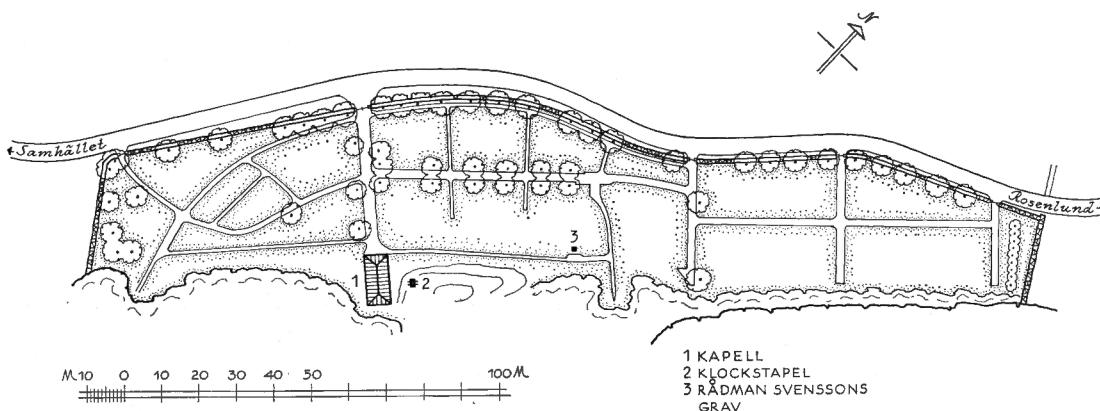
Begravningsplatsen anlades med hjälp av insamlade medel 1872–73. En ny begravningsplats utanför kyrkans område diskuterades redan 1801 (jfr ovan). 1866 tillsattes en kommitté för en ny kyrkogård i »Vestra Långedalen» (st prot). Begravningar påbörjades 1873 och året därpå inhägnades kyrkogården med stålstångsel och ingångarna försågs med »korsgrindar» (st prot). I kyrkans arkiv finns en ritning upprättad 1878 av Knut Reenstierna.²⁰ Enligt en annan, osignerad ritning utvidgades begravningsplatsen 1913 åt nordöst.

Begravningskapell

I södra delen av begravningsplatsen står en klockstapel av klockbockstyp med brådhuv samt söder om denna ett begravningskapell, uppfört 1939 efter ritningar från 1929 av arkitekt Axel Forssén,²¹ Göteborg (fig 75). Kapellet är en rektangulär träbyggnad med valmtak, belagt med tegel. Ytterväggarna har liggande, rödmålade paneler och ingången är på västra kortsidan. Framför ingången en svale med två kolonner som bär det överliggande taket. Svalen är belagd med stenplattor. Ingången har

Fig 74 Kyrkogården på Koön, 1:2 000. Uppm J Söderberg 1971.

The churchyard on Koön.

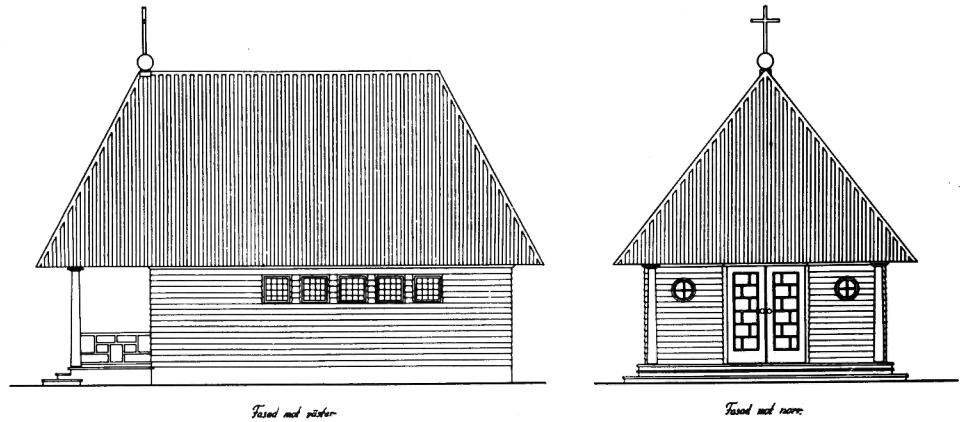

Fig 75. Ritningar till begravningskapell på Koön av A Forssén 1929. K-byråns arkiv, Raä.

Drawings for a mortuary chapel on Koön, by A Forssén, 1927.

rödmålad trädörr med fönster. I södra långväggen fyra små fönsteröppningar. Taket krönes av träkors på klot.

Interiören är försedd med ett tunnvalvt, vitmålat brädtak med två hanbjälkar, och väggarna har panel av plywood. Golvet är belagt med skifferplattor. Vid östra väggen står ett altare av trä omgivet av två gråmarmorerade träkolonner. I väggfältet ovanför altaret befinner sig en oljemålning med en framställning av Kristus i Getsemane. Målningen är enligt signatur utförd av Olle Hanestrand 1941 och inramas av gråmarmorerade pilastrar av trä. Antependium av svart kläde med kors av silvergaloner från omkring 1940.

Framför altaret är en murad katafalk med plattform av skiffer. Katafalken är omgiven av fyra golvstakar av svartmålat trä med spiralvridna skaft på rund fot. Ett orgelharmonium från Östlund & Almquist, Göteborg, skänktes 1940 av Marstrands kyrkliga arbetskrets (inv 1967).

Kyrkobyggnaden

Marstrands kyrka består av ett rektangulärt långhus med smalare rakslutet kor i öster och ett torn i väster (fig 76–79). På korets norra sida finns en sakristia, vars östra kortsida är något indragen i

På altaret står ett par kandelabrar av mässing för tre ljus med två böjda ljusarmar, en ljushållare över skaftet, samt rund fot och kannelerat, neråt avsmalnande skaft. Höjd 44 cm. Moderna. — Övriga ljusredskap utgöres av: Ljusstake av mässing för tre ljus och med graverad dekor. Rund fot och profilerat skaft, vars överdel är utförd i genombrutet arbete med drakslingeliknande dekor. Under foten inristat N I. Höjd 20,5 cm. Utförd i 1600-talsstil. — Ett par vägglampetter av mässing för två ljus, bestående av två sammankopplade reflexplåtar med halvrund överdel krönt av palmettorner. Nedtill stjärnformiga ornament. Höjd 54, bredd 33 cm. Anskaffade 1940 (inv 1967).

Fat av tenn med brett och slätt bräm och något konvex botten. Under brämet inristat H K. Används vid mullkastning. Diameter 32 cm. Förmodligen 1700-tal. I inv 1750 och senare omnämnes två tennfat, varav det ena finns i kyrkan (se nedan).

förhållande till korets östra mur. På långhusets norra och södra sida ligger vapenhus. Tornet flankeras i norr och söder av pannrum resp bårhus med redskapsbod, byggda i flykt med tornets västra mur.

Fig 76. Marstrands kyrka sedd från Långgatan. Foto 1972.
Marstrand Church from Långgatan.

Kyrkan genomgick 1807 en ombyggnad, som dock inte berörde själva murarna. Långhuset och koret är byggnadens äldsta delar och torde ha tillkommit samtidigt omkring 1300. Sakristian är se-

kundär och härstammar från 1500- eller 1600-talet. Ett torn fanns på 1500-talet, men blev ombyggt på 1600-talet. Tornets sidobyggnader är från 1700-talet, men har senare ombyggt. Södra och norra

vapenhusen byggdes i början på 1800-talet och ersatte då äldre vapenhus på samma platser. Kyrkobyggnadens längd är 39,3 m och bredden (över långhuset) är 15,5 m.

Material och teknik

Kyrkan är byggd av vald och kluven natursten i skalmursteknik. Murningen kan iakttas i tornets övervåningar och i pannrummet norr om tornet, där muren är tunt putsad. Mellan större stenblock är mindre, flata stenar inkilade. Enligt ett memorial från 1807 är murarna byggda »af kullersten. Rewerterade med sprängd gråsten» (kr prot). I Oedmans (s 94) beskrivning från 1746 står att kyrkan är »med Tegelsten i hörnen och kanterna zirad», varmed han tydligen menar också fönster-

omfattningar. Kyrkan saknar synlig sockel. Yttermurarna har vit spritputs, fönster- och dörromfattningar har finare spritputs i ljust brungrått. Vitlimning av kyrkan omtalas första gången 1706 (räk).

Norra och södra vapenhusen är byggda av tegel. Tegel ingår även på andra ställen i murarna, förutom i omfattningarna. Korets östra mur har delvis blivit ommurad med gult tegel 1807 på grund av omfattande sprickbildningar vid sydöstra hörnet. Även den sydöstra strävpelaren är murad av tegel vid samma tillfälle. I sakristian, i ett litet förvaringsutrymme under predikstolstrappan, kan man under en muralmålning från omkring 1700 (se nedan) skönja ett stycke tegelmur i oregelbundet förband. Den synliga delen av tegelmuren sträcker sig från

Fig 77. Kyrkan från söder. Foto 1972.

The church from S.

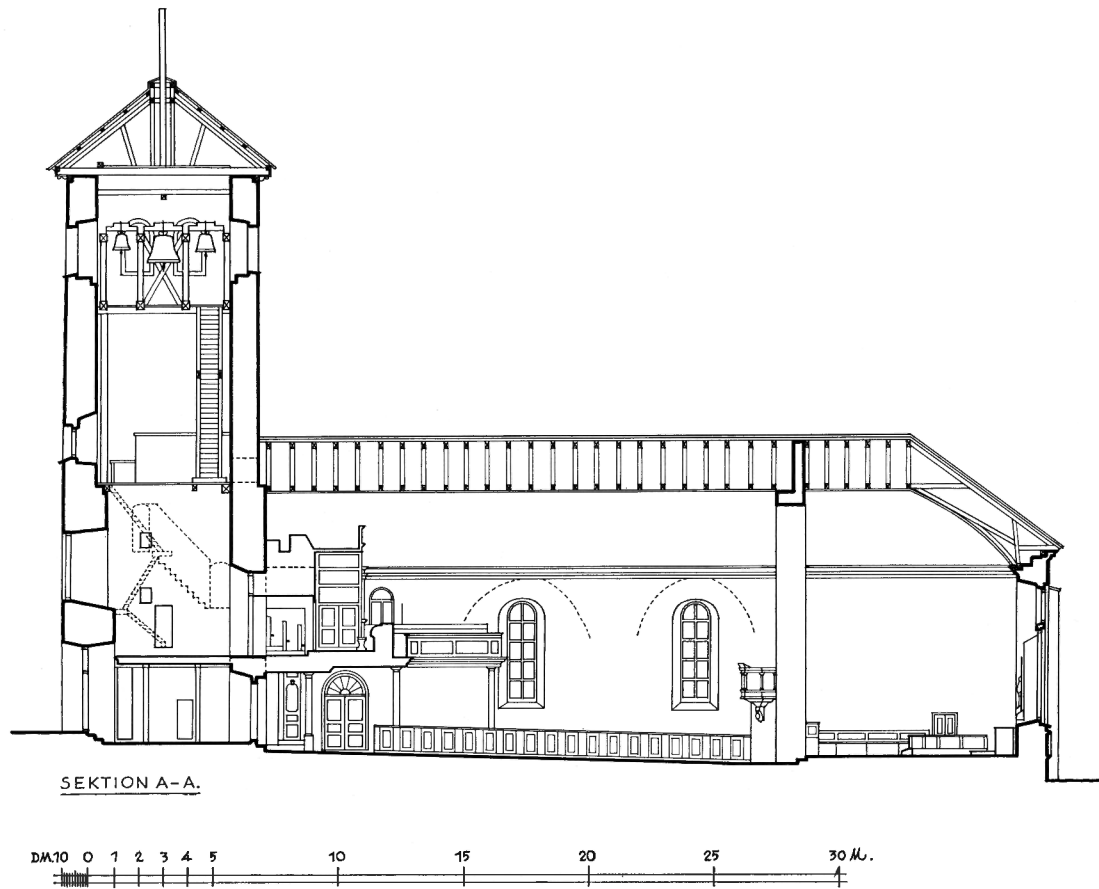
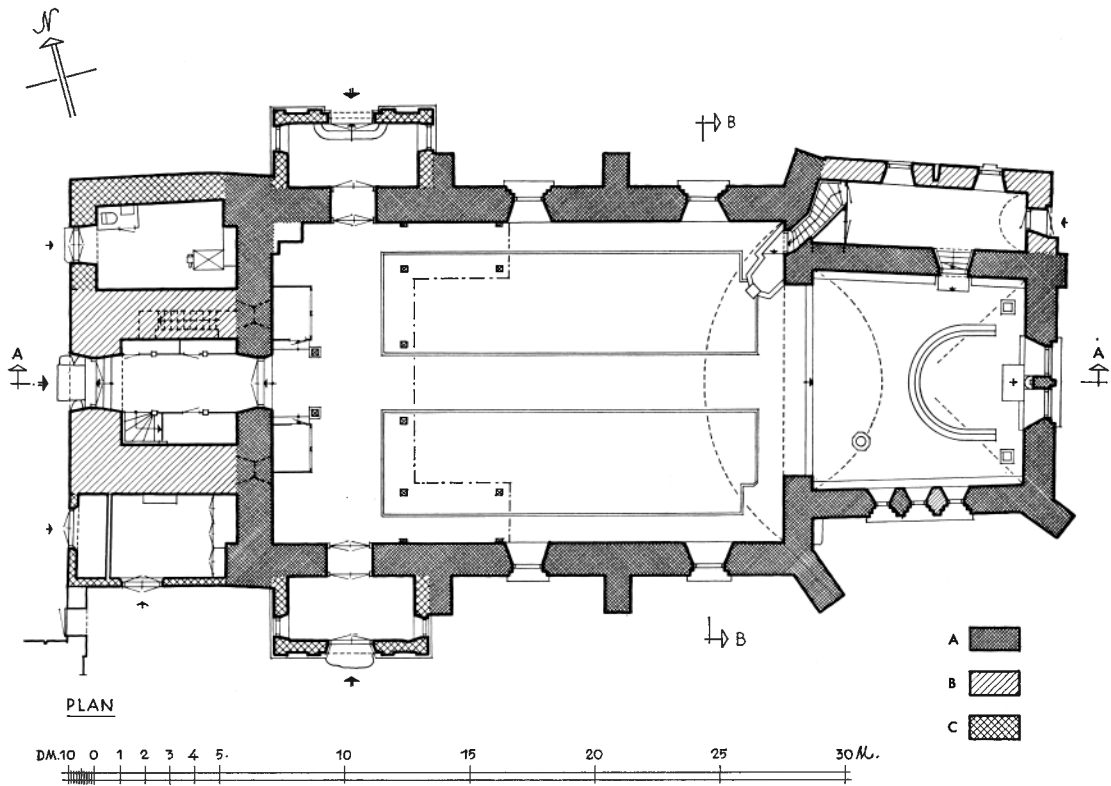

Fig 78a-b. Plan samt längdsektion mot norr, 1:300. Uppm J Söderberg 1971.

Plan and longitudinal section looking N.

korets yttre nordvästra hörn ca 107 cm mot öster. Då korets och sakristians murar för övrigt är av natursten, torde tegelmuren härröra från en sekundär imurning eller igenmurning av t ex en dörröppning (jfr nedan). Det finns för närvarande inga möjligheter att närmare studera tegelmurningens omfattning, inte heller kan man jämföra teglet med tegelomfattningarna i exteriören. Teglet är jämförelsevis stort, måtten är 27–28 × 8–8,5 cm, dvs betydligt större än tegelstenarna i långhusgolvet, vilka till större delen torde härröra från de medeltida valven (se nedan). Murningstekniken är oregelbunden. — Kyrkans murar har något varierande tjocklek. Långhusmurarna är kraftigare än korets och har en tjocklek av mellan 1,3 och 1,5 m. Koret har mot öster konvergerande sidomurar. Den östra muren är den kraftigaste med en tjocklek på 1,3 m.

Kyrkan har längs yttermurarna tio strävpelare (fig 77–78). Deras ursprungliga funktion har inte varit att stödja det kraftiga murverket, utan de har utgjort försträvning för kyrkans valv, som nedrevs 1807 (se nedan). Strävpelarna har varierande former. De två mellersta vid norra och södra långhusmurarna är murade i två avsatser. Långhusets nordöstra och sydöstra hörn har diagonalt ställda strävpelare, en tämligen ovanlig form. Även strävpelaren vid korets sydöstra hörn är snedställd. Den är ommurad 1807 men ersätter en äldre i två avsatser. Strävpelaren vid korets nordöstra hörn avviker från de andra genom att den egentligen består av två tunna, parallellt med murliven stående pilastrar, så att en vinkel bildas mot nordost (fig 80). Möjligen härrör de från en ommurning i samband med sakristians tillkomst. Långhusets sydvästra och nordvästra hörn har synnerligen kraftiga strävpelare, som täcker även ett stycke av västra muren. Strävpelarna och deras avsatser är täckta med skiffer.

Prosten Bagges minnessten

På östra kormuren, under fönsteröppningarna, är fastsatt en relief av granit till minne av prosten

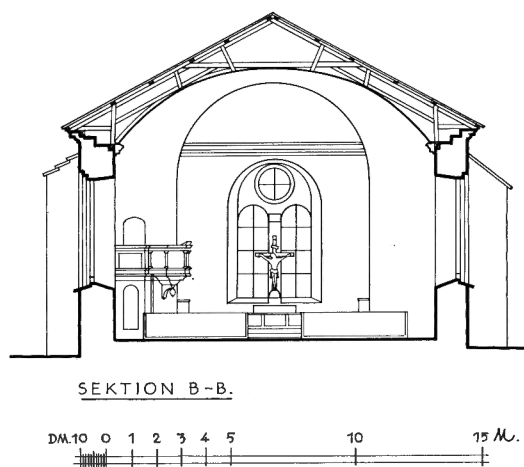

Fig 79. Tvärsektion mot öster, 1:300. Uppm J Söderberg 1971.

Cross section looking E.

Fredrik Bagge (fig 86). Relieffen består av två rektangulära inskriftsfält, flankerade av doriska pilastrar. I mitten en stående mansfigur i lång prästkappa, med händerna sammankedjade. Inskrift: »KYRKOHERDEN / FREDRIK BAGGE / F. 1646 + 1713 / FÄNGSLAD OCH / DÖMD 1677 FÖR / SIN TROHET MOT / SVENSKA KRONAN — I VÅRA HJÄR- / TAN FINNES / EN FÄSTNING / SOM INGA / FIENDER KUN / NA IFRÅN / OSS TAGA.»

Minnesstenen är utförd av skulptören Christian Eriksson. Stenen anskaffades för insamlade medel och invigdes 1927. Längd 2 m, höjd 1 m.

Solur

På en av södra långhusmurens strävpelare är fastsatt ett solur, ca 4 m över marken (fig 81). Fyrsidig skiva av ljusgrå kalksten, ingraverade romerska siffror och triangelformad visarskiva av koppar (?) med bladformade, delvis avbrutna ornament nedtill. Mått: ca 60 × 60 cm. Troligen från senmedeltiden. Uppgifter om soluret saknas i arkivalierna sånär som på ett omnämnande i inv 1818.

Yttertak

Yttertakets nuvarande form är från ombyggnaden 1807, då takstolen nygjordes. Taket utgöres av ett tämligen lågt sadeltak över långhuset. Korets takhöjd är lika med långhusets, men kortaket har bran-

Fig 80. Kyrkan från nordost. Foto 1970.

The church from NE.

tare lutning och är avvalmat åt öster. Den nuvarande takbeklädnaden utgörs av kopparplåt. En första kopparklädning av taket omtalas 1794 (räk), dvs kort före ombyggnaden. Tidigare hade kyrkan tegeltak. Även byggnadens övriga delar har numera tak av kopparplåt. Den profilerade takgesimsen är murad av tegel och spritputsad.

Långhuset och koret hade före ombyggnaden sadeltak med betydligt brantare resning än den nuvarande. Kortaket var ca 1 m lägre än långhustaket (fig 82), vars taknock var nära 5 m högre än den nuvarande. Märken efter långhusets gavel kan ännu skönjas under putsen på tornets östra mur.

Vid en besiktning 1785 i samband med omläggning av yttertaket omtalas att taket var täckt med svartglaserat tegel. 1775 anordnades entreprenadauktion för »hollenska glaserade pannors påläggande» (kr prot) och åren 1780 och 1784 köptes

sammanlagt 4 400 svarta takpannor (räk). 1807 hölls offentlig auktion på glaserat taktegel (räk). Två små fragment av svartglaserat tegel finns numera bland en samling stenfragment från kyrkan i Marstrands museum. Tegeltäckning omtalas också tidigare. 1704 inköptes från Göteborg 5 300 taktegel och 240 ryggåspannor för ett nytt tak över kyrkan (räk). 1705 anskaffades en »kopparstierna från Göteborg» till det nya kyrkotaket och därtill bröts ner mursten på taket »där stiernan skulle stå» (räk). Den stjärnliknande kopparprydnaden stod antagligen på kortaket. Kopparstjärnan såldes på auktion 1822 (auktionsprot).

Takstolen hade fram till ombyggnaden 1807 bevarat det medeltida utseendet med tättstående sparrverk (fig 82). Långhus- och korvindarna stod i förbindelse med varandra genom en bred, spetsbågig öppning i långhusets östra gavelröste (fig 83).

Ingångar

Kyrkan har tre ingångar. Huvudingången ligger väster och går genom tornets bottenvåning medan sidoingångarna i norr och söder går genom vapenhusen. Västra ingången har segmentbågig omfattning och är försedd med en gråmålad dubbeldörr av trä med rak avslutning. Ett par trappsteg i dörröppningen leder från det högre liggande vapenhusgolvet ner till långhuset. Före ombyggnaden 1807 var ingången smalare och raksmygig (fig 84). Ingången hade då även en högre båge, vars form dock inte framgår av bevarade ritningar. Genom dörröppningen förde fem trappsteg från vapenhuset ner till kyrkorummet. Någon dörr finns inte markerad på äldre ritningar. 1667 gjordes »en dör for Tornet ini Kirchen wedh Tormo Nielsens stohl» (räk). Den äldre dörröppningen nedbröts i samband med arbeten för den nya läktaren (se nedan).

Södra och norra ingångarna är rundbågiga och har gråmålade trädörrar med halvcirkelformade fönster upptill. De är dessutom försedda med låga spjalgrindar av trä. Ingångarna fick sin nuvarande form under ombyggnaden 1807. De äldre ingångarnas utseende framgår av ombyggnadsritningar (fig 82–83). Ingångarna var spetsbågiga med omfattningar troligen av tegel. De yttre smygarna var tvåsprångiga, de inre ensprångiga. Dörrar saknades vid tidpunkten för ombyggnadsarbetenas igångsättande. Genom norra ingången ledde fyra trappsteg från vapenhuset till det lägre liggande kyrkorummet. De två ingångarna med sin gotiska form var antagligen kyrkans äldsta ingångar, från omkring 1300. Den västra ingången torde i så fall vara samtida med tornbyggnaden. — Beträffande de yttre ingångarna till tornet, sakristian och vapenhuset se nedan.

I räk från 1600-talet omnämnes en kordörr. 1686 anskaffades »Een Lås til Kordören» och 1695 köptes plankor till kordörren. Denna kordörr var sannolikt dörren till sakristian från korets norra sida, som i räkenskaperna benämnes kordörr omväxlande med »sakerstijdörren» (räk 1695). Under medeltiden torde emellertid en ingång för munkarna ha funnits i koret. En ingång i söder är på grund av fönsteröppningarnas placering mycket osannolikt. Det är däremot inte helt uteslutet att en ingång

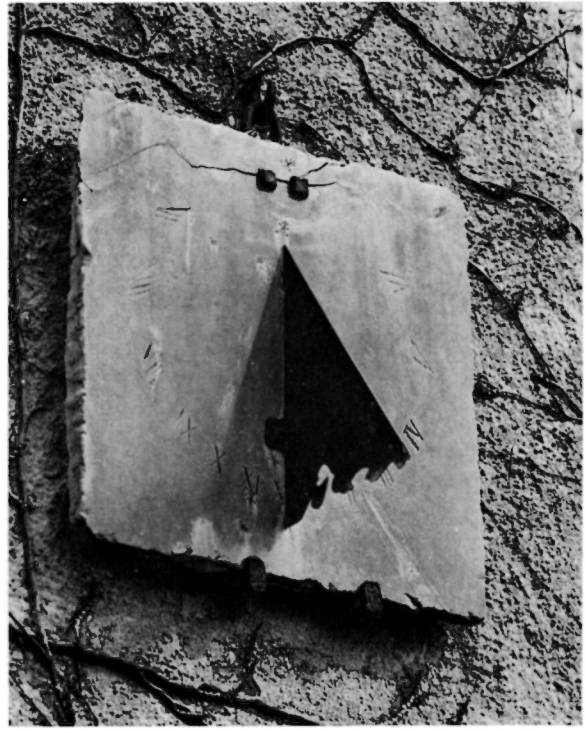

Fig 81. Senmedeltida solur av kalksten med visare av koppar. Placerad på en av kyrkans strävpelare i söder. Foto 1972.

Late medieval sundial of limestone with a copper gnomon. On one of the S buttresses of the church.

till koret har funnits i norra kormuren, intill triumfbågmuren, där nu ett stycke sekundär tegelmur går i dagen på kormurens utsida (jfr ovan). Korningångar från norr är ovanliga, men har förekommit t ex i Hovedøyas klosterkyrka, Norge, i Hallvardskyrkan i Oslo m fl.²² Dessutom sträckte sig klosterområdet även norr om kyrkan.

Fönster

Långhuset har två fönsteröppningar mot söder och två mot norr. De är rundbågiga och har inre snedsmygar. De yttre omfattningarna på södra sidan är ensprångiga medan de på norra sidan har tvåsprång. Södra fönsteröppningarnas avtrappning förenas upptill med omfattningsbågen. I södra och norra muren över läktaren finns två mindre rundbågiga fönsteröppningar med sneda smygar. Dessa öppningar upphöggs 1698 i samband med byggandet av västläktaren (räk) och utvidgades under om-

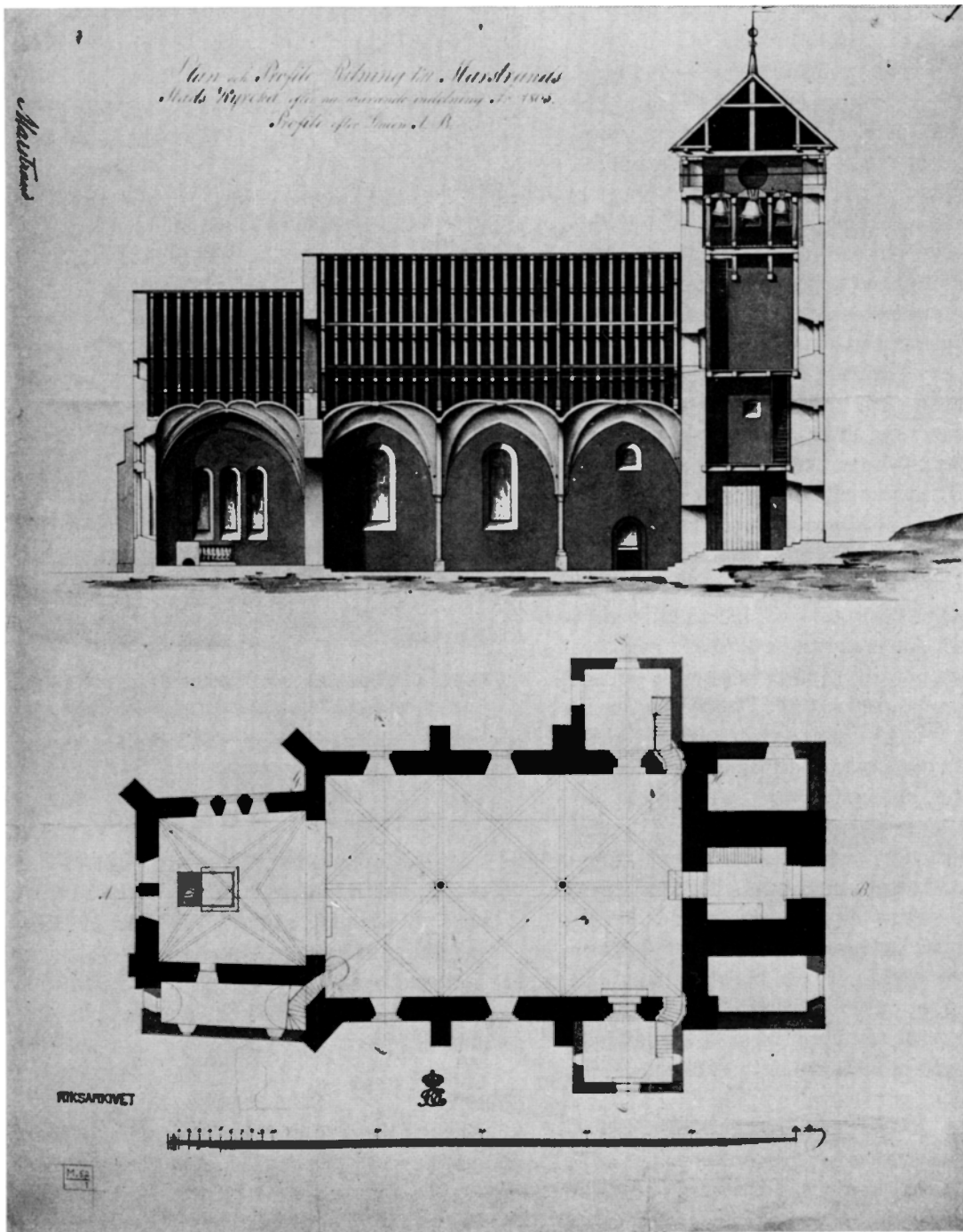

Fig 82. Längdsektion mot söder samt plan före ombyggnaden 1807, osignerad. RA.
Longitudinal section looking S and plan before the rebuilding in 1807, unsigned.

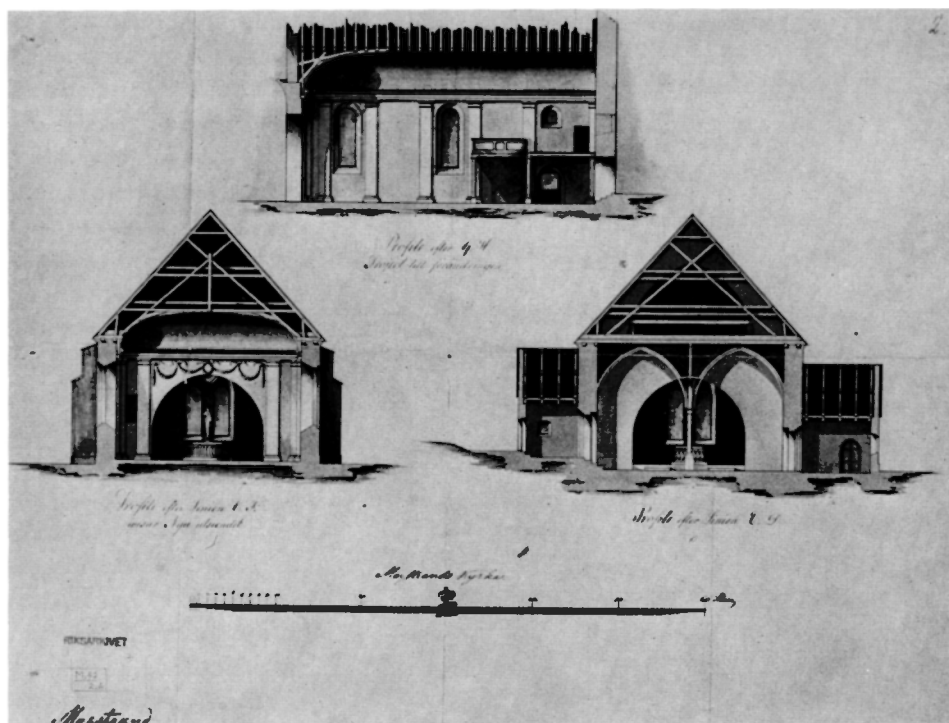

Fig 83. Längdsektion mot söder samt tvärsnitt mot öster. Ombyggnadsritning från tiden 1805–1807, osignerad. RA. — Tvärsnittet till höger visar kyrkans utseende före ombyggnaden.

Longitudinal section looking S and cross sections looking E. Plans for rebuilding from 1805–1807, unsigned. — Cross section to the right shows the appearance of the church before the rebuilding.

byggnaden 1807 (kr prot). Fönstren har upptill halvcirkelform med radierande spröjsar i likhet med sidodörrarnas överdelar.

I korets sydmur finns tre kopplade och lika höga rundbågiga fönsteröppningar (fig 85). De yttre omfattningarna är tvåspråkiga i likhet med norra långhusfönstren. Inre snedsmygar, murade karmar. I korets östra vägg är två kopplade rundbågiga fönsteröppningar och där ovanför ett rundfönster (fig 86). Fönsteröppningarna har enspråkiga omfattningar och murade karmar. På yttermuren över fönstergruppen är i putsen markerad den ursprungliga omfattningsbågen. Motsvarande omfattningsbåge finns invändigt med djup sned smyg. Mittposten är på insidan försträvad med en klumpig pelare med sned avslutning. Fönsteromfattningarna är troligen alla av tegel. Fönsteröppningarna har solbänkar av kalksten. De kopplade fönstren i

öster har sammanhängande solbänk, inlagd 1927, då en relief uppsattes nedanför fönstren (se ovan). Fönstren är glasade med små rutor och rödmålade spröjsar av järn. Korets fönster har glasmålningar i blyinfattning från 1912, utförda i ett jugendpräglat mönster med färgerna gult, grönt och violett. Tillverkade hos Neuman & Vogel, Göteborg, efter ritningar av Axel Lindegren,²³ skänkta till kyrkan av grosshandlare P Em Lithander, Göteborg (Olän 1913, s 190).

Fönsteröppningarna hade, utom de över läktaren, samma form som nu även före ombyggnaden 1807 (jfr fig 82–83).

Fönstergruppen i östra muren är av en 1200-talstyp, som förekommer t ex i Trondheims domkyrkas långhus och i Skoklosters kyrkas västfasad. Den vanliga sammansättningen är rundfönster och två lansettformade fönster inom en spetsbågig om-

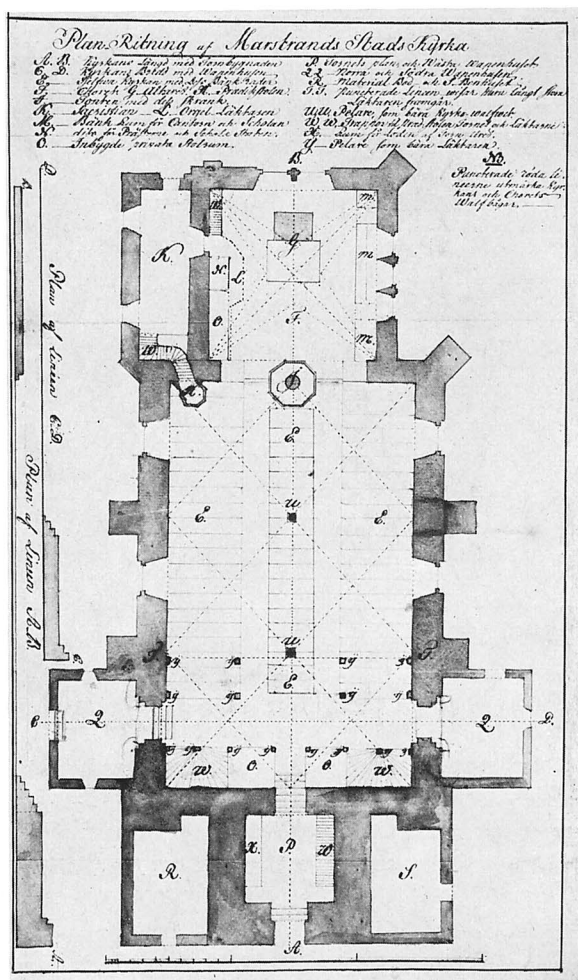

Fig 84. Kyrkans plan omkring 1805, osignerad. GLA.

Plan of the church c 1805, unsigned.

fattning. Östfönstrets ursprungliga omfattningsbåge är upptill försvunnen genom rundfönstrets senare, utvidgade form, varför man ej kan avgöra om bågen varit rund eller spetsig. Den inre smygen har ävenledes fått sin ursprungliga form förstörd genom en vidgning. Den inre fönsterbänkens lutning är säkerligen inte ursprunglig, jämfört med korets sydfönster. Även försträvningen torde vara senare. På en grundplan av kyrkan från början av 1700-talet (fig 87) är ingen strävpelare markerad. Den kan ha tillkommit under 1700-talet som en förstärkning av muren, troligen företagen vid ändring av fönsteröppningar under 1700-talets senare del.

Korets sydfönster (fig 85) har en form som väl motsvarar tiden för kyrkans byggande. Den trekopplade fönstergruppen kan karaktäriseras som en övergångsform mellan romanik och gotik, eftersom särskild markering av mittfönstret saknas.²⁴ Man kan antaga, att denna fönstergrupp i korets södra mur är den enda av fönsteröppningarna som har bevarat sin medeltida form. Ännu en detalj att fästa sig vid i det fallet är sydfönstrets placering nästan exakt mitt i murlivet.

Långhusfönstren torde ha ändrats sedan byggnadstiden. På 1700-talsplanen (fig 87) har både norra och södra sidans fönsteromfattningar ritats som ensprångiga. Däremot är ingångarnas och korfönstrens avtrappningar väl markerade. Detta skulle kunna tyda på att långhusfönstren förändrats under 1700-talet, varvid nordfönstren fått nya omfattningar i likhet med korets sydfönster.²⁵

En igenmurad fönsteröppning (fig 88) med spetsbågig omfattning, vars norra del döljes av tornmuren, kan ses på västmurens utsida från en trappgång i tornets norra mur (se nedan). En motsvarande medeltida fönsteröppning torde ha funnits även i västfasadens södra del. Säkerligen har även de övriga långhusfönstren haft liknande, svagt spetsbågiga omfattningar.

Torn

Kyrkans kraftiga och höga torn omfattar fyra våningar (fig 77–78). Murtjockleken i bottenplanet är i söder, väster och norr 2 m. Den östra muren, ovanför långhuset, mäter endast 1,2 m i tjocklek. Tornets sydöstra hörn är upp till ungefär 16 meters höjd förstärkt med en murad strävpelare, avtäckat med en skifferplatta. Tornet täcks av en fyrsidig huv, klädd med kopparklåt. Taklist av trä, profilerad och försedd med tandsnitt. Tornhuvens krönes av ett enkelt kopparklåt kors från 1851. Tornet har åtta ljudgluggar, två åt varje väderstreck. De är rundbågiga och försedda med solbänkar av sten. De västra ljudgluggarna är betydligt smalare än de övriga, med en bredd av ca 50 cm. Ljudgluggarna har svartmålade luckor av trä. Över ljudgluggarna är på alla fyra sidor placerade runda urtavlor, målade i svart och försedda med förgyllda visare och siffror.

Tornets andra våning har två fönsteröppningar,

i söder och i väster. De är rundbågiga med omfattningar av tegel, nu överputsade, och har rödmålade bågar. Deras nuvarande form härrör från början av 1800-talet, då de i samband med ombyggnadsarbeten utvidgades. I höjd med tornets tredje våning finns i västra muren ytterligare en mindre, rundbågig öppning. I putsen intill denna öppning står årtalet 1953, vilket markerar året för en yttre renovering.

Ingången till tornets bottenvåning, som samtidigt tjänstgör som kyrkans västra vapenhus, är i väster. Ingången har rundbågig omfattning och djupa yttre och inre snedsmygar. Genom ingången, som ligger i gatunivån, leder två trappsteg ner till vapenhuset. Ingången är försedd med rödmålad dubbeldörr av bräder, insidan är gråmålad. Över dörren ett halvcirkelformigt fönster med radierande spröjsar. Dörren är från 1808, då ingången utvidgades och omfattningen fick sin nuvarande snedsmygiga form. Den äldre ingången var raksmygig och ca 30 cm smalare än den nuvarande (fig 84). Från tornets andra våning för en dörröppning till orgelläktaren i långhuset. Denna öppning upphöggs 1807 och ersatte då en mindre öppning som tidigare förde från tornet till långhusets vind (fig 82). Från tornets bottenvåning, vapenhuset, leder en trätrappa upp till andra våningen och därmed även till läktaren. Vapenhuset har på norra och södra sidan inbyggda förvaringsrum med gråmålade träpanelade väggar. Vapenhusgolvet är belagt med kalkstenshällar, varav de flesta utgör äldre, delvis demolerade gravstenar som ditflyttades i samband med kyrkans ombyggnad 1807 (se nedan). Väggarerna är vitputsade.

I tornets norra mur finns en äldre, numera ej använd, murad trappa (fig 89), som är ca 60 cm bred och börjar i höjd med tornets andra våning, ca 5 m över marknivån (fig 78). Från dess nedre

Fig 86. Korets medeltida östfönster, vars äldre omfattningsbåge skymtar under putsen. Under fönstret en minnestavla från 1927 av Christian Eriksson över prosten Fredrik Bagge, d 1713. Foto 1972.

The medieval E window of the chancel, with the older arched head visible under the plaster. Below the window is a memorial tablet executed in 1927 by Christian Eriksson in memory of Rural Dean Fredrik Bagge who died in 1713.

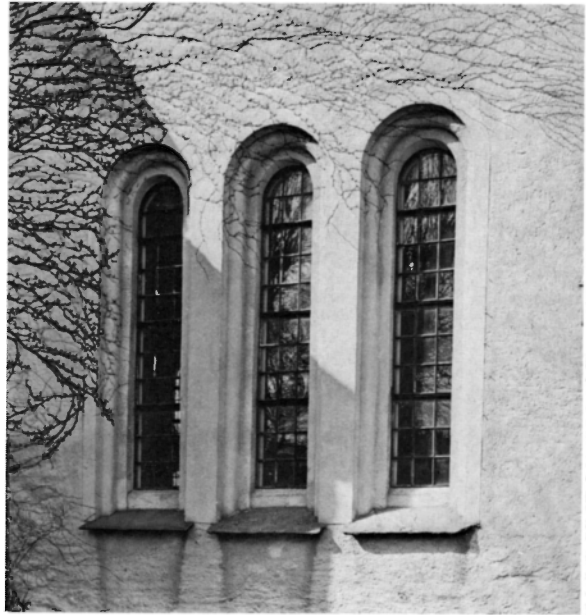
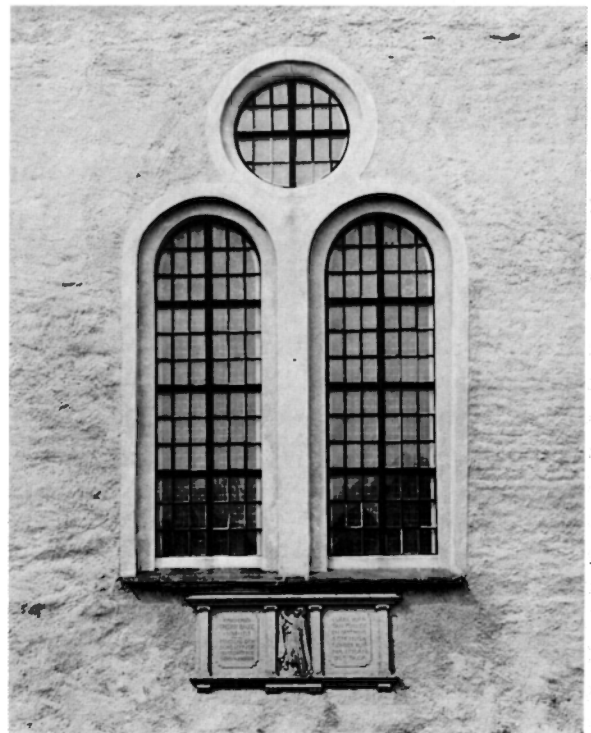

Fig 85. Medeltida trefönstergrupp i korets sydmur. Foto 1972.

Medieval triple window in the S wall of the chancel.

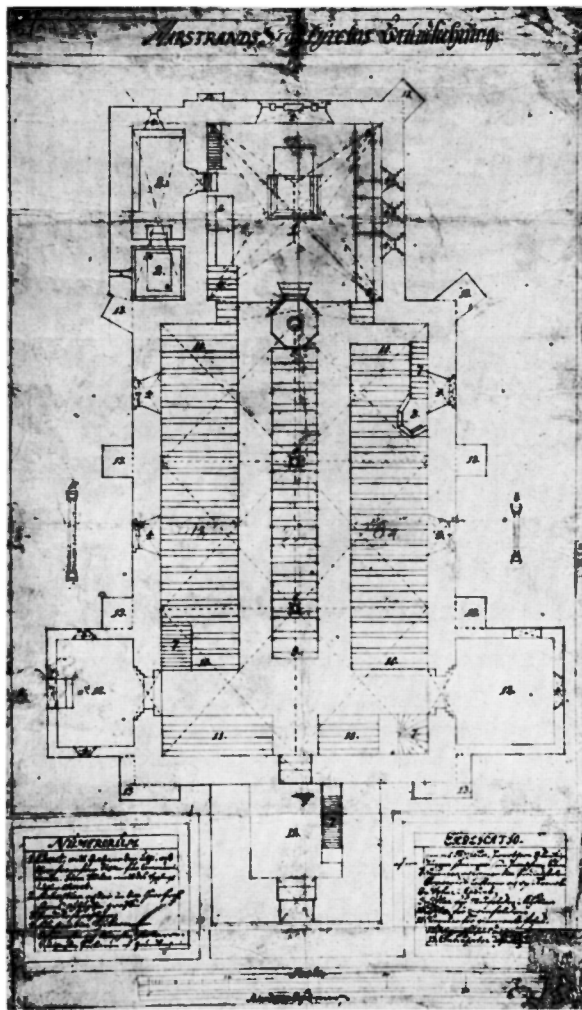

Fig 87. Odaterad och osignerad planritning från 1700-talets början. GLA.

Undated and unsigned plan from the beginning of the 18th century.

avsats med svagt välvt tak, intill långhusmuren och med öppning mot tornet, för tio trappsteg upp till övre avsatsen, som med en långsmal öppning åter står i förbindelse med tornrummet. Trappstegen är täckta med stenhällar, trappstegshöjden varierar mellan 18 och 25 cm. Murtjockleken mellan trappgången och tornrummet är 48 cm. På övre avsatsen är en liten fyrsidig nisch i muren mot norr. Nischens mått: 30 × 27 cm, djup 32 cm. Den har troligen varit avsedd för ljus eller lampa. Såväl den murade trappan som de nuvarande trätrapporna upp till tornet döljes i andra våningen av en

vitmålad brädvägg med dörröppning. På tornmuren bakom denna brädvägg kan ses äldre kalkputslager, delvis mycket fuktskadade. Vid den lägre trappavsatsen ses i långhusmuren en igenmurad öppning med dubbla omfattningsbågar, vilka mot norr delvis döljes av tornmuren (fig 88). Den övre bågen, i murens ytterliv, har rundad form och är murad av gulaktigt tegel. Den inre, nedre bågen är spetsbågig och murad av gråaktigt tegel och delvis täckt av murputs. Öppningen är igenmurad med rött tegel. Den inre omfattningens bredd 1 m, höjd från avsatsens golv 1,60 m. Denna spetsbågiga omfattning torde markera västfasadens medeltida fönsteröppning, i linje med det nordliga skeppet och strax nedanför valvbågen i kyrkan (se nedan). Den yttre rundbågens funktion är oklar. Den har uppenbarligen lagts ovanpå den förstnämnda, men är äldre än tornmuren. Att tornet inte stått i förband med långhuset, framgår tydligt av murningarna i den nedre trappavsatsen. Murningsskarvar kan även iakttagas i pannrummets sydöstra hörn. Tornets byggnadstid är okänd. Under biskop Jens Nilssøns visitation 1597²⁶ nämns tornet som förfallet, vilket antyder att tornet var gammalt redan då. Sitt nuvarande utseende fick tornet i huvudsak under 1600-talets ombyggnader.

Trappan i tornets norra mur är utan tvivel från tornets byggnadstid, dvs senmedeltid eller reformationstid. Det är svårt att förklara varför trappan inte fortsätter fram till västra tornmuren, utan slutar med en avsats ett stycke från denna. Den övre trappavsatsen markerar uppenbarligen ett våningsplan i tornet, och sannolikt har från denna avsats stegar eller trätrappor fört vidare uppåt.

En uppgift i kr prot 1807 kan möjligen kasta ljus över trappans ursprungliga funktion. I handlingen omtalas att i kyrkans gavelmur mot tornet fanns »2ne forntida anlagde Trappgångar, hvilka öppningar tillika med Rämnorne på 14 al-s höjd utbröts för nödige förband och förmurades i Söder 8, samt Norra sidan 32 cubic alnar». Närmare uppgifter om trappornas placering eller höjd saknas. Men den har säkerligen samband med den murade trappan i tornmuren och torde ha anlagts för en direkt förbindelse mellan kyrkan och tornets våningar. Detta å sin sida förutsätter omfattande murningarbeten i långhusets västra mur sam-

tidigt med tornbygget. Dessutom fanns, som ovan nämnts, en öppning i västra gavelröset för förbindelse mellan tornet och utrymmena ovanför långhusvalvet. Bottenvåningen hade före ombyggnaden 1807 ca 2 m högre takhöjd än nu, dvs bjälklaget mellan tornets bottenvåning och andra våning låg i höjd med den murade trappans nedre avsats (jfr fig 82). Trappan tycks dock ha varit ur bruk redan under 1700-talet, eftersom 1700-talsplanen visar en trappa, troligen av trä, från bottenvåningens södra sida upp till tornets andra våning (fig 87). På en av ombyggnadsritningarna (fig 90) har trappan i tornets norra mur svagt markerats samt som en fortsättning av trappgången även en öppning tvärs genom västra långhusmuren, dvs den öppning som egentligen skulle motsvara det ovannämnda medeltida fönstrets plats. En markering för en inmurad trappa neråt mot kyrkan kan den knappast vara, utan allt tyder snarare på att fönsteröppningen har iakttagits men feltolkats av planritaren.

Tornet är den del av kyrkobyggnaden som under 1600-talet drog de största reparationskostnaderna, mest föranledda av stadsbränderna. Äldre 1600-talsavbildningar av kyrkan visar ett torn med hög och spetsig spira²⁷ (jfr fig 91). Själva tornmurarna var möjligen lägre än de nuvarande. Tre rektangulära fördjupningar i tornets murar, alldeles nedanför klockrummet, två mot norr och en mot öster, kan vara lämningar efter äldre ljudgluggar, vilket skulle betyda att tornmurarna sträckte sig ungefär till nuvarande ljudgluggarnas nederkant. 1643 års brand tycks inte ha vållat större skada förutom att klockorna förstördes (se nedan). De tidigaste underrättelserna om tornarbeten är först från 1655, då »nordre och södre hule i tornet» fick luckor, sammanlagt fyra stycken (räk). I ett privilegiebrev från 1658 (GLA) utlovas medel för kyrkans tornbyggnad och nådig hjälp för tornet beviljas också 1667.²⁸ Åren 1666–68 skedde större arbeten vid tornet efter en brand. Murmester Lorentz reparerade skadade murpartier och inre arbeten gjordes av mästare Johan Tornbögger (räk). Torntäckaren mästare Hanns Olssen lagade taket med taksten. Tuppen, »knapperne» och »Cronan» förgylldes med bladguld av Wentzell (Wessel) Guldsmed.²⁹ Samtidigt gjordes även en dörr mellan tornet och långhuset (jfr ovan). Den stora branden 1669 för-

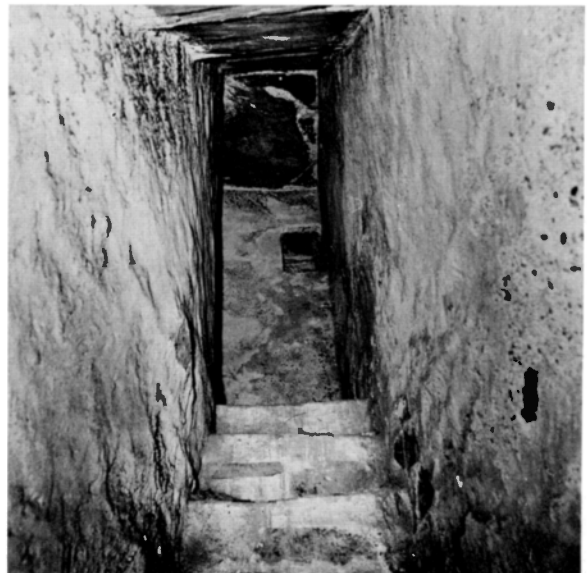

Fig 88. Igenmurad medeltida fönsteröppning i långhusets västra mur, synlig från trappan i tornets norra mur (jfr fig 89). Foto 1972.

Bricked-up medieval window in the W wall of the nave, visible from the stairs in the N wall of the tower (cf fig 89).

Fig 89. Nu igensatt trappa i tornets norra mur, sedd från öster. Foto 1972.

A now blocked-up stairway in the N wall of the tower from E.

anledde nya reparationer, som tydligen var omfattande och drog ut på tiden. Insamling till tornbyggnad pågick från 1669 till 1676. Bl a donerade prosten Bagge 1672 en summa för tornreparationer (revisionsräk 1682).

Under branden 1682 blev tornet svårt skadat. På en stadsplan från 1684 markeras tornet som nerbränt.³⁰ Tornarbeten pågick åren 1686–87. Under tiden användes en klockstapel »som stod wed Swen Åttesens» gård för upphängning av den enda kvarvarande klockan (räk 1687). I inv 1686 står: »Uthan för Kyrkian J Stapelen i Ringklocka.» 1682 betalades en »Trombslag som slår til Predikning» (räk). För tornbygget tillkallades från Göteborg timmermästaren Christopher Brack³¹ (se Kungälv's kyrka, SvK Bo IV: 1, s 28 f) och murmästare Michil Deber.³² Bland annat flyttades nedersta trappan i tornet för ett nytt urverk (se nedan). Förmodligen var det vid detta tillfälle som den äldre murade trappan kom ur bruk. I stället för en hög spira fick tornet nu en lägre fyrsidig huv, vars utseende framgår av avbildningar från omkring 1700 och 1719 (fig 140) samt längdsektionen från 1805 (fig 82). Torntaket var tegeltäckt åtminstone från 1650-talet (räk 1654 och 1666). Spiran var antagligen blytäckt. 1680 reparerade och »tillslogh» Oluff Kåpperslagare från Göteborg torntakets bly (räk). 1794 kopparkläddes torntaket samtidigt med kyrkan (räk) och vid samma tillfälle förgylldes även tuppen på tornkrönet. Även den äldre höga spiran hade förmodligen en tupp som krönfigur, eftersom en tupp är inritad på Geelkercks stadsplaneförslag 1644 (fig 64). På längdsektionen från 1805 är tuppen ersatt av en vindflöjel (fig 82). »1. Jern Tupp, förgylld» såldes 1822 på auktion (aukt prot).

Samtidigt med ombyggnaden av kyrkan diskuterades också tornets »modernisering», men den ansågs inte helt nödvändig och uppsköts (kr prot 1805). Enligt en »Dessein» till tornets västsida från 1806 av Carl Fredrik Sundvall,³³ skulle tornet få lägre huv, krönt av ett enkelt kors samt tre koppade ljudgluggar och två rektangulära fönster i höjd med andra resp tredje våningen. På längdsektionen från 1805 syns att tornet hade tre ljudgluggar redan då (fig 82), antagligen från den senaste ombyggnaden på 1680-talet. De åtgärder som slutligen genomfördes var byggandet av en lägre huv, den

nuvarande, samt ommurning av ljudgluggarna och igenmurning av öppningarna för urtavlor. Dessa murningsarbeten, med tegel invändigt och gråsten utvändigt, tycks till större delen ha skett 1819 (räk).

Det nuvarande urverket är tillverkat 1904 av hovurmakaren G W Linderoth,³⁴ Stockholm. Urverket, som står i förbindelse med ringklockorna, slår kvart- och timslagen. Ett »sejerwerk» anskaffades 1647 tillsammans med en ny klocka (räk). 1655 får Mester Jackop Seier Mager betalt för arbete med »Sejerwerck» i tornet (räk) och skivan målades av Ole Mahler. Förgyllningen av »Sejerna» av Ole Mahler och Wessel Guldsmed (not 29) omtalas igen 1666 (räk). 1683 skrevs kontrakt med Jacob Harting, Stralsund, för ett urverk i tornet för en kostnad av 330 rdlr (handl 0: 1, GLA). Urverket blev uppsatt 1687 och Jacob Harting i Göteborg fick resten av betalningen (räk). »Begge skifworna» målades av »conterfeieren» Johan Hammer.³⁵ Bryngel Snickare hade tillverkat urtavlor. Urverket sattes i förbindelse med ringklockorna genom stålfjädrar och hammare vid storklockan av Mårten Smed. För urtavlor gjordes öppningar i tornmuren och för att bereda plats för urverket flyttades den nedersta trappan i tornet (räk 1687). De runda öppningarna för urtavlor ses på längdsektionen från 1805 (fig 82). — Samtidigt med urverket installerades i kyrkan, över läktaren, två små klockor som stod i förbindelse med urverket och slog tim- och kvartslag (räk 1687; inv 1752, 1771). Därtill borrades hål i muren »uppå Westre Lächtaren» (räk). 1823 såldes de två klockorna av malm på auktion (auktionsprot). — I räkenskaperna omtalas ofta urverksreparationer. 1715 reparerades »Sägerverket» av urmakaren Anders Andersson från Göteborg och 1723 skedde en fullständig reparation av urmakaren Wellom Gietting, Göteborg. Ytterligare reparationer skedde 1760 och 1781. Fyra st nya »Klocke Wisare» av järn och kopparkplåt inköptes 1842, samtidigt som urtavlor, nu fyra till antalet, målades och förgylldes (räk).

I Marstrands museum förvaras två timvisare av förgylld koppar, utformade som pilar. Längd 105 cm.

Sakristian

Sakristian norr om koret är en långsmal byggnad som sträcker sig från långhusets östra strävpelare

till korets nordöstra hörnpelare (fig 78, 80). Den har kopparklätt pulpettak, som före ombyggnaden 1807–08 troligen hade brantare lutning (kr prot 1808). Yttertaket var tidigare täckt med tegel. Nytt tegeltak lades 1780 (räk). Taket blev troligen kopparklätt vid 1807 års ombyggnader. Tegelpannor från sakristian fraktades då till benhuset (räk 1807).

Ingången är i östra muren. Den har rundbågig omfattning och är försedd med en rödmålad dörr av järnplåt samt en inre gråmålad trädörr. Mot norr finns två runda fönsteröppningar från 1807 (kr prot). Mellan fönstren i yttre murlivet är en liten rund öppning, igenmurad på insidan. Denna har troligen tjänat som rökgång till en eldstad (se nedan). Innertaket är tunnvalvt, troligen av tegel, och målat i ljusgrått. Golvet är av bräder. Norra väggen är till ungefär 1,5 meters höjd klädd med gråmålad träpanel från 1912. De övriga väggytorna är målade i gråvitt. Ingången till koret har en gråmålad dubbel-dörr av trä. Genom ingången för en trärappa till det högre liggande koret. Sakristians västra del är avdelad med en trävägg från 1780 som har två dörrar, varav den ena för till predikstolstrappan och den andra till ett förvaringsrum inklämt mellan predikstolstrappan och kormuren.

Enligt 1700-talsplanen hade sakristian ingen egen ingång (fig 87). Sakristians västra del var från 1600-talets slut till 1780 avdelad med en murad vägg mot prosten Bagges gravkammare (se nedan). I öster fanns under 1700-talets förra del en smal fönsteröppning med enspråkig omfattning och djup inre smyg och i norr en smal glugg in till den Baggeska gravkammaren.

Sakristians ålder är okänd. Den har sannolikt byggts efter reformationen, även om det inte är helt ovanligt med sakristia vid klosterkyrkor under senmedeltiden. Förutsatt att den ovan beskrivna tegelinmurningen vid sakristians sydvästra hörn mot koret verkligen markerar en igenmurad medeltida ingång torde sakristian ha byggts efter reformationen, eftersom koringångens egentliga funktion som egen ingång för munkarna då bortföll. I räkenskaperna omnämnes sakristian första gången 1679, då en begraving där kostade 7 dlr. 1688 gjordes en »Pannel udj Sakerstien» och året därpå en dubbeldörr av bräder (räk). 1692 får Oluf Muhr-Mestare betalt »för Twenne fönster att utthaga till

Luffthohl I Kyrkian», vilket tycks hänsyfta på »de små finsterne» i sakristian, som omtalas i räk från samma år. Det är dock knappast troligt att sakristian saknade fönsteröppningar före 1692. Murmästarens arbete bestod snarare i en utvidgning av befintliga fönsteröppningar. 1695 var större arbeten igång både i koret och i sakristian. Golvet fylldes med småsten och belades med »500 MuhrTegell», dörröppningen förstärktes med »2ne små Muhr Ankare» och plankor skaffades till kordörren. Den sistnämnda avser troligen dörren mellan sakristian och koret (jfr ovan). 1696 målades sakristidörren av Erik Grijs (se nedan) med »åhrande» (räk). Dessa arbeten i sakristian kan möjligen sättas i samband med gravplatsen för prosten Bagge. Prosten hade redan 1672 donerat en summa till tornets reparation, men en del av summan skulle användas för hans »Graff i Kyrckian» (revisionsräk 1682).

Predikstolens inrättande norr om triumfbågsöppningen 1780 (se nedan) föranledde en del ombyggnadsarbeten i sakristian. Prosten Bagges gravkammare fick ge vika för en trappa från sakristian till predikstolen. Utrymmet mellan trappan och kormuren inrättades till ett förvaringsrum. Det östra fönstret utvidgades till en dörröppning ut mot kyrkogården (kr prot) och fick en dörr av järn. Mot norr upptogs två fönster som försågs med järngaller. Dessa fönsteröppningars utseende är inte känt, eftersom nya öppningar gjordes 1807. Interiören vitlimmades. Takresningen som befanns vara alldeles »upruten», fick nytt sparrverk och nytt tegeltak. Golvet täcktes med furubräder (kr prot). En äldre kakelugn i sakristian såldes med »jern och spjell» på offentlig auktion 1780. Kakelugnen ersattes troligen av någon typ av järnkamin. En »eldstad» i sakristian mellan fönstren omtalas 1808 (kr prot) och 1865 diskuterades insättandet av en kakelugn, vilket dock avsågs (st prot).

Prosten Bagges gravkammare

I sakristians förvaringsrum under predikstolens trappuppgång (se ovan), finns bevarat rester av en äldre muralmålning. Målningen är anbragt på sakristians södra vägg, dvs korets f d norra yttermur, på ett underlag av tegel. Målningen är utförd i grisaille mot vitkalkad yta, som delvis är avflagnad så att teglet kommer i dagen.

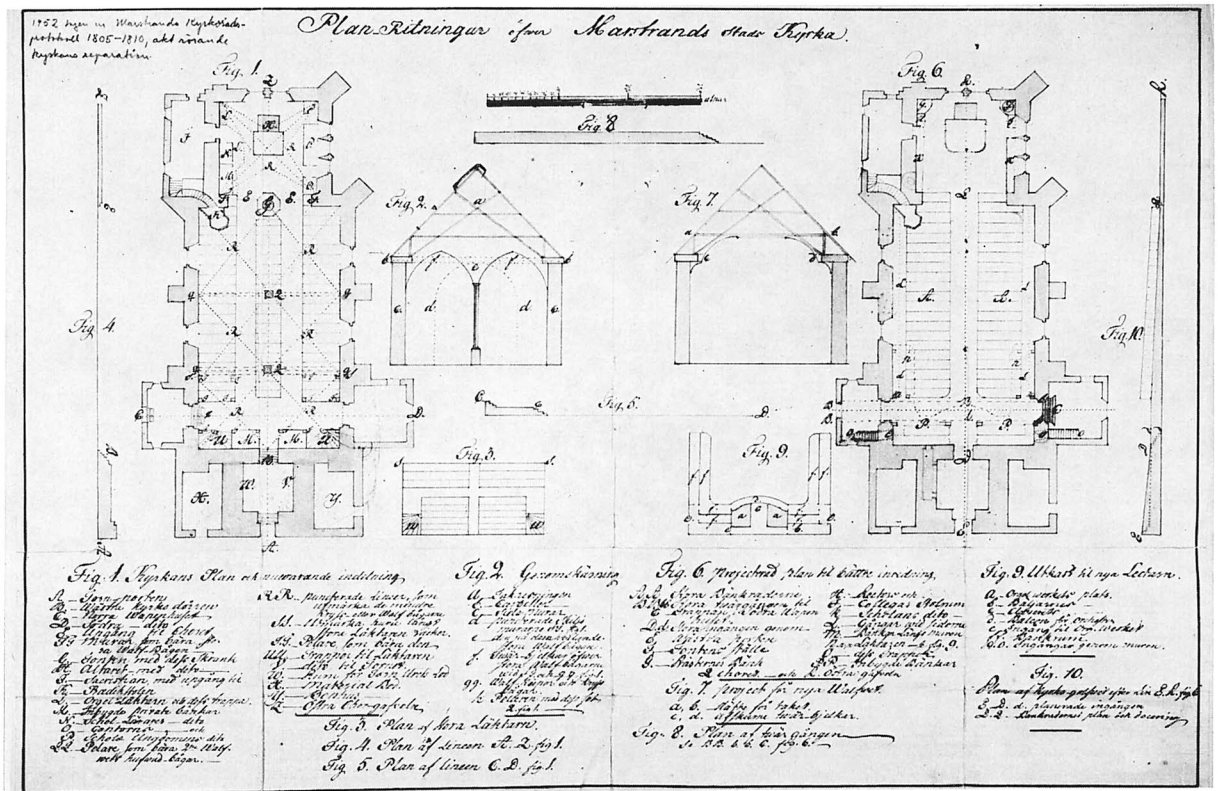

Fig 90. Ombyggnadsritningar från omkring 1805. GLA. — Planen och tvärsnittet till vänster visar kyrkans utseende före ombyggnaden.
 Drawings for a rebuilding, c 1805. — The plan and cross section to the left show the appearance of the church before the rebuilding.

Av målningen är bevarad ca en fjärdedel av en bladkrans, och till höger om denna nedre delen av en figur i draperad halvlång klädnad och del av en lång stav. Figurens nuvarande höjd är ca 87 cm, målningsfragmentets hela bredd är 107 cm. Tvärs över målningen är lagda några trälistor som stöd åt förvaringsrummets vägg.

Enligt kyrkans äldsta bevarade planritning, från 1700-talet (jfr ovan), har gravkammaren över prosten Fredrik Bagge (not 11) varit belägen på denna plats i sakristian (fig 87). I inv 1733 beskrivs prostens gravkammare: »Innanföre Sacrastiet är Sahl. H^r. Probstens Graf der utinnan står måhlat / Moses med sina 2 Taflor och hos honom denna skriff / Tu skalt Döden Dö / Ett dödninge Hufwud, der öfwer står / Tänck på detta. / Sedan står Christus afmåhlat och / Jag Lefwer och I skolen och Lefwa /

Utan på dörren til Begravningen står desse verser / En Nådig Gud gott Samwet Modh / det dagligt Bröd Frid, Hälsan godh / En Salig död mig Gud beskära / Så har iag hwad iag will begära». Den halva figuren är sannolikt Kristus med segerfana till höger. Bladkransen kan möjligen ha innehållit den ovannämnda inskriften eller en inskrift med Bagges levnadsdata. Till vänster bör då ha varit Mose med lagens tavlor.

Hela gravkammarens längd var enligt planritningen ca 250 cm. Målningen börjar ca 50 cm från nuvarande golvnivå. Målningens höjd torde med ledning av fragmenten och takhöjden ha varit mellan 160–180 cm, bredden mellan 200 och 250 cm (ca halva bredden bevarad). Enligt planen hade gravkammaren även en gravhäll av obekant material med de ungefärliga måtten 180 × 110 cm (trolli-

gen utan inskrift) samt en dörr med ovannämnda inskrift och en trappa med två trappsteg upp till gravkammaren. I norra muren en liten fönsteröppning.

Prosten Bagge dog 1713, men gravkammaren var troligen färdig långt tidigare. 1672 lämnade prosten en summa pengar till tornets reparation, med villkoret att en del därav skulle användas för egen grav i kyrkan (revisionsräk 1682, GLA). 1691 skänkte prosten en predikstol, ett likkläde samt en penningssumma för gravstället bakom sakristian. En annotation därom skulle göras »innan på graf-dörren» (kr prot 1712: specifik ... Förähringar). — Gravkammaren torde ha färdigställts på 1690-talet. 1696 målade Erik Grijs sakristians dörr som redan nämnts och troligen utförde samme mästare även muralmålningen i Bagges gravkammare som demolerades 1780. I handlingarna finns ingen antydan om vad som skedde med själva graven.

Vapenhus

Vapenhusen söder och norr om långhuset är byggda 1807 »efter Ritning» (kr prot). Ritningen är ej bevarad, men en liten skiss i rödkrita till vapenhusfasad finns på baksidan av en skrivelse om kyrkbänkar 1806 (kr prot).

Vapenhusen har kopparklädda sadeltak. Fasaderna åt söder och norr är utförda i klassicistisk stil med trekantsgavlar och framspringande sidopartier med två pilastrar flankerande en rundbågig nisch. I fasadens mitt finns en rundbågig ingång med rödmålad, raksluten dörröppning och däröver ett halvcirkelformat fönster med radierande spröjsar. I sidopartiernas nischer står urnor av gjutjärn. Åt väster och öster har vapenhusen runda fönsteröppningar med rödmålade bågar (fig 76–77).

Ytterväggarna är sedan 1951 spritputsade i ljus gråbrun ton. På ett foto från 1906 (ATA) syns att vapenhusen då hade en kvaderimiterande vit puts och att de profilerade gavellisterna var försedda med tandsnitt. Invändigt är det tunnvalvda taket och väggarna vitkalkade. Golvet är belagt med delar av äldre gravstenar från långhuset och koret (se nedan).

De nuvarande vapenhusen ersatte äldre vapenhus på samma platser. Dessas utseende framgår av ritningar från omkring 1805 (fig 83). De hade sadel-

tak, belagt med tegel, och var antagligen murade av gråsten. Södra vapenhusets höjd till taknocken var ca 7,8 m. De yttre måtten: längd 5,2, bredd 5,9 m. Mot öster fanns en spetsbågig ingång med dubbeldörr och mot söder ett rakslutet fönster. Norra vapenhuset sträckte sig på grund av den högre marknivån upp till långhusets takgesims. De yttre måtten: längd 4,1, bredd 6 m. Ingång mot norr. Från den högre gatunivån ledde två trappsteg ner genom ingången. Fönsteröppningar med segmentbågiga omfattningar fanns mot öster och väster.

De äldre vapenhusen byggdes förmodligen redan på 1500-talet av den spetsbågiga södra ingången att döma. I räkenskaperna omtalas »wapnhus» första gången 1654 i samband med fönsterlagning och på 1660-talet figurerar vapenhusen som begravningsplatser. 1682 inmurades fönster i vapenhusen, det södra fick ett större fönster, det norra ett mindre (räk). 1695 sattes kyrkans äldre altartavla upp i södra vapenhuset (räk). 1690 inköptes taksten till ett vapenhus (räk) och 1700 skedde reparationer, då taket omlades, vapenhusen vitlimmades och nya dörrar av bräder gjordes (räk). 1701 täcktes bägge vapenhusgolven med »Slijpat Öhlands steen» (räk). 1765 gjordes en avbalkning i södra vapenhuset för en ny likbår (jfr nedan) och 1780 fick vapenhusen nya dörrar (räk). 1845 inköptes taktegel till de nya vapenhusen, men 1860 reparerades vapenhusens koppartak samt rännor och stuprör av zink (räk).

Bodar och bårum

De bägge bodarna norr och söder om tornet (fig 78) har kopparklädda pulpettak. Pannrummet i norr har sin ingång från väster med en rödmålad bräddörr. Bårummet och materialboden ryms under samma tak söder om tornet och har rakslutna ingångar, i väster till materialboden från omkring 1943, i söder till bårummet. Ingångarna har rödmålade bräddörrar. Bårummet avdelas från materialboden med en vägg av betong.

Det nuvarande bårummet iordningställdes omkring 1943 efter ritningar av arkitekt John Samuelson.³⁸ Rummet är inrett med enkelt altare av trä. Altaret är behängt med ett antependium från 1939 (se nedan). På väggen ovanför altaret hänger ett litet krucifix av omålat trä, höjd 83 cm. Krucifixet är signerat Olle H (=Hanestrand) 1943. Väggarna

Fig 91. Marstrand 1677. Detalj av fig 139.

Marstrand in 1677. Detail from fig 139.

i rummet är vitmålade och golvet är täckt med kalkstenshällar. Vid östra muren väggfasta skåp, som innehåller bl a tre enkla likbåror. Vid västra delen en katafalk med bårkläde av svart kläde med fransar.

Benhus

Bårrummet och materialboden inryms i ett före detta benhus, byggt 1804 (räk). Benhus vid kyrkorna var ett medeltida-katolskt bruk som efter reformationen alltmer försvann. En del benhus från efterreformatorisk tid har emellertid påträffats och undersökts.³⁷ Således har t ex även Torsby kyrka haft ett benhus (SvK Bo I: 2, s 166). De tidigaste underrättelserna om Marstrands kyrkas benhus är från 1654, då det murades ett »benhus up» (räk). Detta benhus stod inte på samma plats som benhuset från 1804 utan var troligen beläget på kyrkogården i likhet med flera av de t ex i Lunds stift undersökta benhusen. För benhuset transporterades till Marstrand flera båtlaster med sten, sannolikt gråsten (räk). 1654 hade en epidemi härjat i staden och tydligen behövdes en plats för de skelettresten som grävdes upp på kyrkogården i samband med de många begravingarna »udj den bedröffuelige Sijgdoms tid» (räk). Benhusets tak var antagligen

täckt med tegel, för efter den stora eldsvådan 1682 lagade en murmästare taket på »Been Kistan» (räk 1683). 1688 fick benhustaket nytt sparrverk (räk). På äldre stadsplaner är inga tillbyggnader markerade invid tornet, dvs på de nuvarande bodarnas platser (fig 65–66, 68). Däremot står på en stadsplan från ca 1658 (KrA) en liten byggnad söder om kyrkan, intill västra kyrkogårdsmuren, vilket tycks styrka antagandet att benhuset inte var byggt intill kyrkan.

1690, då en allmän upprustning av kyrkan började, revs det »gamble beenhus» och ett nytt byggdes med mursten, troligen tegel, och takpannor. Murmästaren fick också »krijta upp» i benhuset (räk 1690). Även detta nya benhus låg troligen på kyrkogården. På en odaterad karta från 1700-talets slut är i kyrkogårdens sydvästra hörn markerad en liten byggnad, och i sydvästra vinkeln mellan långhuset och tornet är ytterligare en byggnad inritad.³⁸ Den sistnämnda byggnaden var troligen en materialbod, byggd på 1700-talet. 1784 anskaffades nämligen bräder för ett »nytt Tak på material Boden söder om Tornet» (räk). På ovannämnda karta är ännu en liten, oregelbunden byggnad inritad i tornets och långhusets nordvästra vinkel. Dess funktion är okänd, men den kan ha varit en vedbod till eldstaden i kyrkan.

»Beenkistan» från 1690 lagades 1698 med virke och taktegel (räk). 1722 gjordes ett nytt tak och en del inre arbeten, bl a »slagit bräder för been bingen» och klätt »tvenne knapper på samma huus». Dessutom gjordes »Stötter under Saxerne» och en avbalkning med en bjälke samt en tröskel till dörren (räk 1722). Benhuset var då tydligen försett med brädtak, eftersom tjära för taket inköptes 1723 (räk). 1736 lades nytt tak och väggarna kläddes av timmerman Oluf Jöransson (räk).

1804 revs benhuset i samband med kyrkogårdens utvidgning mot sydväst (jfr ovan). Benen transporterades »från gamla Benhuset til Gropen» och grävdes ner där (räk 1804). Samma år byggdes ett nytt benhus söder om tornet och en materialbod norr om tornet. Byggnaderna är inritade på planer från omkring 1805 (fig 90). Boden och benhuset täcktes med tak av järnplåt (räk 1805). 1807 målades taket bruna, båda byggnaderna fick fyra halvdörrar och golvet i materialboden lades med lösa bräder

(räk). Under ombyggnadsarbetena tjänade båda byggnaderna som uppläggningsplats för byggnads-material. Materialboden fick tegeltak 1827 (räk) och benhusets tegeltak nämnes i räk 1845. Benhusets dörröppning vette åt söder (nuv bårummets ingång) och materialboden hade ingång från väster. Benhuset nämnes i räkenskaperna också »Bisättningshus» och bårum, vilket antyder byggnadens nya funktion, även om den traditionella benämningen benhus förekommer så sent som 1851 (räk). Materialboden användes senare under 1800-talet som kolbod (Olán 1913, s 188) och ombyggdes 1912 vid installeringen av en ny ångpanna.

Interiör

Kyrkans interiör fick sin nuvarande karaktär vid ombyggnadsarbeten 1807. Interiören ger med sitt

höga tak och sin ansenliga bredd ett ljust, nyklassicistiskt intryck, som starkt kontrasterar mot det medeltida murverket på utsidan (fig 92–93). Långhuset har ett tryckt tunnvalv av bräder, 1961 målat i ljusgrått. Korets brädtunnvalv är byggt i höjd med långhusets valv, men har något djupare profil och är avvalmat åt öster. Valvet vilar på en bred profilerad taklist av trä som är målad i brungrått. Runt ljuskronornas fästen i valvet finns tre målade medaljonger från 1912 med fembladiga blommor i vitt och guld.³⁹ Väggarna i långhuset och koret är vitputsade. Långhuset avgränsas mot koret av en triumfbågsmur med bred och hög öppning från 1807. Korets väggar är till ungefär 1 meters höjd från golvet klädda med en gråmålad träpanel, försedd med rektangulära spegelfält. Panelen utgör ryggestöd till korets väggfasta långbänkar. Före

Fig 92. Interiör mot öster. Foto 1972.

Interior looking E.

Fig 94. Interiör mot öster före restaureringen 1912. Foto Allfoto. Marstrands museum.

Interior looking E before the restoration of 1912.

Fig 93. T v. Interiör mot väster. Foto 1972.

Left. Interior looking W.

1912 hade korets och långhusets väggar en på putsen målad låg draperiimiterande dekor (fig 94), antagligen från målningsarbeten på 1880-talet. Alla dörrar är målade i brunrå färgtoner 1961.

Golv

Golvet i långhuset utgöres i mittgången samt i östra och västra tvärgångarna av äldre gravhällar, varav dock inga ligger på sina ursprungliga platser. 1807 avmättes nämligen 35 gravstenar i kyrkan, varefter de upptogs och användes igen så »långt nämde Grafstenar till Gålfvets stensättning förslå ...» (räk 1807). De smalare delarna av kyrkogolvet, där gravhällarna ej kunde användas, såsom gångarna mellan bänkkvarteren och väggarna, är belagda med tegel från de rivna medeltida valven (kr prot 1806). Golvet under bänkkvarteren är lagt av bräder.

Långhusets golv sluttar från väster mot triumfbågsmuren. Höjdskillnaden är ca 50 cm. Före 1807 var golvet plant. Till golvfyllnad användes troligen resten av tegelstensvalven. I en kostnadskalkyl från 1805 beräknas att av valvens »26 000 murtegel kan erhållas 38 lester grus» (kr prot). Teglet i långhusgolvet är lagt på kant och till större delen i diagonala skift. Tegelmåtten är varierande. De flesta har måtten: längd 23 cm, tjocklek 4–4,5 cm. De få

tegelstenar som är lagda plant har bredden 11–12 cm. Tegelstenarna är lagda i löst underlag, utan murbruk. De är mycket sköra; somliga visar spår av brandskador och andra är helt pulvriserade. Teglet är gulrött.

Längst i väster i långhuset, på vardera sidan om västingången, finns två låga podier som bildar underlag till de två slutna bänkarna (se nedan). Brädgolvet är tämligen nylagt (1940-talet), men vilar på äldre bilade bjälkar ca 13,5 cm breda. Dessa bjälkar utgör sannolikt delar av långhusets äldre bindbjälkar som nedtogs 1807. De är nu övermålade med brun oljefärg (se nedan).

Korgolvet är lagt av bräder 1912 och ligger två trappsteg över långhusgolvet östra del. Det döljer således de befintliga gravstenarna i koret, och själva trappan täcker en del av långhusets östliga gravhällar (se nedan).

Kyrkans äldre golv utgjordes till större delen av de talrika gravstenarna i kyrkan samt av tegel. Golvet under bänkarna var av bräder, i varje fall från 1695, då bräder skaffades till golv under man- och kvinnfolksstolarna (räk). De ständiga begravingarna under 1600- och 1700-talen gick hårt åt golvet, både i långhuset och i koret. 1695 omtalas arbeten med golvläggning i koret och i sakristian, vartill användes »Muhrtegel» och »blåLehr» (räk).

1698 fick valvpelarna i långhuset stöttas med nya stenhällar, eftersom golvet hade sjunkit (räk). Korgolvet fick repareras med mursten 1721 och återigen 1723 (räk). 1733 hade man »Uptaget och nedlagdt samt jämkat alla stenarne i hehla Kyrkiogollfwet alt ifrån altaret till båda dörrarne ...» (räk). Vid 1805 års besiktning (kr prot) påtalas kyrkans dåliga golv, som var ojämnt med nersjunkna gravar och valvpelare. Därtill kom de

många nivåskillnaderna, som nödvändiggjorde trappor vid alla ingångarna. Även korgolvet var högre än långhusgolvet. Enligt ombyggnadsritningar skulle golvet få en kraftig lutning från västra ingången ner mot koret, en lutning som skulle eliminera så gott som alla trapporna. Vid golvomläggningen 1807 fick dock golvet den nuvarande låga slutningen. I samband med fyllnadsarbeten blev också alla gravarna igenfyllda.

Byggnadshistoria

Kyrkan under medeltiden

Den genomgripande ombyggnaden i början av 1800-talet av främst kyrkans yttertak och interiör har helt ändrat kyrkans utseende. Medeltida är nu endast byggnadens murar och strävpelare. Den medeltida kyrkans utseende kan dock nöjaktigt rekonstrueras med hjälp av ritningar från tiden före 1807 och besiktningsprotokoll från 1805. Den äldsta bevarade ritningen av kyrkans grundplan är odaterad men antagligen utförd omkring 1700 eller i början av 1700-talet, eftersom prostén Bagges »Nybygdha graff» nämnes i planens beskrivning (fig 87). De övriga äldre ritningarna av såväl grundplan som tvär- och längdsnitt, härstammar från ombyggnadsperioden 1805–07 (fig 82–84).

Den medeltida kyrkan bestod av ett tvåskeppigt långhus med smalare och lägre kor i öster. Långhuset och koret hade sadeltak med hög och brant resning. Takstolens medeltida utseende är okänt, men ritningarna visar en takstolstyp, som mycket väl kan ha medeltida ursprung, med tätt stående sparrar och dubbla han- och bindbjälkar. I långhusets östra gavelröste fanns en bred, svagt spetsbågig öppning mot korets vind. Korets gavelröste hade en mindre öppning för ljusinsläpp. Oedman (s 95) kunde omkring 1746 iakttaga ett »stort inmuradt kors på östre Gafflen». Korset fanns tydligen på långhusets gavelröste, eftersom koret steg »så högt med thess Bygnad, at thet skyler mer än hälften af thet omrörda Korsset på Östra Gafflen». Denna uppgift tycks tyda på en tegelblindering i form av ett kors. Det är möjligt, att korets och

långhusets gavelrösten, vilka på längdsektionen från 1805 (fig 83) är tunnare än murarna nedanför valvet, var murade av tegel, ett inte ovanligt byggnadssätt.⁴⁰ Även vissa uppgifter i senare räkenskaper tycks bekräfta detta. 1705 inköptes nämligen »murtegel» till kyrkotakets gavlar och året därpå nedbröts »mursten» på takets gavel för uppsättande av en kopparstjärna (jfr ovan). Oedmans uppgift om korset som döljes av kortaket betyder också att kortaket måste ha höjts, antagligen samtidigt med valvslagningen över koret. Oedman antar att koret byggdes senare än långhuset.

Långhuset var välvt med sex spetsbågiga ribbvalv av kvadratisk plan (fig 82). Spår efter valven kan ännu ses under putsen på långhusets väggar (fig 78). Valven stöddes av två åttasidiga monolitiska pelare med firsidiga kapitäl och baser. De senare är ännu bevarade och sedan 1800-talet uppsatta som prydnader på kyrkogårdens grindstolpar (fig 69–70). Pelarna vilade på firsidiga plintar, varav den västra var högre på grund av pelarnas olika höjd. Valven utgick direkt, utan synligt vederlag, från murarna och stödde sig i öster mot triumfbågmuren. Valvhöjden var 8,5–9 m och valvpelarnas höjd, plinten inberäknad, var 4,4 m. Vid mätningar 1805 beräknades pelarnas höjd med plint till 12 alnar, dvs ungefär 7 m, men troligen hade här inberäknats även valvanfangen (kr prot). Långhuset öppnade sig mot koret med en bred triumfbåge. Koret täcktes av ett stjärnvalv med vederlag i hörnen i form av konsoler. Det var enligt besiktningsprotokoll 1805 »minst en alnar lägre än

kyrkowalfwet» (kr prot 1804). Valven uppges vara murade av tegel av »blott en murstens tjocklek» (st prot). En del av valvteglet är nu använt som golvbeläggning i långhuset.

Marken omkring kyrkan är starkt sluttande. Nivåskillnaderna är från väster till öster ca 2 m och från norr till söder, i höjd med ingångarna, ca 1,2 m. Detta har genom tiderna tydligen vållat svårigheter vid golvläggningen och vid de talrika begravingarna i kyrkan. Före 1807 var långhusgolvet plant (fig 82), men troligen var golvet i den medeltida kyrkan sluttande. Detta skulle kunna förklara varför den västra valvpelaren var kortare än den östra. Golvets medeltida beläggning var antagligen av tegel, då man även vid senare golvreparationer använde sig av tegel (räk 1600-talet).

För kyrkans datering finns inga säkra uppgifter att tillgå. De arkivaliska källorna är tämligen magra på uppgifter och de bevarade byggnadsfragmenten är alldeles för vaga och obetydliga för att tillåta bestämda dateringar. Marstrands kloster omtalas, som ovan nämnts, f f g år 1291. Man får antaga att en klosterkyrka då stod färdig eller var under byggnad. Givetvis kan man inte helt bortse ifrån möjligheten att det fanns en kyrka på platsen redan före klostertiden. Det ovannämnda årtalet 1138 (se Inledning) enligt »en gammal Stenskrift» skulle i så fall antyda existensen av en föregångare, kanske en träkyrka, men knappast en kyrka av den nuvarandes storlek. Just de väl tilltagna måtten talar dels för en franciskanläggning med dess funktion av predikokyrra, dels för en datering till omkring 1300. Under hanseaternas härnadståg 1362 brändes kyrkan och klostret. Kyrkans murar torde dock ha bevarats.

Oedman har två uppgifter som kan prövas i sammanhanget. För det första det »inmurade» koret på långhusets gavel, som till mer än hälften doldes av korets sadeltak. Detta antyder en senare förändring av koret. För det andra iaktogs av Oedman (s 95) »... under Taket bak om Altaret i Choret thenna gamla Muncke-Skriften: Copletu e op 9 ys anno dm. MO. CDLX octauo ydvs Octob. i.e. Completum est opus hoc anno Dni MCDLX. Är altså Choret bygd wid Kyrckan 1460 den 8 Octob.» Samma inskrift återges inv 1733⁴¹, men utan försök till tolkning: »Bak Altare Taflan,

under Hwalfwet, står denna skrifften. Cōpletū. ē. op^o. h^o. año dnj m^o CD Lx Octauo ydvs Octobs» (completum est opus hoc anno dominj m^oCDLx Octauo ydus Octobris = detta arbete fullbordades Herrens år 1460 den 8 oktober). Årtalet i inv 1733 är svårläst, men kan med viss sannolikhet tolkas som 1460. Inskriften nämnes inte i senare handlingar. Den har antingen överkalkats redan före 1807 eller helt borttagits då östfönstren och deras inre omfattningsbåge utvidgades på 1700-talet. En fullständig rappning och vitlimning av kyrkan utfördes 1766 (räk).

Årtalet 1460 kan förvisso inte stämma med korbyggnaden som helhet. Mot detta talar korets fönsteröppningar, särskilt de mot söder (fig 85), som är av 1200-talstyp och tillhör samma byggnadsriktning som t ex Mariakyrkan i Sigtuna och klosterkyrkan i Sko. Däremot tyder korets stjärnvalv på 1300- eller 1400-talet. Det är således tänkbart, att om uppgiften med årtalet 1460 är riktig, skulle den kunna gälla slutförandet av valvslagningen i koret. Detta antagande styrks ytterligare av valvribbornas genomskärning, som på längdsektionen från 1805 är återgivna som rektangulära⁴² (fig 82). I samband med valvslagningen kan kortaket och gavelröstet ha höjts så att en del av blinderingen på långhusgaveln doldes. Därvidlag bör man erinra sig att ett provinsialkapitel hölls i Marstrand två år tidigare, dvs 1458. Koret torde då ha stått i det närmaste färdigt, med invigning 1460. Före valvslagningen hade koret möjligen trätak, vilket förhållande dock motsäges av reglerna för franciskan-kyrkor (jfr nedan).

De tämligen grovhuggna kapital och baser som nu är uppställda på kyrkogårdens grindstolpar (fig 77) ger endast osäkra hållpunkter för dateringen av långhusvalven. Stenarna med runda upphöjningar i hörnen, vid västra ingången, var förmodligen baser. De har en form som avlägset erinrar om kapitalformer från ett så tidigt skede som 900-talet (t ex emporarkaderna i den romanska klosterkyrkan i Gernrode, Tyskland), men återfinnes även i ungotiskt stilskede, så t ex i Hellvi kyrka, Gotland, och Hovedöya kloster, Norge,⁴³ förvisso i åtskilligt elegantare utformning. Åttasidiga pelare är inte ovanliga under medeltiden. Som exempel kan nämnas Vä kyrkas valvstöd från 1200-

talet (SvK Sk III: 1, s 73), Trondheims domkyrkas kor i Norge, Vadstena klosterkyrka, Östergötland, m fl, från olika tidsskeden. I ovan uppräknade exempel är det dock fråga om betydligt kraftigare valvstöd än de exceptionellt smala pelarna i Marstrand. Sammanställningen av sådana slanka åtta-sidiga pelare med kapitäl och baser av Marstrandstyp återfinns i Lübeck. Refektoriet och kapitelsalen i dominikanklostret, Burgkloster, har valvpelare som i sin form — åttkant i kombination med fyrsidiga avsmalnande baser och kapitäl — företer stora likheter med dem i Marstrand.⁴⁴ Särskilt gäller detta de smäckrare stenarna, som nu är uppställda vid östra kyrkogårdssingången. Refektoriet i Burgkloster är daterat till 1400-talets förra del, kapitelsalen till 1300-talets förra del. Med stöd av dessa jämförelser skulle långhusvalven tidigast kunna dateras till 1300-talet. Det är inte heller osannolikt att valvslagningen kan sättas i samband med branden 1362.

Det är numera ogörligt att mera exakt datera långhusvalven. Ett tidigare plant trätak eller öppen takstol förefaller osannolikt med tanke på långhusets bredd, 13 m. Tvärs över långhuset sträckte sig före 1807 dubbla tvärbjälkar, vilka föranledde en längre diskussion vid ombyggnaden 1806–07 (se nedan). De beskrives i besiktningsprotokoll 1805 (kr prot) »... emellan de lägre Walfkuporna eller öfwer de på skiljemurarna FF och Pelarne 2: 2 — hwarande ofwan omrörda walfbågen, ligger grofwa dubbla twärbjelkar som sammanhålla takresningen, hwilken föröfrig består af tätt stående sparrewerck, hwilande på carbeller b.b. som ligger 3/4 alne in öfwer sidomurarnes övre kant». Protokollets siffror hänvisar till ritningarna fig 90. I ett »Embets Memorial» 1805 (kr prot) anföres: »... Ankar Bjelkarne som blifwit uplagde för at hophålla Murarne ehuru med Stödpelare förstärkte, hvilket de Göthiske Valfvens bristfällighet nogsam tilkännagifwa». De stödpelare som nämnes i skrivelsen torde vara de som syns ovanpå valvpelaren i tvärsektionen fig 83, dvs stolpar av trä. I ytterligare en skrivelse talas om stockar som »hwila allena på själfwa kuporna» (kr prot 28.1 1805).

De långa tvärbjälkarna över långhuset bör således ha behövt stöd av något slag, även ifall ett plant trätak existerat före valvet. Det förefaller där-

för troligt att långhuset från början har planerats som tvåskeppigt, men att själva tegelvälvingen kan ha kommit till som en andra byggnadsetapp.

I Generalkapitlet i Narbonne 1260 utfärdades bl a regler för franciskankyrkornas byggande. Kyrkorna skulle enligt dessa regler inte välvas med undantag av huvudkapell eller kor, vilka regler dock sedermera uppmjukades.⁴⁵ Franciskanorden hade eljest inga bestämda kyrkotyper. Ett gemensamt drag var rymliga långhus med plats för stor menighet. Salkyrkotyp utan yttre kormarkering kan därför betecknas som idealtyp för franciskankyrkorna, exemplifierat bl a i Kungahällas franciskankyrka (SvK Bo IV: 1, s 12). Tvåskeppiga franciskankyrkor byggdes bl a i Danmark under 1300-talet. Dessa utgjordes emellertid av osymmetriska tvåskeppsanläggningar, dvs de var försedda med ett sidoskepp längs långhusets ena sida. Riddarholmskyrkan i Stockholm och nuvarande domkyrkan i Bergen är bl a företrädare för denna typ.⁴⁶ Paralleller till Marstrands kyrka är således, förutom vissa detaljer som fönsteröppningar och den eventuella blinderingen på långhusgaveln, inte att hämta i de ovannämnda tvåskeppiga anläggningarna och inte heller i den tegelarkitektur som annars just tiggardordnarna utvecklade. Marstrands kyrka kan snarare, dock utan att det är fråga om förebilder, jämföras med Gotlands tvåskeppiga långhus och äldre byggnadsverk som Hovedöya klosterkyrka i Norge från 1100-talet. Även Vä kyrkas 1200-talsvalv och tvåskeppiga långhus företer likheter med Marstrand (SvK Sk III: 1, s 37–38).

Marstrands kyrka företedde under medeltiden en blandning av romanik och gotik. De robusta gråstensmurarna saknade åtminstone i sitt yttre den höggotiska elegans, som till exempel torde ha varit utmärkande för det närbelägna Dragsmarks (Bo) nu försvunna premonstratenserna tillhöriga klosterkyrka.⁴⁷ Det inre bör däremot ha haft en närmast sengotisk prägel med sina smäckra valv och valvpelare. Västfasadens ursprungliga utseende är okänt, men den ovan beskrivna igenmurade öppningen i västmuren låter oss antaga att åtminstone två fönsteröppningar har funnits i västfasaden. En ingång i väster, utöver ingångarna i söder och norr, ter sig däremot osannolik. Man får härvidlag även

beakta markens starka stigning mot väster, mot de höga klipporna ovanför stadsbebyggelsen. Kyrkans skådesida tycks snarare ha varit sydöstlig, mot havsidan, vilket korets fönsteröppningar antyder.

Marstrands kloster

Av själva klosteranläggningen finns inga spår bevarade. Oedman kunde ännu vid mitten av 1700-talet iakttaga ruiner söder om kyrkan: »Kyrckan är uppygd på Kloster-Grund, ty innan then kom til at byggas, hafwa the allenast haft en Kloster-Kyrcka i början, hwars qwarlefwor på södra sidan om Kyrckan än synas, hwilcken del af Kyrcko-Gården är anslagen til the fattigas Begrafning ock kallas then frija Kloster-Jorden» (s 95). Det som Oedman trodde var gamla kyrkoruiner var troligen grundmurar efter klosteranläggningen. Klosterområdet sträckte sig även öster och norr samt väster om kyrkan. Den äldre brunnen nordöst om kyrkan, markerad på äldre stadsplaner, torde även ha tillhört klostret. Åt söder bör klosterområdet ha sträckt sig ungefär till nuvarande Hospitalsgatan. Oláns uppgifter (se ovan) att det forna klostret efter reformationen användes till hospital, skola och rådhus har stöd i paralleller från andra stadsklosters användning efter reformationen.⁴⁸

Beträffande klostrets utseende anföres av Olán (1939, s 94), en något kuriös beskrivning efter en okänd källa från början av 1800-talet. Enligt denna källa skulle klosterbyggnaden varit murad i två våningar och längs byggnaden och den västra kyrkogårdsmuren skulle en mängd små träskjul ha funnits, som användes som bönceller. Det är dock mycket tveksamt om klostret bestod av en tvåvånings stenbyggnad. Däremot talar nämligen en uppgift att klosteranläggningen skulle ha varit av trä. Marstrands kloster omnämnes i en krönika från Lübeck, skriven av en munk, sedermera luthersk predikant, vid namn Reimar Kock.⁴⁹ Som skeppspräst ombord på ett lybskt skepp bevittnade denne år 1532 hur manskap från skeppet högg virke från klostrets träbyggnader. I krönikan beskrives händelsen: »Des Manddages [18/3]: Mosten Wÿ ock noch toÿenn / tho Mastrande Vmme des windes Willenn v[nnde] / dewile wÿ holtes gebreck haddenn in den Schep[en] / Worth vor Nütttest Erkandth, datt men tho / Closter tastede, Welck dar vann

holthe gebüweth w[as] / Vnnde de Grawenn Monneke bewaneden, dewi[le] doch man ein olth monneck noch man dar was / Also nû denn bosslüden Angesecht Worth datt, w[e] / holtes vann nōden hadde de mochte tho denn / Kloster tasten, konden se mitt eren hanthbylen i[n] / Einer Stünde klein makenn, datt in lanng tydt / tho hope Gebüweth was ...» Av denna skildring framgår, att klostret var byggt av trä, att det år 1532 endast fanns en munk kvar och att man på en kort stund med handbila högg ved av något som var byggt under lång tid. Claes Krantz antog att hela klostret höggs till ved,⁵⁰ men det är knappast troligt. Det var snarare någon mindre byggnad av klosteranläggningen som fick bli ved åt skeppsfolket. Händelsen utspelade sig under stridigheterna med Kristian II, vars krigsfolk låg i Marstrand över vintern 1531–32 och flydde för danska och lybska skepp. Krönikan berättar även att skeppsfolket fick nattvarden och biktade sig i kyrkan.

Man vet således om klostrets utseende bara att det var byggt av trä. Helt oansenligt kunde klostret dock inte ha varit, eftersom ärkebiskop Kalteisen vistades där under en hel vinter och uppgifter talar om visiterande biskopar som tog in i klostret under sina resor. Inga arkivaliska uppgifter antyder att klostret efter reformationen skulle ha rivits ner till grunden så som fallet var i Kungahälla (SvK Bo IV: 1, s 12). Det var utan tvivel mer praktiskt att använda de forna klosterbyggnaderna till stadens inrättningar som hospital, skola och rådhus.

Senare tillbyggnader och reparationer

De sekundära tillbyggnaderna vid kyrkan är tornet, sakristian samt södra och norra vapenhusen. För ingendera av dessa tillbyggnader kan byggnadstiden fastställas, men alla bör ha tillkommit efter reformationen, möjligen med reservation för tornet. Under biskop Jens Nilssøns visitation 1597 konstaterades att »kircken ... den er saa gott som bygfalden besonderlige tornit ...». Byggnadens dåliga tillstånd berodde dock inte bara på åldern utan kan också ha samband med den eldsvåda som 1586 ödelade staden.⁵¹ Beträffande vapenhusens tillkomst kan den spetsbågiga dörröppningen i södra vapenhuset (fig 82) tala för en tillkomsttid under tidigt 1500-tal. Sakristian kan ha tillkommit efter

reformationstiden och i samband med igenmurning av en eventuell nordlig koringång (jfr ovan).

Tiden efter mitten av 1500-talet fram till århundradets slut var ekonomiskt sett en rik period för staden på grund av den stora tillgången på sill och det är därför möjligt att några av tillbyggnaderna kom till under denna period.

Under 1600- och 1700-talen gjordès få ändringar i kyrkan, men en rad större och mindre reparationer utfördes, flera på grund av eldsvådorna i staden.⁵² I stadens privilegiebrev 1658 utlovades hjälp till bl a tornbyggnad, inte bara genom kollekt i Bohuslän utan också från konungen själv under förutsättning att dessa medel »måge rätt förestådde och anlagde blifwa» (Privilegiebok, GLA). 1667 fick Marstrand återigen nådigt tillstånd att anskaffa medel från kyrkorna i länet för att slutföra tornreparationerna (Privilegiebok). Dessa upprepade hjälpaktioner får ses mot bakgrunden av den allmänna regress som inträdde efter 1600-talets mitt i staden.

Medel till kyrkoreparationer skaffades också från privatpersoner, särskilt på 1660-talet. Förteckningar över penninggåvor av såväl borgerskapet som främlingar, såsom skeppare, militärer m fl, även utländska, finns bevarade bland räkenskaperna 1666–69. En grundlig revision av räkenskaperna skedde 1682, då man försökte indriva gamla skulder och utlovade medel ända från 1650, däribland ännu ej betalda begravningsavgifter. Av f d lagmannen Hans Frantzons⁵³ begärdes lösensumma med grundlig ränta för en ringklocka, ett krigsbyte som han utlovade till Marstrand, men som av kommissorialrätten 1669 i stället tilldömdes Kungälvskyrka (revisionsräk 1650–82, GLA). Denna revision av räkenskaperna föranleddes säkerligen av eldsvådan den 2 juni 1682, då klockorna förstördes och kyrkotaket »ruinerades» (räk 1682). För reparationsarbeten hade man från 1680-talet också hjälp av soldater från fästningen.

På 1690-talet inträdde en nästan febril upprustningsperiod i kyrkan, vilket tycks ha skett med anledning av konungens besök i staden, som troligen ägde rum i samband med fästningsarbeten på 1690-talet. Upprustningen gällde mest interiören och inredningen, men även det år 1654 byggda benhuset nedrevs och ersattes av ett nytt av »mursten» med tegeltak. Likaledes reparerades och vitlimmades

kyrkogårdsmuren (räk 1690). Av inre arbeten märkes bl a att Michil murmästare (se not 32) »överströk» pelarna och »graderne» (=ribborna) under valvet. Kyrkans fönster fick nya rutor och 1695 fick golven i koret och i sakristian ny beläggning av tegel. Samma år gjordes också golv under bänkarna och under dopfunten och sakristian fick ny dörr. Vidare murades ett altare av tegel och en ny altartavla sattes upp (räk 1695). För konungens »smörjelseakt» 1697 skedde en mindre upprustning i kyrkan (räk). I grunden under valpelarna lades nya stenhällar och en nedfallen sten togs upp ur gropan där »Pelarne står». Alla fönsterrutorna togs ut »wed stycke losning». 1698 byggdes en ny västläktare och två nya fönsteröppningar upptogs i norra och södra muren ovanför läktaren. Kyrkogårdsmuren fick en grundlig reparation (räk 1698). Eldsvådan 1699 förorsakade troligen inga större skador. Kyrkogårdsmuren fick ny avtäckning av bräder och ett nytt plankverk uppsattes mellan gatan och hospitalet »medelst branden» (räk 1699).

1704 lades nytt tak med tegel från Göteborgs tegelbruk (räk). På det nya taket uppsattes en förgylld kopparstjärna av kopparslagare Hans Wollfart⁵⁴ och målarmästaren Christian von Schönfeldt⁵⁵ (räk 1706). Samtidigt med takläggningen utfördes en del murarbeten. »Gammal mursten» bröts ner från norra och södra sidan av kyrkan och en del av de gamla murförbanden måste avlägsnas samt »nya istället insättias». Till takets »gavlar och simsor», dvs gavelrösten och gesimser, anskaffades 2 960 murtegel (räk 1705). Slutligen vitlimmades både kyrkan och kyrkogårdsmuren och tornet rappades (räk 1706). 1716 blev kyrkan återigen vitlimmad, medan fönster- och dörrömmfattningar målades med grå färg (räk). Valvens svaghet påtalades 1713, då man gjorde en brädgång över dessa för att snabbara kunna ta sig fram vid »oförmodad» eldsvåda (räk). 1733 jämnades golvet i hela kyrkan (räk).

1775 inropades en entreprenad för kyrkoreparation av byggmästare Fredrik August Rex⁵⁶, Göteborg (jfr Bäckström, s 218) »efter behörige ritningar», med bl a profiler på 17 nya takstolar (kr prot). Samma år beslöts om inköp av »hollenska glaserade pannor» (kr prot). Reparationen skedde 1779 enligt följande: »... kalkbandet öfwer alt är affallit, samt utkihlningen emellan Gråstenarne på flera

ställen, besynneligen på Torn-Muren, är utfallen; Gaflerne fordra betäckning af koppar, bly eller i dessas Mangel Jern-Plåtar til conservation för framtiden; Jernankerne äro äfwen i Gafwel-Murarne af-råstade, måste således i deras ställe nya ... takstenen som är af en owanlig längd emot de sorter nu tilwärfkas nedtagas ...». Det framlades även förslag om att ändra gavelröstena så »... att watnfallet skedde jemt å alla trenne sidor ... hwad man kallar half-brytning å dem skje måtte» (räk 1779). Denna »halvbrytning» eller avvalmning av taket genomfördes dock inte.

1780 flyttades predikstolen till sin nuvarande plats i nordöstra hörnet av långhuset. En öppning för predikstolstrappan från sakristian upphöggs i långhusets östra mur, varvid prosten Bagges gravkammare i sakristian demolerades. Samtidigt fick sakristian en dörröppning i östra muren, mot kyrkogården (räk 1780). Samma år skedde en offentlig auktion, då bl a gamla takpannor och sex större och mindre gamla fönster utropades. Försäljningen av äldre fönster är den enda antydning om fönsteröppningarnas utvidgning under 1700-talet, i så fall vid reparationen 1779.

1785 anordnades entreprenadauktion för reparationer av kyrkotaket. Entreprenaden inropades av murmästare Petter Pettersson. En besiktning av taket visade att de dubbla takstolarna var i gott stånd, men att taket var skadat efter en storm och måste läggas om, liksom också att nya järnplåtar för gavlarna måste läggas på (kr prot). — Som sista större renovering på 1700-talet blev kyrkan och tornet 1794 täckta med kopparplåt av kopparslagare Anders Schånberg (räk).

Ombyggnaden 1807

En omfattande renovering av kyrkan, som radikalt ändrade interiören, företogs år 1807. Inredningsarbeten fortsatte långt in på 1800-talet. Ombyggnadsarbetena föranleddes främst av svagheter och skador i murverket, valvet och yttertaket.

Redan 1799 talas om en förestående takreparation (kr prot). Som entreprenör figurerade en byggmästare Anders Jungmarker, Marstrand.⁵⁷ Av borgmästaren föreslogs då ett nytt »kupigt tak ... med balustrade runtomkring». Det gamla orgelverket i koret såldes 1803 till Morlanda kyrka och orgel-

byggaren Olof Schwan i Stockholm kontaktades för ett nytt orgelverk. Men innan ett nytt verk kunde installeras, behövde interiören en grundlig reparation (kr prot 1804).

I en skrivelse den 28.1 1805 till konungens befallningshavande och biskopsämbetet står det bl a: »Hufvudsakeliga anledningen är, at då, til upfyl- lande af wilkoret om Orgelverkets försälgning, Kyrko R: fant tilfälle at om anskaffande af et nytt samråda med den widt berömda Orgel-Byggaren Herr Directeuren Svahn, samt en nogran besiktning å kyrkowalfvet derefter blifwit werkstäld, har detta befunnits af gamla Refwor så bristfälligt, at dess reparation anses om icke aldeles omöjelig, dock åtminstone vådeligare och kostsammare än et borttagande, och et nytt walfs anläggande af träd, måladt eller gipsadt.»

En besiktning hade företagits den 19 jan 1805 av murmästare Nils Grundquist och mästernickarna Peter och Johan Swahn samt »And.Z.Georgii» (kr prot). Rivning av valvet förordades, innan någon förbättring kunde göras med »... kyrkans gamla och fula innanrede, hvilket, under forntidens sed, at begrafwa lik i kyrkian, blifwit genom bänkarnes rubbning för graföppningarnas skull, samt genom deras sjunkning öfver alla igenfyllda grafwar, så förderfwadt, at icke allena bänkarne utan ock sjelfwa golfwet påkalla en omskapning». I väntan på »desseiner» från Kgl Överintendentsämbetet (ÖIÄ) kunde ritningar och kostnadsförslag ännu ej »förelegas magistraten och kyrkorådet» (kr prot 1805). Valvens bristfälligheter bestod av: »1° at stora walfbogen emellan kyrkan och Choret synes rämnad snedt up under samt twers öfwer bågens hopslutning —2do af en del af Chor walfwet, åt Norra sidan, men i synnerhed nästan alla koporna och kryssbågarna af kyrkowalfwet äro så rämnade, at åtminstone det sednare kan, efter wår tanke icke repareras, utan måste rifwas och ombyggas.» Valven i långhuset hade under en tidigare reparation blifvit förstärkta med ankarjärn, som medelst järnband var »upphängde i stockar som likväl hwila allena på sjelfwa kuporna». Dessa brister hade med tiden enbart ökat, särskilt innan kyrkotaket blev koppartäckt. Korvalvet ansågs kunna iståndsättas utan rivning och triumfbågsmuren kunde vara stöd nog åt korvalvet.

Besiktningen är samtidigt en noggrann beskrivning av kyrkans interiör före ombyggnaden och därför ett värdefullt dokument. Ett nytt högre valv över långhuset diskuterades redan under besiktningen. Men förutsättningen var då att de dubbla ankarbjälkarna skulle borttagas liksom även stödpelarna, vilka skymde både ljuset och ljudet samt hindrade en bättre ordning av bänkkvarteren. Beträffande valvet diskuterades olika material. Gipsvalv ansågs dyrare än målat trävalv, trots att det första skulle bli »mångdubbelt vackrare och waraktigare». Ett stenvalv skulle vara alltför beroende av »Byggmästarens konst och sorgfällighet, hwilket alltid blir svårare at controllera eller bedömma under arbetet, än om hwallwet göres af träd». Den gamla orgelläktaren i koret skulle borttagas, och den stora läktaren i väster ombyggas för nytt orgelverk. Trapporna till västläktaren planerades att dras från vapenhusen genom långhusmurarna (fig 90).

Eftersom ingen längre var berättigad till gravplats i kyrkan, borde gravarna igenfyllas och golvet jämnas. Samtidigt skulle golvet i långhuset höjas så att det blev sluttande från tornet i väster till korets golvnivå, för att eliminera trapporna vid västra ingången (fig 90). Genom denna lutning skulle man få bättre sikt från de bakersta bänkarna mot koret och omvänt. Bänkarna borde indelas i två kvarter med en mittgång »enär Pelarne kunde umbäras».

För upprättande av ritningar och kostnadsförslag till ombyggnad tog kyrkorådet på stadsarkitektens i Göteborg, Carl Wilhelm Carlberg (f 1746, d 1814) rekommendation kontakt med »mecanicus» och byggmästaren vid Trollhätte slussverk, J P Pohl (skrivelse 5.2 1805). Carlberg själv var på grund av domkyrkobygget i Göteborg förhindrad att åtaga sig uppdraget. Den 9 april 1805 överlämnade kyrkorådet till ÖIÄ av byggmästaren Pohl upprättad »plan och profil af Marstrands stads kyrka efter dess nu warande skick samt profiler och desseiner för tilernade reparation utan och dertil hörande bereckningar och kostnadsförslag ...» (kr prot). Orgelbyggaren Olof Schwan hade inte inkommit med sin »dessein», men lovade att skynda sig.

Byggmästare Pohl föreslog i sina ritningar »wid de nederste handbjelkarne et förtryckt Halfcirkel hwall, som wanligt gipsas eller med underspand

hampväf förses.» De dubbla ankarbjälkarna skulle avkapas och brädvalvet fästas vid långhusmurarna med hjälp av »12 st hela och 6 stk halwa pilastrer med baser och capitel, Doriske ord. 12. al höga som understöder omlopande architraven, salningstimret och walfoten». Till dessa pilastrar kunde de åtta ankarbjälkarna användas, i den mån de var felfria och så långt de räckte. Vid muren skulle de fästas med kilbultar. Pohls förslag ansluter sig i stora drag till besiktningsmännens yttrande. Förutom brädvalvet över långhuset skulle fönsteröppningarna över norra och södra vapenhusen utvidgas och en öppning tas upp genom västra långhusmuren för orgelläktaren, »hwarigenom dager från västra torngluggen erhålles». Stjärnvalvet i koret samt triumfbågen skulle repareras och erhålla ny rappning. En ny »tjenligare prydnad» för altaret borde anskaffas och större altarring göras. Även predikstolen skulle förnyas. Kostnadsberäkningen löd på »3 592 Rd och 8 sh», inberäknat återanvändning av äldre material. Av valvets 26 000 murtegel skulle man således kunna få 38 läster grus för golvfyllning (skrivelse 29.3 1805).

Än så länge var det inte tal om att ändra yttertaket. Endast en förstärkning av takstolen föreslogs. Enligt förslaget skulle långhuset med pilastrar längs väggarna och en girlandekor på triumfbågmuren få en klassicistisk prägel (fig 83), vartill skulle komma en ny altarprydnad bestående av ett enkelt, draperat kors.

Av ÖIÄ restes starka invändningar mot ombyggnadsprojektet. Man ansåg att ankarbjälkarna borde bibehållas, eftersom »Murarne fordra denna Sammanbindning» (Embets Memorial, 24.10 1805). Valvet med pilastrarna ansågs vara för kostsamt i förhållande till den ringa höjd som därmed skulle vinnas. Även golvhöjningen avslogs, då korgolvet »för anseendet» borde vara högre än långhusgolvet. ÖIÄ lät i stället göra en ny ritning med plant trätak under ankarbjälkarna.

Församlingen var dock inte nöjd med ÖIÄ:s förslag och byggmästare Pohl tillkallades för ytterligare undersökningar och nya ritningar. Man ville höja golvet för fuktighetens skull och dessutom föreslog man ett nytt och lägre yttertak. Det gamla taket hade brister trots reparationer 1802. Ett lägre tak skulle eliminera riskerna vid ankar-

bjälkarnas borttagande och »naturligtvis bättre emotstå stormarnes våldsamt än ett högre». Även torntaket ändring diskuterades, men uppsköts tills vidare (st prot 8.12 1805). I ett utlåtande till landshövdingen (10.12 1805) framhölls att vid närmare undersökningar visade det sig att ankarbjälkarna kunde borttagas utan risker för sidomurarnas förskjutning.

Sedan man beslutat sig för ett lägre yttertak enades församlingen och ÖIA om ett innertak i form av ett tunnvalv av bräder, som enligt en ritning från 1806 (GLA) skulle ge illusion av ett kasettak. Interiören skulle enligt de akvarellerade ritningarna målas i grått, gult, ljusrött och ljusblått. Triumfbågmuren skulle bibehållas och dekoreras med två änglar omgivande en eldslåga och söder och norr om triumfbågsöppningen skulle två rundbågiga nischer tas upp. Enligt Pohls arbetsbeskrivning (3.9 1806) skulle kasetteringen av valvet åstadkommas genom rappning med kalk, draglim, lera och sågspån. Till det nya yttertaket skulle göras en taklist av tegel, täckt med äldre kopparplåtar. Vapenrustaken föreslogs ändrade i överensstämmelse med kyrkans tak och förmodligen var det Pohl som sedermera ritade nya vapenhusfasader. Ritningen är ej anträffad, men en skiss i rödkrita, som i huvudsak stämmer överens med nuvarande fasader, finns på baksidan av ett blad för ny bänkinredning (GLA).

Byggnadsentreprenaden inropades vid en auktion i oktober 1806 av Magnus Benedictus för 2 950 rdlr riksgäldssedlar. Arbetet skulle påbörjas »med förste vårdag och äfven med Martii månads början» 1807 och vara avslutat »innom Medio Octobris» (kr prot). Förutom ritningar hade entreprenören även en modell och arbetsbeskrivningar att tillgå. Till entreprenörens åtaganden hörde bl a nedtagningen av kyrkans inredning och takets kopparplåtar, vidare ny takstol och ett brädvalv med taklist över långhuset. Gravstenarna skulle planhuggas och användas som golvbeläggning. Om dessa inte räckte till, skulle tegel från valvet utnyttjas, lagda »på kant, i kalk-bruk». Av överblivet tegel skulle göras grus till golvfyllning. Det ålåg entreprenören att gipsa valvet, men »Mosaiken å valvet, och pelarne under läktern, komma ej at besvära Entreprenören». Större delen av det överblivna materialet skulle tillfalla kyrkan, bl a de dubbla ankar-

bjälkarna och »stenpelare». Förutom de ovan nämnda fönsterutvidgningarna över vapenhusen diskuterades utvidgning av fönsteröppningarna långhuset »så som omständigheterna medgifva».

Under arbetets gång skedde dock betydande avvikelser från de ursprungliga planerna, delvis troligen på grund av skador som uppkommit vid rivningen av valvet. Triumfbågen hade fått så stora sprickor att man var tvungen att riva den och bygga en ny och högre triumfbåge. Stjärnvalvet i koret, som ju var beroende av triumfbågens stöd, kunde då inte heller bibehållas, utan ett nytt valv »lika som öfver kyrkan» måste byggas. Dessa ändringar skulle ej medföra några större merkostnader (handl 3.7 1807, GLA).

Man kom också underfund med att trappor till läktaren genom norra och södra långhusmuren inte var tillrädliga och därför anhölls om trappor inom murarna »wid Winklarne, der Trappgång förr hwarit» (handl 3.7 1807, GLA). Slutligen enades man dock om en trappuppgång i tornet. Bland återstående arbeten i juli omnämnes ombyggnad av tornets bjälklag och trappor, två runda fönsteröppningar i sakristian, tegelgolv i vapenhusen och i tornets bottenvåning. Predikstolen skulle höjas och sedan gravarna blivit fyllda med grus skulle en ny halvcirkelformig altarring göras. Södra och norra vapenhusen skulle ombyggas efter ritning (kr prot).

I korets sydöstra hörn upptäcktes sprickor och »8 kubikalnar» ny mur byggdes, varvid även stråvelaren fick sin nuvarande form. Korets yttermur befanns vara farligt lutande och detta avhjälpes delvis genom påmurning. De »2ne forntida» trapporna i långhusets västra mur (se ovan) samt sprickor i muren föranledde ytterligare murningarbeten utöver entreprenaden.

Samtidigt som en dörröppning till orgelläktaren genom tornets andra våning gjordes, nedrevs även det »derunder hvarande Dörrhwalfwet». Södra och norra ingångarna utvidgades.

En del mindre arbeten återstod dock. 1808 utvidgades torningången och gatan utanför sänktes med 3/4 aln. Sakristian föreslogs få plattare takresning och dörren till predikstolen göras högre med halvcirkelformig avslutning (kr prot). 1809 var arbetena nästan avslutade och en ny bänkrumsindelning diskuterades (st prot). Sakristian och kyrkan vitlim-

mades invändigt 1809 (räk). 1816 var den nya orgeln och orgelläktaren färdiga (st prot). 1819 fick slutligen även tornet en ny och lägre huv. Öppningarna för urtavlorna igenmurades, med tegel invändigt och med gråsten utvändigt, och ljudgluggarna fick sin nuvarande form (räk).

Från de ursprungliga planerna på rivning av långhusvalven för ett trävalv samt ny träinredning hade ombyggnadsarbetena fått en sådan omfattning att så gott som hela kyrkan ändrade karaktär, från medeltid till nyklassicism. Under resten av 1800-talet skedde endast mindre reparationer och ändringar. Predikstolen ombyggdes och ny altarring gjordes 1852 (räk). Kaminer för koleldning anskaffades 1872 (räk).

Restaureringen 1912

Renoveringsarbetena 1912 omfattade kyrkans interiör (Olán 1913, s 188; Rapport 1912. K-byrå). I koret lades nytt brädgolv, varvid korgolvet höjdes med två trappsteg. Korbänkarna ändrades genom att de slutna bänkrummen borttogs och ersattes av nuvarande fasta långbänkar. Den »draperimålning» som prydde korets och långhusets väggar under fönstren sedan 1800-talet, borttogs och ersattes i koret av målad träpanel. Den tidigare slutna altarringen gjordes öppen. Nytt altare utfördes, altarkrucifixet höjdes och två apostlfigurer från predikstolen uppsattes på var sin sida om krucifixet. I korets östfönster insattes nya fönster med dekor i färgat blyinfattat glas efter ritningar av arkitekt Axel Lindegren (not 23). En ny dopfont efter ritningar av Thure Schaar,⁵⁸ Göteborg, uppställdes mitt för altarringen i koret.

Sakristians norra vägg kläddes med målad träpanel och södra och norra ingångarna fick nya dörrar. Orgeln reparerades och försågs med bl a tre nya stämmor samt elektrifierades. Äldre läktarmålningar, som en tid hade förvarats i prästgården och egentligen var avsedda att hängas på korets norra vägg, uppsattes på sina nuvarande platser i långhuset (se nedan). Hela interiören målades: tak och

väggar renskrapades och tvättades, varefter väggarna målades i »ljus cremefärg» (Olán 1913, s 188). Taket målades i vitt med bibehållna »krondekorationer», dvs de målade rosetterna kring fästena för ljuskronorna. Taklisten samt nästan hela inredningen målades i vitt och guld och bänkarna fick ljus ekfärg. Elektrisk belysning installerades. De år 1829 anskaffade bänkstakarna (räk) borttogs, ljuskronorna monterades för elljus och ljusramper uppsattes kring triumfbågsöppningen och fönsteromfattningen i öster. Långhuset fick dessutom väggfast elarmatur och de äldre kolkaminerna ersattes av värmeledning med en ångpanna i förutvarande kolboden (materialboden) norr om tornet.

Senare förändringar och restaureringar

Efter 1912 har ingen omfattande restaurering skett, utan endast en del mindre förändringar. 1934 gjordes en del ändringar på läktaren i samband med orgelverkets ombyggnad. 1941 ombyggdes bänkarna med bibehållande av de äldre dörrarna. 1946 nedtogs belysningsanordningarna från 1912 och ersattes av fyra nygjorda vägglåtar i långhuset och två ljuskronor över läktaren, samt av ljusrör bakom triumfbågen.

1952–53 genomfördes en renovering av exteriören, varvid den kvaderindelade slätputsens på vapenhus och bodar borttogs. Sprickbildningar hade uppstått mellan södra boden (bårnummet) och det äldre murverket och putsen hade på flera ställen fallit av. Hela exteriören nyputsades och de synliga ankarjärnen nymålades.

1939 installerades ny värmeledning i kyrkan av Hugo Theorells ingenjörbyrå i Göteborg, med lägre och i möjligaste mån dolda radiatorer samt nya rörledningar under golvet.

1961 konserverades en del inventarier av konserverator Thorbjörn Engblad, Alingsås (SvK Bo I: 3, s 377, 380, 396), varvid predikstolen, de två slutna bänkrummen, de ursprungliga läktarmålningarna, Samuel Bagges epitafium, begravningsvapnen och altarets figurgrupp behandlades.

Inredning och inventarier

Altaranordning

Altarbordet av trä har på framsidan tre rektangulära spegelfält med profilerade lister. Spegelfälten är målade i ekimitation, medan listverket är grått, altarskivan mörkgrå. Altaret uppsattes 1912.

Altarringen är halvcirkelformad och har gråmålad balusterdockor. Överliggare och knäfall är klädda med brun- och guldrandigt ylleytyg, vävt 1961 i Agda Österbergs ateljé Tre bäckar, Varnhem. Altarringen tillverkades 1852 (räk), då 60 st »balustrader» beställdes av M E Wiberg, Uddevalla. Dessa var då »gulpolerade» och förgyllda med »äkta guld» (räk). Klädseln var av kornblått kläde. 1912 ändrades altarringen från tidigare sluten form till öppen.

1667 anskaffades 7 ekplankor till ett altare, två snickare gjorde »alter Posterne» och spik köptes för »rammen som blef set om altaret» (räk). I samband med uppsättningen av en ny altaruppsats 1695 (se nedan) inköptes 100 murtegel och Oluf murmästare murade »muren under altaret» (räk 1695). Altaret stod före ombyggnaden 1807 ett stycke ifrån korets östra vägg (fig 84) och bakom altaret fanns utrymme för ett skåp (räk 1695). Altarringen var fyrsidig och tämligen liten, med en bredd av ca 250 cm.

Triumfkrucifix, skulpturer

Altarprydnaden utgöres av ett krucifix och två mindre figurer i skulpterat och polykromerat trä (fig 95–96). Krucifixet är uppsatt på en muravsats mellan östfönstren bakom altaret medan de två flankerande evangelistfigurerna är uppsatta på plintar i fönstersmygarna.

Kristusfiguren har mot höger axel nerböjt huvud med slutna ögon. Kroppens hållning är lugn och rak. Kring höfterna är draperat ett kort ländkläde med på båda sidor nedhängande flikar. Tre kraftiga spikar sitter genom händerna och de korslagda fötterna. På korsstammen över Kristi huvud är en banderoll med bokstäverna I N R I. Kristusfigurens karnation har en grågrön ton med skära iläggnigar, ländklädet är förgyllt.

Korsarmarnas målade ändplattor är avkapade. Målningen består av änglahuvuden, av vilka det högra och det vänstra är till hälften avskurna och det översta har stympade vingar. Rester av ytterligare ett änglahuvud kan skönjas längst ner på korsstammen. Korsets nedre del döljes delvis av ett halvklotformat underrede av trä, som i sin grå målning med mörkare ådringar imiterar en klippformation, Golgatakullen. Korset är för övrigt grönmålat med röda band och änglahuvudena är målade i rödaktiga toner. Krucifixets höjd är ca 250 cm, kristusfigurens höjd 138 cm.

Kristusfiguren är en välgjord skulptur som stilistiskt kan hänföras till 1400-talets senare del och är troligen ett nederländskt arbete.⁵⁹ Den nuvarande målningen på korset är antagligen från 1600-talet. På korsets nedre ändplatta kunde vid konserveringsarbeten 1961 under den nuvarande målningen svagt skönjas en målad figur, möjligen en ängel eller örn (konserveringsrapport i ATA), vilket antyder att korset ursprungligen hade målade evangelistsymboler på ändplattorna.

Krucifixet har säkerligen tidigare fungerat som triumfkrucifix i den äldre triumfbågsöppningen. De äldsta underrättelserna om krucifixet är från 1696, då en länk »med hake» anskaffades till krucifixet (räk). Samtidigt pågick renoveringsarbeten i kyrkan och en ny altaruppsats hade inköpts (jfr nedan). Antagligen placerades krucifixet då på annan plats för att inte hindra sikten mot altaruppsatsen. På 1700-talet hängde nämligen krucifixet »på Södra sidan om altaret» (inv 1750). Den nuvarande placeringen är från omkring 1809. Detta år marmorades »en kula som sitter under Kristi bild» av Gustav Otto Olander (räk).

De två skulpterade figurerna på vardera sidan om krucifixet, uppsatta 1912, är av betydligt senare datum än krucifixet och har inte heller något samband med den äldre altarprydnaden. Figurerna föreställer evangelisten Matteus med sin symbol ängeln, till vänster, och Johannes med örnen, till höger (fig 95). Båda har uppslagna böcker i händerna. De är iklädda fotsida klädnader, som är målade i

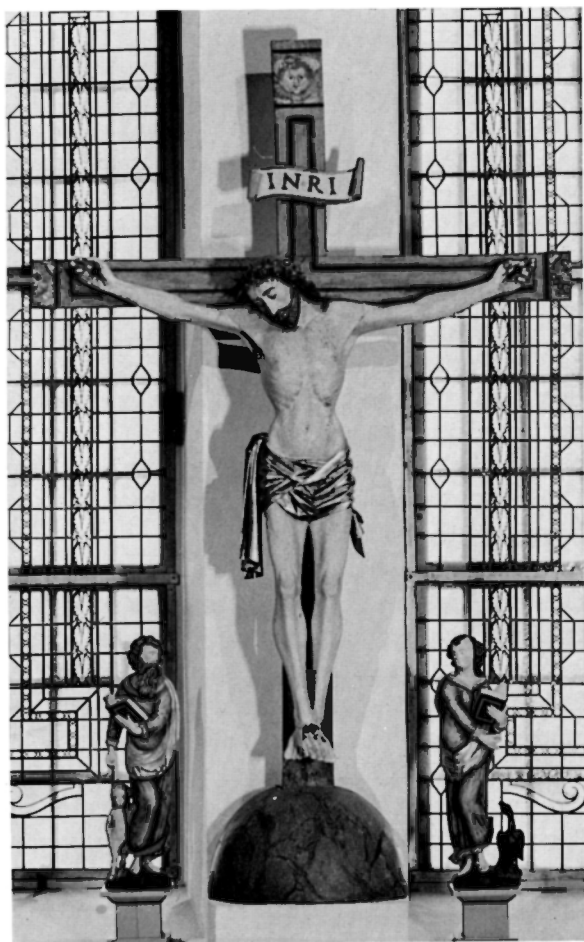

Fig 95. Triumfkrucifix, troligen nederländskt arbete från 1400-talets senare del, flankerat av två skulpturer från 1691, som tidigare hört till predikstolen. Foto 1972.

Rood, probably made in the Netherlands in the latter part of the 15th century, flanked by two figures dating from 1691, formerly belonging to the pulpit.

grönt med förgyllda draperade mantlar med röd nederkant. Höjd 72 cm, resp 71 cm. — Figurerna är av 1600-talstyp och har ursprungligen tillhört predikstolens figurala utsmyckning. Johannes var placerad på predikstolens korg, Matteus på trappbarriären (inv 1733). Predikstolen uppsattes 1691, men omändrades vid 1800-talets början så grundligt, att de båda figurerna inte längre fick plats (se nedan).

Krucifixet och de två flankerande figurerna konserverades 1961 av konservator Thorbjörn Engblad. Ovanpå krucifixets ursprungliga färg fanns

fyra färgskikt. Den senaste påmålningen var gjord i skär hudfärg med ymnigt blödande sår, medan korset var målat i ekimitation. Evangelistfigurerna målades 1912 i vitt och guld. Vid konserveringen kunde konstateras att endast få rester fanns kvar av de ursprungliga färgerna, varför de nuvarande färgerna måste läggas på ett gråvitt färgskikt som vid övermålning 1889 var målat direkt på träet (konserveringsrapport, ATA).

Äldre altaruppsatser

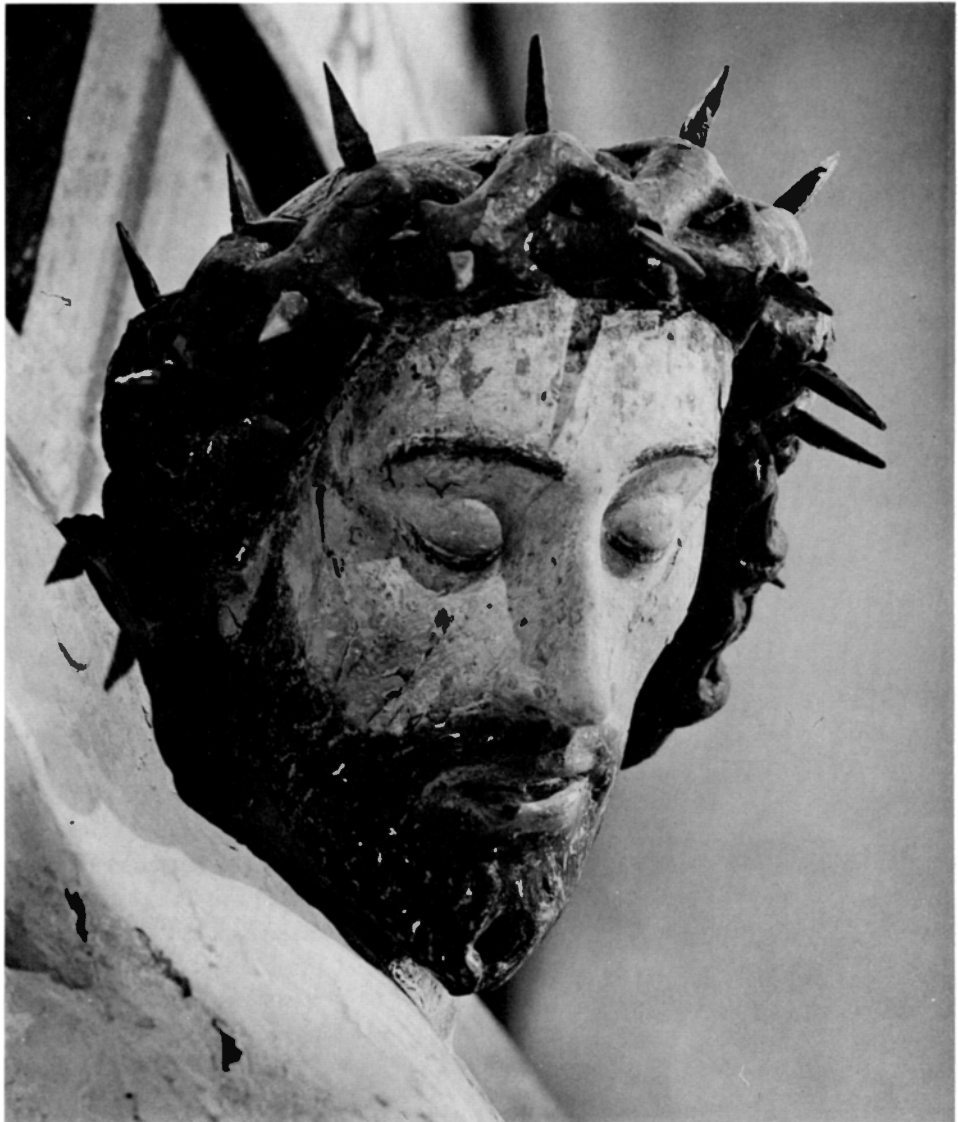
Den nuvarande ovan beskrivna altarprydnaden har föregåtts av två äldre altaruppsatser. 1693 kontrakterades »Bildt Huggaren Niels Läs»⁶⁰ att göra en ny altaruppsats efter »projecterad ritning» (räk 1693). Till denna altartavla anskaffades 15 packar guld och 1 packe silver (räk 1694). 1696 sattes altartavlan upp och »stofferades» av Erik Grijs.⁶¹ I samband med ombyggnadsarbeten i början av 1800-talet togs altaruppsatsen ner såsom varande ett hinder »för dager i kyrkan» (kr prot 1805) och såldes till Tegneby församling på Orust (kr prot 1807). Altaruppsatsen finns ännu intakt i Tegneby kyrka (fig 97) och kommer att behandlas utförligare i beskrivningen av denna kyrka.⁶² Denna Nils Läses altaruppsats är i sin uppbyggnad och dekor en tämligen nära efterbildning av Kungälvskyrkans altaruppsats av bildhuggaren Marcus Jäger d ä (se SvK Bo IV: 1, s 42 f).

Om den altarprydnad som föregick Läses altaruppsats finns inga andra uppgifter än att den 1695 sattes upp i södra vapenhuset (räk). 1810 upptages i räk en inkomst på 70: 32 för »gamla altartavlan», vilken summa dock lika väl kan gälla den nyare altaruppsatsen. Det kan antagas att den äldre altartavlan var av medeltida ursprung, kanske från samma tid som ombyggnaden av koret 1460 (jfr ovan).

Den forna klosterkyrkan hade givetvis förutom huvudaltaret flera altaren med tillhörande helgonbilder. Några av dem omnämnes i den norske ärkebiskopen Henrik Kalteisens indulgentiebrev, utfärdade i Marstrand 1453–54 (jfr ovan). I sina avlatsbrev beviljar ärkebiskopen 40 dagars avlat för dem som med knäfall inför kyrkans Sankt Göransbild ber Herrens bön och änglahälsningen. 40 dagars avlat lämnas också till de kristna som vid det al-

Fig 96. Detalj av triumfkrucifixet i fig 95. Foto 1972.

Detail of rood in fig 95.

tare, som är invigt åt alla trogna själar, ber änglahälsningen sju gånger varje dag och efter sina tillgångar lämnar hjälp till altaret och till kyrkan, så att den vanliga dagliga mässan alltjämt kan hållas. I ännu ett avlatsbrev uppmanas de kristna att lämna hjälp till kyrkans och dess altares behov.⁶³ Dessutom bör ett Maria-altare ha funnits i kyrkan, eftersom kyrkan var helgad åt den heliga jungfrun (jfr ovan).

Predikstol

Predikstolen (fig 98) är placerad i långhusets nordöstra hörn på en hög plint, som även utgör under-

lag för predikstolstrappan. Korgen är firsidig och hörnen markeras av spiralvridna kolonner med korintiska kapitäl, medan fyllningsfälten är försedda med bågställningar. Entablementets lister är ornerade med bladstavar. Sockeln har avlånga rektangulära spegelfält och ornerad list nertill. Korgens underrede har kraftigt svängd, bruten profil och ansluter sig nertill till plinten genom en skulpterad konsol försedd med »pinjekotte». Predikstolen är målad i en grågrön grundton med blå spegelfält och ljusbruna bågställningar. Lister och skulpterade delar är förgyllda. Uppgången till predikstolen är anordnad från sakristian genom en rundbågig dörr-

Fig 97. Altaruppsats av Nils Läs (Läse) 1696, såld till Tegneby kyrka 1807. Foto E J Thorén. ATA.

Reredos by Nils Läs (Läse), 1696, sold to Tegneby Church in 1807.

öppning i triumfbågsmuren, som stängs av en gråmålad dubbeldörr av bräder. Mellan dörröppningen och predikstolskorgen löper en barriär med svarvade dockor. Utrymmet under trappan används som förvaringsutrymme och har en rundbågig dörröppning med enkel bräddörr.

Predikstolen fick sin nuvarande utformning vid en renovering 1852 (räk) medan målningen härrör från 1691 till kyrkan av prosten Fredrik Bagge (räk: Förhöringar 1712) och bestod då av korg, ljudtak och trappa, dekorerade med skulpterade figurer. På korgen stod enligt inv 1733 apostlarna Johannes,

Petrus, Andreas och »Salvator Mundi» samt inskriften: »Gifwe Gud at all Herrans Folck Propheterade och Herren låte sin Anda öfwer them. Num: 11 vers 29.» Trappbarriären hade skulpturer föreställande Matteus, Lukas och Markus och däröver texten: »Ropa Trösteliga Spara icke, uphäf tina Röst Såsom en Basun och förkunna mino Folck theras öfwerträdelse och Jacobs Huss theras Synder. Esaj: 58 v: 1.» Runt ljudtakets fris stod inskriften: »Hellig, Hellig, Hellig är Herren Zebaoth Esaj: 6: v: 3.» Ljudtaket beskrives vidare på följande sätt: »Ofwan öfwer rundt omkring står i följande 5 Rum 1ta Rummet Fides / Jag weth på Hwem iag Troor 2 Timoth 1. vers 12. / 2^{dra} Rummet Står Sahl. Probsten Fridrich Bagge afskildrat / 3^{die} Rummet Icke oss Herre, Icke oss, utan tino Name gif Ährona Psalm 115. / 4de Rummet Står Sahl: Probstinnan Elizabeth Bagge af Conterfeyat. / 5te Rummet Spes / Nu Herre på tig Hoppas Iag Psalmen 39. v.9.» De »5 rummen» är ännu bevarade. De utgöres av medaljonger med skulpterad inramning av akantusverk. Den första och den femte med inskrifter är nu uppsatta på orgelfasaden (jfr nedan) medan den tredje hänger i sakristian över ingången i öster. Inskrifterna är målade i guld mot vit bakgrund, ornamenten förgyllda. De två porträtten av Bagge och hans hustru fogades 1852 till en bevarad inskriftpatta från ett epitafium över sonen Samuel Bagge (se nedan; fig 126). Måtten på de fem medaljongerna är: bredd 75–77 cm, höjd 57–59 cm. Det är inte känt, vem som är upphovsmannen till de bägge porträtten. De är i varje fall inte gjorda av samme mästare som målat de bevarade helfigursporträtten av prostparet i Solberga kyrka (SvK Bo II: 1, s. 89 ff), vilken sannolikt är Johan Hammer (not 35). Möjligen kan de tillskrivas målaren Erik Grijs (not 61), som ofta anlätades för arbeten i Marstrands kyrka, bl a för stofferingen av altaruppsatsen 1696. Porträttens omplacering till lämpligare ställe, eller en rekonstruktion av ljudtaket, har diskuterats flera gånger, senast vid renoveringsarbeten 1961.⁶⁴

Till predikstolens figurala utsmyckning bör ha hört de två träskulpturer, Johannes och Matteus, som nu är uppsatta vid altaret (jfr ovan). Johannesfiguren är dock ca 10 cm högre än korgens nuvarande bågställningar. Skarvar i bågställningarna an-

Fig 98. Predikstol av snidat och målat trä från 1691, skänkt av Fredrik Bagge. Omändrad 1852. Foto 1972.

Pulpit of carved and painted wood, dating from 1691, donated by Fredrik Bagge. Altered in 1852.

tyder emellertid att även dessa blev förändrade vid renoveringen 1852. Predikstolens underrede och bröstvärnnet ovanför trappan nygjordes sannolikt vid detta tillfälle av snickarmästare P E Bark (räk). Konsolen förändrades, en »stor drufva, nyskuren i träd» förgylldes och målades av spegelfabrikören C F Michaeli, Göteborg (räk). En låda med »predikstolsbilderna» skickades samtidigt för renovering hos Michaeli. Med »bilderna» menas här troligen apostlafigurerna, men antalet framgår ej av handlingarna. I inv 1824 omtalas »6 st Bilder af träd» från predikstolen.

Predikstolen var ursprungligen uppsatt vid södra långhusmuren intill det sydöstra fönstret (fig 87). 1712 renoverades predikstolen av Erik Grijs (räk). 1780 flyttades den över till nordöstra hörnet, varvid en ny trappa gjordes genom en nyupphuggen öppning i triumfbågsmuren (räk och kr prot). Korgen fick femsidig brytning och hade en placering längre in i nordöstra hörnet än den nuvarande, med en för-

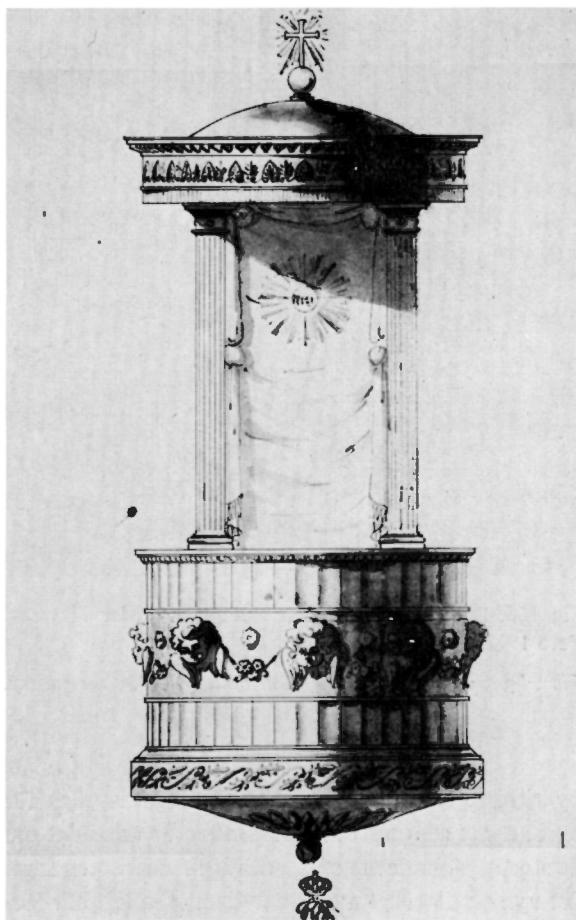

Fig 99. Ritning till ny predikstol av Axel Almfelt 1815. RA
Drawing for a new pulpit by Axel Almfelt, 1815.

längning av korgens barriär in mot hörnet. Trappan var smalare och längre än den nuvarande samt hade »franska dörrar» (räk).

Under ombyggnaden 1807 nedtogs predikstolen. Övre delen transporterades till »gl: Presthuset» och andra delar överfördes till »SprutHuset» (räk 1807). Efter ombyggnaden fick predikstolen en högre placering och sannolikt nygjordes även uppgången till predikstolen, eftersom en högre dörr med halvcirkelformigt överstycke diskuterades (kr prot 1808) och även själva triumfbågsmuren omändrades (jfr ovan).

Anskaffandet av en ny predikstol föreslogs redan 1805 av byggmästaren Pohl (kr prot). En ritning till ny predikstol gjordes 1815, men ersattes 1836 av en

Fig 100. Slutna bänkrum från 1700-talet under läktaren. Foto 1972.

Closed pews dating from the 18th century, below the gallery.

ny ritning eftersom det äldre förslaget ansågs för dyrbart att genomföra. Sistnämnda år talas det om de stora kostnaderna som ombyggnadsarbeten samt det nya orgelverket medfört, vilket ständigt har förhindrat anskaffandet av en ny predikstol. 1847 fördes saken åter på tal, då predikstolen fortfarande vilade på två utskjutande nakna bjälkar 2 m från väggen (Handl angående kyrkan 1832–73). Tydligt stupade projektet även nu på dålig ekonomi, eftersom en ny altarring skulle göras, och det slutliga resultatet blev den beskrivna ombyggnaden av den gamla predikstolen 1852.

Två ritningar till ny predikstol är bevarade. Den ena är utförd av Axel Almfelt⁶⁵ och godkänd av ÖIÅ den 1 augusti 1815 (RA; GLA). Ritningen visar en predikstol av klassicistisk typ med cirkelrund plan och försedd med baldakin (fig 99). Dörröppningen inramas av två pilastrar och på korgens mittfält synes änglahuvuden i relief. Den andra ritningen är odaterad och osignerad (GLA), men är troligen från 1836 då såsom nämnts ett kostnadsförslag enligt en ny ritning utarbetades (Handl, GLA). Denna ritning är en enklare variant av den föregående. Pilastrarna har utgått, liksom palmett-

ornamenten på ljudtakets fris och korgens sockelparti, och istället för änglahuvuden finns en enkel kannelering på korgens mittfält.

Vid 1912 års renoveringar målades predikstolen i likhet med övriga inventarier i guld och vitt. Den nuvarande målningen är en nymålning från 1961 utförd av konservator Thorbjörn Engblad. Enligt Raä:s rekommendationer framtofs ej de ursprungliga färgerna, då de i så fall hade verkat störande i det ljusa, klassicistiska kyrkorummet (Raä till KBS 18.7 1960). För färgsättningen utgick man istället från en grå mellanmålning, som låg över en mörk ekådring (Konserveringsrapport 1961).

Bänkinredning

Bänkinredningen i långhuset är indelad i två kvarter med mittgång och sidogångar längs långväggarna (fig 92–93). Bänkarna är slutna med dörrar som är försedda med rektangulära speglar inramade av profilerade lister. Gråmålade med gråbrun ådring på speglarna, som är numrerade från N° 1 till N° 18. Bänkarna ombyggdes 1941 efter ritning av arkitekt John Samuelsson (not 36), varvid sitsarna gjordes bredare och ryggstöden lutande. De äldre dörrarna bibehölls. En brädavbalkning, som delade bänkkvarteren på längden, borttogs samtidigt och de tidigare 20 raderna minskades till 18. Bänkarnas målning var tidigare gulbrun, medan den nuvarande målningen är från 1961.

De två bänkkvarteren byggdes 1809 i samband med kyrkans ombyggnad (räk). 1830 var bänkarna ännu omålade (inv prot), men målades 1840 med »brun Åljoferg» (räk). Några äldre nyckelskyltar, målade i ljusbrun ekimitation, förvaras nu i Marstrands museum. Målning i ljus ekfärg utfördes 1912 (Olán, 1913, s 188).

I koret finns enkla väggfasta långbänkar längs södra och norra väggarna. Ryggstödet utgöres av gråmålade väggpanel. Före 1912 fanns i koret bänkar för präst och kommandant. En inbyggd bänk skyntar vid södra väggen på ett foto före 1912 (fig 94).

Före ombyggnaden 1807 var bänkinredningen indelad i tre kvarter, ett smalare i mitten och två bredare i norr och söder med anslutning tätt till långväggarna (fig 87). I början av 1700-talet var de mellersta bänkraderna avsedda för »Manfolcken»

och de i norr och söder för »Qwinfolcken», 16 bänkrader var avsedda för män, 3 personer i »hwar stol» (inv 1752), medan kvinnobänkarna bestod av 21 rader, varje rad för 7 personer (inv 1752). Längst bak, intill västväggen, fanns vid ömse sidor om västingången 6 bänkrader för »giemen folck». Även triumfbågsöppningen och korets norra sida var utnyttjad för bänkrader. Dessutom fanns i koret större slutna bänkrum för »Herrar Kyrckoherde, Rector och Comministern samt Kläckaren och Scholae-barnen» (inv 1771). I inv 1733 beskrives dessa: »Under Orgell Lächtaren öfwer Probste Stohlen står denna skriff / Prestens Läppar skola bewara Lärona at man må befråga Lagen af Hans Munn, Ty Han är en Herrans Zebaotz Ängel. Malach. 2. v: 7. Öfwer then andra Stohlen står dessa orden / Thet ären icke I som talen, utan thet är edar Faders Anda som talar i eder Math 10.v: 20—.»

I en instruktion för kyrkvårdar från 1682 är bänkrummen mellan dopfunten och den östra valvpelaren avdelade för fästningens kommandant, officerare och deras betjänter mot frivillig betalning. Enligt räk 1682 var de främsta av de södra bänkraderna avsedda för garnisonsofficerare samt motsvarande banker på norra sidan för deras hustrur.

Arbeten med »Stoole» i kyrkan omtalas 1598 (räk), men det framgår inte om dessa arbeten gäller reparationer eller nyinredning. 1660 hade man »ladet ferdige Bencker i Coret» (räk). 1687 skaffades lås till bänkarna i kyrkan, av vilka kyrkan nu kunde få inkomster genom »Stohle Nycklers Penningar» (räk). 1695 inköptes stockar till fotbräden i bänkarna och under bänkraderna lades brädgolv. Samtidigt gjordes även nya bänkdörrar. Bildhuggaren Nils Läse (Lese; jfr not 60), som var ifärd med den nya altartavlans uppsättande, anlätades utöver sitt kontrakt även för bänkarbeten, vilket han begärde extra betalning för (räk 1695).

Bänkarna i koret målades 1696 med »ådrande» av Erik Grijs i samband med allmänna renoveringsarbeten i kyrkan (räk). Nya »Quinfolckestohlarne neder i Kiörckan» gjordes 1698 (räk). 1771 betecknades bänkarna i kyrkan som »gamla och kunna knapt repareras» (inv). Under 1700-talet skedde en del mindre ändringar i bänkinredningen. I samband med predikstolens flyttning 1780 utbyggdes det södra bänkkvarteret fram till östra långhusmuren,

och längst i väster vid ingången byggdes två privata bänkrum istället för bänkraderna för »giement folck». Ett slutet privat bänkrum tillkom även i koret under orgelläktaren (fig 84).

De inbyggda bänkrummen i väster finns ännu och är placerade under läktaren, på vardera sidan om västingången (fig 100; jfr Kungälv, SvK Bo IV: 1, s 31, 48). De i klassicerande stil utförda bänkrummen är försedda med ingångsdörrar mot mittgången samt rektangulära fönsteröppningar mot kyrkorummet. Ramstyckena är målade i gråblått, speglar och listverk i marmorerat blått, ornament och vissa lister i guld. Den nuvarande målningen är framtagen av konservator Thorbjörn Engblad 1961. Den senaste påmålningen, från 1912, var i vitt och under denna fanns en grå mellanmålning med lister i guld (konserveringsrapport ATA). I bänkrummen finns nu enkla, brunmålade sittbänkar.

Bänkrummen är såsom nämnts från 1700-talet och byggda som privata bänkrum, sannolikt på ägarens bekostnad. Under ombyggnadsarbetena i början av 1800-talet togs de ner och byggdes upp igen efter att ha skiftat ägare (st prot 1809). Vissa märken efter avsågningar, senare insatta bräder mellan banker och västra väggen samt podierna tyder på att bänkarna måste anpassas efter den nya läktarens höjd. Bänkarna är markerade på kyrkans grundplan från 1805 och betecknas där som privata. Den ena av dem har tillhört handelsmannafamiljen Bundsen (se gravsten nr 6) och de nya ägarna efter ombyggnaden var »änkan Kilman» och »Fru Directeurskan Winberg» (st prot 1809).

Läktare

Orgelläktaren i kyrkans västra del byggdes 1809–17 (fig 90). Den sträcker sig med två sidoflyglar längs södra och norra väggen fram till långhusets västra fönsteröppningar. Läktaren vilar på åtta firsidiga, räfflade träpelare samt fyra på samma sätt utformade pilastrar vid norra och södra väggen. De främre pelarna bär en bred arkitrav med profilerat listverk. Ovanför denna höjer sig läktarbröstningen, indelad i rektangulära spegelfält och upptill försedd med profilerad överliggare med tandsnitt. Bröstningens mittparti har två breda lisener och

skulpterad dekor av trä, bestående av en lyra omgiven av palmkvistar samt två rosetter. Den skulpterade dekoren är sedan 1961 målad i guld, bröstningen för övrigt gråmålad.

Ritningen till läktaren utfördes 1807 av byggmästaren Pohl (räk; se ovan), men en första grundplan med utbuktande mittdel gjordes redan 1805 (fig 90). — Uppgången till läktaren sker sedan 1807 via en trätrappa från tornets bottenvåning och genom en dörröppning i långhusets västra mur i höjd med tornets andra våning.

Äldre läktare

Kyrkan hade före 1807 två läktare, en för församlingen i västra delen av långhuset och en orgelläktare (se nedan) på norra sidan av koret (fig 84). Västläktaren, som revs vid ombyggnadsarbetena 1807, vilade på 16 pelare av trä och sträckte sig fram till den västra valvpelaren. Den låg på grund av den då högre västingången på en något högre nivå än den nuvarande. Denna läktare byggdes 1698 på sex st nya pelare och på stora tvärbjälkar, vars ändar stacks in i sidomurarna (räk). I muren gjordes 2 hål för det »långa träet som Folcken lägga armarna uppå, fram på lächtaren» (räk). Samtidigt upptogs i sidomurarna över vapenhus-taken två fönsteröppningar för ljusinsläpp till läktaren (jfr ovan). År 1700 målades läktaren av Erik Grijs (räk). Läktarbröstningen var dekorerad med femton målade fält (inv 1733), varav 11 st ännu är bevarade, dels sammansatta till två serier om fem målningar och uppsatta på norra och södra långhusväggen, dels som ett enstaka målningsfält, nu i sakristian (se nedan).

Före 1698 fanns på samma plats en läktare som sträckte sig med en flygel längs norra långhusmuren. Det är okänt, när denna läktare byggdes eller hur stor den var. 1651 nämnes stolrum för 1 riksdaler »Paa Popletuuret Norder side» (räk). I räk från 1660-talet till 1690-talet omnämnes både västra och norra »popelturet». 1687 borrades hål i muren över västläktaren för »dee små Timeklockorne» (räk), dvs små slagklockor som före 1806 fanns på läktaren och stod i förbindelse med urverket (se ovan). Norra läktaren och förmodligen även västläktaren hade stolrum för manfolk.

År 1598 hade hantverkare »ferdig giortt loffte»

(räk). Därmed avsågs troligen den ovan nämnda orgelläktaren vid korets norra vägg. Arbeten med loftet omnämnes även 1668, men det kan vara fråga om västläktaren (räk). Orgelläktaren sträckte sig enligt grundplanen från omkring 1805 (fig 84) från korets nordvästra hörn med en polygonal utbuktning i östra delen fram över sakristians ingång. Från korets nordöstra hörn ledde en smal trappa upp till orgelläktaren. Under läktaren fanns plats för stolrum. I samband med en omfattande ombyggnad av orgelverket 1715 förlängdes orgelläktaren och ett trägaller byggdes »rundt om» av Conrat Sniker (räk). På dörren till läktartrappan gjordes ett järngaller »at ingen må kunna öfwer klifwa» (räk). Utsprånget vid läktarens östra del härstammade troligen från denna ombyggnad. Den gamla orgeln såldes 1803 till Morlanda kyrka på Orust (Bo) och orgelläktaren revs troligen strax före ombyggnadsarbetena 1807.

Enligt inv 1733 kunde på läktarbröstningen läsas: »Lofwer Herren med Basuner, med Psaltare och Harpor, Lofwa Honom med Trummor och Dantzar med Stränger och Pipor med Klara och Wälklingande Cymbaler, Alt thet Anda Hafwer Lofwer Herran Halleluja. Psalmen 150.» Därunder var målningar: »Konung David med sin Psaltare Intelligentia, Memoria, Fides, Spes, Charitas, Justitia, Temperantia, Patientia, Prudentia.» Över dörren stod: »Kommer Låter os glädias i Herranom, och frogdas för vår Salighets tröst, then 95 Psalm.» Vidare: »Mitt på Lächtaren står P:M:A:B: med theras wapn.» Det är således troligen adliga personer som bekostat orgelläktarens målningar.

Äldre läktarmålningar

I långhusets västra del, på södra resp norra muren, hänger tio av de ovan nämnda målningarna från västläktarens barriär. De är sammankopplade i två serier med fem målningar vardera (fig 101 a–b). Målningarna är utförda i olja på träpannåer, av T-form samt är inramade i svartmålade profilerade träramar. De två serierna är sedan 1912 monterade i gråmålade yttre träramar. Motiven i de tio målningarna har emblematiskt karaktär och är hämtade från Schola Cordis (=Hjärtats skola), en emblem-bok författad av Benedictus van Haeften,⁶⁶ Antwerpen (1 uppl från 1629; jfr fig 102–103). Alla

målningar utom en skildrar scener med två kring ett hjärta agerande figurer i ett landskap med träd och grästuvor. De två är människosjälen, Anima, i flickgestalt och den gudomliga kärleken, Amor Divinus, i änglagestalt, symboliserande Kristus. Framställningarna skildrar i symbolisk form människans väg genom synd och lidande till förening med Gud.

Den nuvarande målningsföljden är inte den ursprungliga. Den södra serien framställer från vänster: 1. Amor håller en kniv i handen, Anima bär ett hjärta som är behängt med symboler för världsliga fröjder, såsom smycken, musikinstrument m m och krönt med ett narrhuvud. — 2. Amor pekar på den Helige Andes duva i himlen, Anima sitter med ett hjärta i knät. På Amors bröst ett rektangulärt galler och ett hjärta, syftande på det fångna hjärtat. Inskrifter: »hörres honom» och »hvad iag säger deet giörer». — 3. Knäböjande Anima håller vatten ur ett hjärtformat kärl, Amor stående med korslagda händer. — 4. Anima håller två halvor av ett hjärta i händerna och är omgiven av en kvinna bekrönt med korsglob, Världen, samt Amor. — 5. Anima är spänd framför en vagn bestående av ett kors, vars armar är försedda med hjul, Amor driver på med en piska i handen. Under korset ligger hjärtat, som genomskäres av ett plogbillsliknande föremål, som är fastsatt vid korset. — Norra serien: 6. Knäböjande Anima räcker ett hjärta till Amor. — 7. Nådens brunn (fig 104). Amor-Kristus står i brunnen. Ur hans sår strömmar blod som uppfångas av Anima i ett hjärtformat kärl. — 8. Amor lägger hjärtat i en brinnande ugn, Anima hanterar blåsbälgen. — 9. Amor och Anima lodar hjärtat med en med ett hjärta prydd lodningsapparat. — 10. Likkista på en katafalk. På locket en krönt döds-skalle. Under scenen inskrift: »Andra måge Her på Jorden / Trachta efter en stoor Orden. / Ähran min skal dett Wist blifwa. / att Cronan mig will Gud sist gifwa. / Mitt döda Hufvud skal den Bära. / När Ormen månd min Kropp förtära.» — De fyra yttersta målningarna har rak yttre kant, men spår efter skarvar i ramen antyder att även dessa har haft samma form som de övriga målningarna. Målningarnas mått: höjd 81 cm, bredd 44–50 cm (de fyra yttersta har bredden 44–47 cm).

I sakristian hänger såsom nämnts en målning som

både i utförande och format stämmer överens med dessa tio beskrivna läktarmålningar. Den är monterad i profilerad, brunmålad träram. Skarvar i ramen antyder att dess nuvarande rektangulära form inte är ursprunglig. Målningen framställer Treenigheten. Kristus ses svävande i en molnkrans och över honom inom en kartusch med lagerblad den Helige Andes duva, samt däröver Jehovatecknet med hebreiska bokstäver (fig 105). Dagermått: 82 × 44 cm.

Västläktarens bröstning hade enligt inv 1733 femton målade fält. Fyra av målningarna är således inte bevarade. Målningarna blev troligen illa hanterade när läktaren togs ner i början av 1800-talet (jfr ovan). De förvarades en tid i prästgården, men gjordes i ordning och sattes upp i kyrkan vid restaureringen 1912. Målningarna konserverades 1961 av konservator Thorbjörn Engblad, som bl a framtog den äldre mörka färgen på ramlisterna.

År 1700 hade målaren Erik Grijs (not 61) »omstrukt den nya läktaren» och målat taken i vapenhusen för 160 dlr (räk). Antagligen har denne mästare Grijs från Göteborg, som några år tidigare dekorerade Kungälvskyrkans tak (SvK Bo IV: 1, s 32 ff samt not 73), inte bara omstrukt läktaren, utan även målat de ovan beskrivna figurscenerna. Det finns påtagliga likheter i figurframställningen mellan Kungälvsmålningarna och dessa.

Målningarna har varit försedda med textutdrag ur Bibeln. Inskrifterna är nedtecknade i inv 1733, men den nuvarande målningsföljden är inte överensstämmande med inskriftsföljden i denna. Inskrifter enligt inv 1733: 1. »Kommer Till mig alle, och Lärer af mig, Ty iag är mild och ödmiuck af Hiertat Math 11.v: 28, 29.» — 2. »Så två nu titt HIERTA från onskone, Jer: 4.v: 14.» — 3. »Deras HIERTA är dehlut, och the Synda. Hos: 10, v: 2.» — 4. »Omskärer edars HIERTAS förhud, och warer icke halsstyfne Deut: 10.v: 16.» — 5. »Utgiut ditt HIERTA in för herranom Lika som Watn Thren 2.v: 19.» — 6. »Gif mig min Son titt HIERTA. Prov: 23.» — 7. »Honom hörer Math. 17.v: 5.» — 8. »Eet bedröfwat HIERTA warder Gud icke förachtandes Psalm. 51.v.19.» — 9. »Sätt mig såsom et insegel på titt HIERTA. Cant. 8.v: 6.» — 10. »Jag Herren will gifwa eder et Nyt HIERTA Ezech. 36. v: 26.» — 11. »Gud hafwer sändt sins Sons Anda uti edor HIERTA. GALAT: 4.v: 6.» — 12. »Såsom

Fig 101 a–b. Delar av äldre läktarbröstning, nu uppsatta på långhusets södra och norra väggar under läktaren. Målningarna, utförda år 1700 av Erik Grijs, visar motiv ur Schola Cordis (Hjärtats skola). Foto 1972.

Parts of the older gallery barrier, now on the S and N walls of the nave below the gallery. The paintings, executed in 1700 by Erik Grijs, are of subjects from Schola Cordis (The School of the Heart).

elden pröfwar sölfret och ugnen Guld, altså pröfwar Herren HIERTAT prov: 17.v.3.» — 13. »Genom sorg warder HIERTAT förbättrat Eccles: 7.v.4.» 14. »Them Rättfärdiga skal Liuset upgå igen och frommom HIERTOM glädie. Psal. 97.v.11.» — 15. Lika med den till målning nr 10 ovan, men under denna inskrift stod enligt inv 1733 även: »HÆC ME[A] POST FATA MANEBIT FRIEDERICH BAGGE (= efter min förstöring här skall Friedrich Bagge fortleva).

Med hjälp av förebilderna, kopparstick av Boëthius Bolswert⁶⁷ och de latinska bibelverserna

i Schola Cordis, kan texterna i inv 1733 sammanställas med de bevarade målningarna. Såväl scenerna som texterna följer nämligen, med några undantag, ganska troget förebilderna. Inskrift nr 1 (inv 1733) hör troligen till Kristusframställningen. Varken text eller motiv följer i det fallet Schola Cordis, som visserligen använder evangelietexter till bilderna, men inte har något emblem utan hjärtats motiv. Inskrift nr 2 hör till scen 7, inskrift 3 till scen 4, inskrift 4 till scen 1, inskrift 5 till scen 3, inskrift 6 till scen 6. Inskriften nr 7 ur

CORDIS DIVISIO.

. Diuisum est COR eorum, nunc
interibunt. *ps. 110. 2.*

*Ne tibi cum totum dederim, vanissima, CORDIS,
Cur mihi, virgo, tui pars aliquanta datur.*
6.

CORDIS MVNDATIO

Laua a malitiâ COR tuum. *Jerem. 4. 14.*
Fons scaturit lateris transfixi, e vulnere, sponsi.
Hoc CORDIS maculas abluc sponsa, tui.
14.

Fig 102–103. Illustrationer ur Schola Cordis av Benedictus van Haeften 1635. T v »Deras hjärta är delat» (jfr fig 101 a), t h »Så två nu ditt hjärta rent från ondska» (jfr fig 101 b och 104). Kopparstick av Boëthius Bolswert.

Illustrations from Schola Cordis by Benedictus van Haeften, 1635. Left: "Their heart is divided" (cf fig 101 a), right: "Wash thine heart from wickedness" (cf figs 101 b, 104). Copper engravings by Boëthius Bolswert.

Matteusevangeliet och scen 2 med dess »språkband» har ingen motsvarighet i Schola Cordis. Möjligen har i detta fall en annan emblembook kommit till användning eller också en evangelisk-luthersk version av det katolska originalet.⁶⁸ Inskrift nr 8 har hört till en inte bevarad målning. Enligt Schola Cordis framställer scenen Amor och Anima som stöter ett hjärta i en mortel. Scenen med inskrift nr 9 är inte heller bevarad. Den framställer Anima och Amor hållande ett hjärta med bokstäverna IHS instämplat. Anima håller en stäm-

pel med IHS i handen. Målningen med inskrift nr 10 är ej bevarad, men torde enligt förebilden ha framställt Amor som ger den knäböjande Anima ett hjärta. Inskrift nr 11 har hört till den fjärde av de saknade målningarna, och scenen torde ha visat Anima hållande ett hjärta i vilket den Helige Andes duva avtecknar sig och Amor sändande en stråle till hjärtat. Inskrift nr 12 hör till scen 8. Inskrift 13 bör ha hört till scen 5. I Schola Cordis förekommer en annan text till denna scen, nämligen ur Hesekiel 36: 9: Conuertar ad uos, et arabimini

et accipietis sementem (=jag skall vända mig till eder och ni skall bli brukade / odlade / och besådda). Inskrift nr 14 hör till scen 9, där de rättfärdiga symboliseras av hjärtat som rättas av lodningsapparaten, dock utan lodlina som i boken. Texten och scenen i målning 10 har ingen direkt förebild i Schola Cordis. Visserligen förekommer som sista emblem i boken en öppen likkista och Anima som räcker ett hjärta ner till Amor i kistan. Scen 10 kan tyda på en något ändrad version av Hjärtats skola, men faller egentligen helt ur sammanhanget både till motiv och text. Det är ett tämligen allmänt i tidens andaktslitteratur förekommande motiv, som syftar på människans förgänglighet.

Den som hade förelagt motiven och texterna för läktarmålningarna bör enligt inskriften (nr 15) ha varit den skriftlärde prosten Bagge, som själv hade författat en samling predikningar och verser och säkerligen förfogade över andakts- och uppbyggelselitteratur.⁶⁹ Religiös emblemantik skapades inom den jesuitiska andaktslitteraturen, med centrum i Antwerpen, och spreds i olika upplagor även till protestantiska kretsar. Ur de synnerligen komplicerade förgreningarna och variationerna av emblemata sacra bildades en speciell gren med hjärtats emblemantik förenat med föreställningar om Amor Divinus och Anima, framställda i barngestalt. Benediktinfadern Benedictus van Haeften sammanställde de ovannämnda motiven i 55 olika emblem följda av bibeltexter och verser.⁷⁰

Målningar med emblematiska motiv förekommer inte ofta i svenska kyrkointeriörer. Som exempel från västsvenskt område kan nämnas läktarmålningarna i Resteröds kyrka, Bohuslän, samt målningarna på bänkdörrarna och predikstolsfälten i Läckö slottskapell, Västergötland. Resterödmålningarna, 1700-talet, hör motiviskt till dödseblematiken och Läcködmålningarna, från 1668, behandlar förutom hjärtats emblemantik även andra emblemtyper.⁷¹

Orgel

Det nuvarande orgelverket⁷² byggdes ursprungligen 1899 av Olof Hammarberg & Co i Göteborg med

Fig 105. Separat spegelfält från den av Erik Grijs år 1700 dekorerade läktarbröstningen (jfr fig 101 a–b), nu i sakristian. Foto 1970.

Separate panel from the gallery barrier decorated in 1700 by Erik Grijs (cf fig 101 a–b), now in the vestry.

bibehållande av den befintliga orgelfasaden från 1817 (fig 93). 1912 ombyggdes orgeln av samma firma, varvid den ökades till 14 stämmor. En ge-

Fig 104. Nådens brunn, detalj av läktarmålningen fig 101 a–b (jfr fig 103). Foto 1972.

The Fountain of Mercy, detail from gallery painting in fig 101 a–b (cf fig 103).

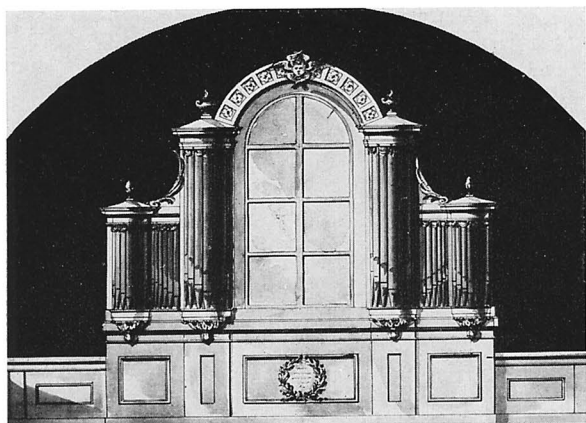

Fig 106. Äldre ritning till orgelfasad 1806 av Olof Tempelman. RA.

Drawing for organ front, 1806, by Olof Tempelman.

nomgripande ombyggnad skedde 1934 av A Magnussons orgelbyggeri i Göteborg, varvid stämantalet ökades till 21. Orgelfasaden, som tidigare var sammanbyggd med läktarbarriären, flyttades härvid bakåt på läktaren. Bälghuset borttogs, bänkarna på läktaren ändrades liksom golvnivån; bågöppningen i orgelhuset igensattes från baksidan. Efter en ombyggnad av samma firma 1946 har orgeln nu 23 stämmor och tre transmissioner, fördelade på två manualer och pedal, samt pneumatisk traktur och registratur.

Kyrkans sannolikt första orgel byggdes 1604 och såldes 1803 till Morlanda kyrka (Bo), där den ännu är bevarad. Orgeln kommer att behandlas närmare vid beskrivningen av Morlanda kyrka. Följande uppgifter bör emellertid även här lämnas: Enligt inv 1733 angav en inskrift, som numera är bevarad endast i ofullständigt skick, att orgeln byggdes 1604. Den reparerades 1665 av en M: Hans Orgelbyger och 1680 av Jöns Bögegren (räk) samt blev 1692–93 föremål för en mera omfattande ombyggnad av orgelbyggaren Magnus Åhrman från Borås⁷³ (räk). Efter mindre reparationer 1706 och 1708 skedde en genomgripande om- och tillbyggnad av orgelbyggaren Elias Wittig 1715⁷⁴ (kontrakt 1714). 1709 hade skepparen Anders Fredrichson från Bergen skänkt 100 daler smt »til en Zirats uti Marstrandz Kyrckio», som togs i anspråk för ändamålet (inv 1733). Vid en ombyggnad 1786 tillkom

bl a ett pedalverk, varvid orgelhuset breddades. 1803 såldes orgeln på auktion till kapten Abraham Bildt i Morlanda, varefter den sattes upp i Morlanda kyrka av orgelbyggaren Olof Schwan. Vid en restaurering 1952 har bl a 1786 års tillbyggnader avlägsnats (Erici, Inventarium över bevarade äldre orgelverk).

För ett nytt orgelverk kontrakterades först orgelbyggaren Olof Schwan⁷⁵ i Stockholm år 1805 (kontrakt 6.8.1805). Vid undertecknandet av kontraktet lämnade Schwan till kyrkorådet »en af hr. Profesör Tempelman författad deseine» (kr prot). Tempelmans ritning figurerar även senare i Schwans skrivelser (19.5.1807 till kr). Orgelverket skulle levereras om 3 år, dvs 1808. Det blev dock snart diverse besvärligheter mellan orgelbyggaren och kyrkorådet, och efter otaliga skrivelser under åren 1805–1811 hänvände man sig slutligen 1812 till orgelbyggaren Johan Everhardt⁷⁶ i Stockholm (kr prot; räk), med vilken man samma år slöt kontrakt om en orgel på åtta hela och tre halva stämmor, en manual och bihangspedal. Dispositionen är identisk med den som kontrakterades med Schwan 1805, men genom en ändring i kontraktet, antagen av kyrkorådet 1816, byttes ett par av de föreslagna stämmorna mot andra av tidig romantisk typ, var till kom en s k »Vädersvällare för diminuendo och crescendo».⁷⁷ Spelbordet var placerat i fasadens arkadöppning så att organisten satt vänd mot kyrkan. Orgeln blev färdig och avsynades 28 juli 1817 (E Ericis orgelhandlingar, ATA).

1817 målades orgeln av målarmästaren B Rodin med »mahogny couleur», »perlfärg» och vitt, medan »solen» och »rosetterna» (som tidigare satt på pilastrarnas kapitäl) förgylldes hos B Bylander i Göteborg (räk). 1912 målades orgeln liksom läktarbröstningen i guld och vitt.

Orgelverket reparerades 1855 av orgelfirman J N, E & C Söderling⁷⁸ i Göteborg (räk) och 1899 ersattes det med ett nytt av Olof Hammarberg (se ovan).

Orgelns nyklassicistiska fasad, som har tillhört 1817 års orgel, är utformad som en triumfport med rundbågig öppning, högt bjälklag med profilerat listverk och orgelpiporna samlade som breda pilastrar. De lägre sidobyggnaderna förenas med mitt-delen genom på två pilastrar vilande arkitraver.

Mittdelen krönes av en i trä skulpterad halvcirkelformig strålgloria med gudsöga. På sidostyckena är sekundärt uppställda två skulpterade och målade medaljonger inramade av akantusverk och försedda med inskrifter. De har tidigare tillhört predikstolens ljudtak (beskrives ovan). Fasaden är målad i grå toner, de skulpterade delarna i guld.

Ritningen till orgelfasaden är bevarad i ÖIÄ:s arkiv. Den är stadfäst av ämbetet 1806 men osignerad.

En äldre ritning i ÖIÄ:s arkiv (fig 106) är signerad Olof Tempelman⁷⁹ 1806 och torde således stå i samband med det kontrakt om ny orgel, som slöts 1805 med Olof Schwan (se ovan). Den visar en fasad av mera 1700-talsmässig karaktär, delad i två delar, flankerande ett fönster i kyrkans västvåg och förenade av en kassetterad båge över fönstret. Vardera halvan består av en större turell närmast fönstret och en mindre turell ytterst och däremellan ett plant pipfält. Fasaden är placerad på läktarbarriärens mittparti, som är förhöjt och försett med fyllningar. I den mellersta fyllningen syns en lagerkrans som omramar en inskription. Ornamentiken, som är av sengustaviansk karaktär, består av flamfat och pinjekottar, som kröner turellerna, samt kedjor av små festoner vid pipfältens och turellernas överkanter m m. — En tredje ritning, som förvaras i Eremitaget i Leningrad, synes i huvudsak överensstämma med Tempelmans ritning. Den är signerad J Kool (Ehrensverd nr 217).

Nummertavlor

Kyrkan har två nummertavlor med ramverk av snidat och förgyllt trä (fig 107). Överstycket har akantusornament i genombrutet arbete, omslutande en oval svartmålad platta. Psalmsiffrorna är målade i vitt på svarta träplattor. På nummertavlornas baksidor två likalydande inskrifter, målade i vitt mot svart: »Råd.h.ma: / Ohloff Arfuidson medh / dhes Hustru Christina / Kåck. (not 1) / Hafwer till Gudz Nampns / Ähra, förährat till Marstrands / Kyrckia, dhenna Taflan. / Anno 1712.» Höjd 100 cm. Nummertavlorna är uppställda på två balustradliknande ställningar norr och söder om triumfbågsöppningen, vilka förhöjdes något vid restaureringen 1912.

Fig 107. Nummertavla av snidat och förgyllt trä från 1712. Foto 1972.

Hymnboard of carved and gilded wood, 1712.

Dopredskap

Kyrkans dopfunt av trä (fig 108) är uppställd i södra delen av koret. Den består av åttasidig cuppa, firsidig, kraftigt profilerad fot och räfflat firsidigt skaft. Runt cuppans överdel finns inskriften »Låten barnen komma till mig». Funten är målad i grått, lister och text i guld. Höjd 100, diameter 76 cm. Dopfunten tillverkades 1912 efter ritningar av arkitekt Thure Schaar (not 58), Göteborg. Den målades då i vitt och guld i överensstämmelse med kyrkans övriga inredning. Dopfunten renoverades 1961.

Tiden mellan ombyggnaden 1807 och restaureringen 1912 saknades tydligen dopfunt i kyrkan eller också användes något enkelt provisoriskt ställ. Före ombyggnaden hade kyrkan en stor dopanord-

Fig 108. Dopfunnt av trä från 1912, målad i grått och guld. Efter ritning av Thure Schaar, Göteborg. Foto 1972.

Wooden baptismal font, 1912, painted in grey and gold. After a drawing by Thure Schaar, Göteborg.

ning mitt under triumfbågsöppningen och i anslutning till det mellersta bänkkvarteret (fig 87). Själva dopfunten var av sten och åttasidig. Åtminstone den inre diametern torde ha varit samma som den nuvarande dopfontens, eftersom dopfatet även användes i den äldre funten. I inv 1771 omtalas: »1 Funt af Sten med Löfwärck af Jern.» Skranket runt funten utgjordes av »en åttakantig rundehl af träd med Bildthuggeri utsirat och målat». Från koret förde en trappa upp till dopfontsskranket.⁸⁰ I inv 1733 beskrives dopfunten »På doopstenen som är 8ta Kantig står denna följande skriffthen / Anno 1641. HAT HER PETER INSEN⁸¹ DIESE DAVFFE VEREHRET / nedan under står / Christus Spricht zu seinen Jungern Gehet hien in alle Welt, undt prediget das Evangelium, undt wer da glaubet undt gedauffet

wirt der sol Selig werden. Math 28. Marc: 16.» (= Kristus talar till sina lärjungar, gån ut i hela världen och prediken evangeliet, och vem då tror och döpt blir, den skall salig bli). »På Kronan som hänger öfwer doopstenen Står 16 Änglar med Palmer i theras händer blåsandens uti Bassuner / Rundt omkring Kronan står denna skriffthen / Amen Amen Dico tibi nisi quis renatus fuerit / ex aqua et Spiritu non potest introire in regnum coelorum Joh. 3 v: 5.» (= sannerligen, sannerligen säger jag dig, den som icke blivit född av vatten och ande, kan icke träda in i himmelriket) »Qvicunqve enim in Christum Jhesum Baptisati estis / Chpismus [Christum] induistis Galat 3. vers: 27» (= Ty I alla som haven blivit döpta till Kristus Jesus, haven iklätt eder Kristus). Kronan eller »Pyramiden» (inv 1752) över dopfunten har säkerligen varit åttasidig i likhet med funten och uppbyggd i två avsatser med åtta änglafigurer på varje, en under 1600-talet förekommande typ, som var besläktad med de höga predikstolsljudtaken (t ex Kungälv, SvK Bo IV: 1, s 45). Däremot är en dopfont av sten, utsirat med bladornament av järnsmede, tämligen ovanlig, då dopfontarna under 1600-talet vanligen tillverkades av trä. Var eller hur texten var anbringad på dopfunten framgår inte av inv-förteckningarna.

Dopfunten med tillhörande dopfontsskrank stod på ett delvis murat underlag. 1695 anskaffades en »stock» till foten under funten och en murmästare murade golvet »Inn I funten». Bildhuggaren Nils Läse, som samtidigt arbetade på altarpopsatsen bidrog med diverse ospecificerade göromål utöver sitt kontrakt för dopfontens reparation (räk och skriv 1695). 1733 togs funten ner »som och hehla dess grundwahl ... for dess bristfällighet å nyo up läggas» (räk). Flera man fick lyfta ner funten. Til ny grund lades »2ne stora Bielkar af Eek». Gråsten, trävirke, kalk, sand och lera anskaffades för murarbete med funtens fot, samt stångjärn till beslagning av funten. Smeden Lars Olander gjorde en »ny ring under foten til funten» och »4 st. Sinkor att fast sättia de stycken som woro Lösa på Foten ... 8 nya Galleryes stödior kring funten, som honom styrckia och stadfästa skohla» (räk 1733). Funten var tydligen skadad och behövde stöd av beslag av järnsmede, vilket tydligen är det »Löfwärck af Jern» som nämnes i inv 1771.

Efter kyrkans ombyggnad såldes på offentlig auktion bl a »1. slät sten med Jernband», troligen dopfunten's fot, till handelsmannen E B Widell och »1 Dop sten» till en kapten Ekström (aukt prot 1823). Året förut såldes »1. Låda med gammalt Jernskrap» (aukt prot 1822), möjligen rester av järnbeslagen kring funten.⁸²

Enligt ombyggnadsritningarna omkr 1805 (fig 90) tänkte man tydligen bevara dopfunten och efter ombyggnaden placera den i korets sydöstra hörn.

I den nuvarande funten används ett äldre ornerat dopfat av mässing (fig 109). I fatets botten en medaljong med godronnering, därefter två band med gotiska minuskler och majuskler samt ytterst en bladkrans. Brättet är försett med stämplade små

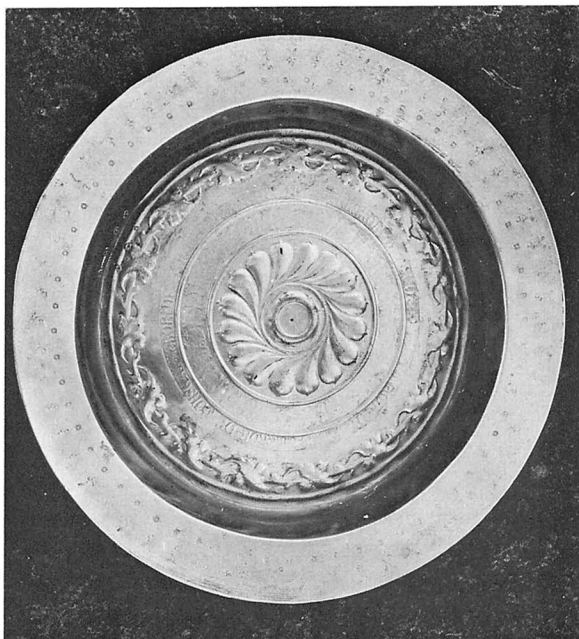

Fig 109. Dopfat av mässing, nordtyskt arbete, troligen från 1500-talet. Foto 1970.

Brass baptismal dish, north German work, probably 16th century.

Fig 111. Kalk av förgyllt silver, tillverkad 1764 av Petter Åkerblom, Marstrand, och Johan Christoffer Jungmarker, Göteborg. Foto 1970.

Silver-gilt chalice, made in 1764 by Petter Åkerblom, Marstrand, and Johan Christoffer Jungmarker, Göteborg.

Fig 110. Dopskål av silver, troligen tillverkad på 1690-talet av Nils Ericsson, Marstrand. Skänkt 1715 av Elisabet Bagge. Foto RKM 1970.

Silver baptismal bowl, probably made in the 1690's by Nils Ericsson, Marstrand; donated in 1715 by Elisabet Bagge.

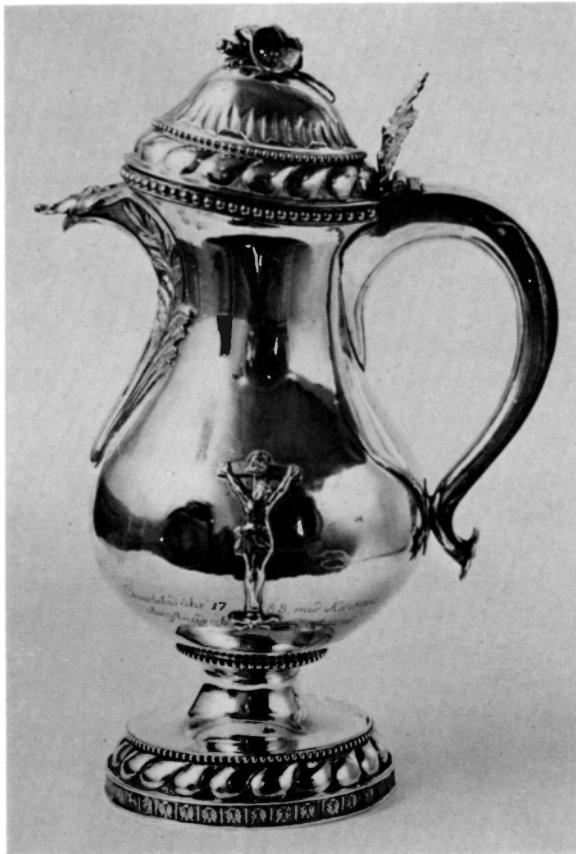

Fig 112. Sockenbudstyg av förgyllt silver, skänkt 1672 av Sten Pedersson och Lenne Frandzdotter. Foto 1972.

Silver-gilt viaticum vessels, donated in 1672 by Sten Pedersson and Lenne Frandzdotter.

Fig 113. Vinkanna av silver från 1600-talets slut, skänkt 1713 av prosten Fredrik Bagge och hans hustru Elisabet. Omgjord 1788 av Gustaf Dahl, Marstrand. Foto 1970.

Silver flagon, end of 17th century, donated in 1713 by Rural Dean Fredrik Bagge and his wife Elisabet. Re-modelled in 1788 by Gustaf Dahl, Marstrand.

ornament. På ena sidan av botten märken efter en lagning. Diameter 53 cm. Mässingsfatet är ett nordtyskt arbete. Denna typ av dopfat massproducerades under 1500- och 1600-talen och är vanligen försedd med pressad dekor och otydbara bokstavs-tecken.⁸³ Fatets dekor är av tidig typ och härrör från 1500-talets förra del. »Jt stort Messingsbecken som brugis till funtin» omtalas i inv 1637. Fatet användes i funten även sedan en dopskål av silver förvärvats, för att »sättja Silf skåhlen uppå wid barndop» (inv 1750).

Till funten hör även en dopskål av silver (fig 110). Rund, bukig form med smal mynningsrand. Tre gjutna kulfötter, dekorerade med växtornament. Två svängda handtag med bladornament, upptill avslutade av kulknoppar med blom- och bladornament. På mynningsranden inskriften: »Gudi til ähra och Marstrands Kiörkias doop till ziirat är thenna skål förährat af sahl: herr probstens mag. Frederick Bagges änkia Elisabet Bagge. A° 1715.» Under skålen inristat 82 1/4 (lod). Stämpeln NES inom rundel avser förmodligen Nils Ericsson, verksam i Marstrand 1689–1700,⁸⁴ nämnd i Göteborg 1696. Höjd (med handtag) 14,5 cm, diameter 23 cm. — Dopskålen skänktes till kyrkan samma

år som prosten Bagge dog (se not 11). Den är antagligen tillverkad på 1690-talet och har använts i det rika Baggeska hemmet som en skallskål, dvs en skål för kalla drycker. Denna skåltyp är i sin enkla, klara formgivning en speciellt svensk företeelse, med en tillverkningsperiod mellan 1670-talet och 1740-talet. Åtskilliga av dessa hemmens praktföremål har skänkts till kyrkor runt om i Sverige för att användas som dopkärl.⁸⁵

Till dopredskapen har även hört ett större kärl av mässing, som i inv 1686 och 1689 nämnes som »1 Messings Kiettil». Omnämnes sista gången i inv 1752, då den användes att »hämta watn utj» till dopfunten.

Nattvardskärl

Kalk av förgyllt silver (fig 111) med sexpassformad, profilerad fot, rund, åttuddad nod och djup, klockformig cuppa. Under foten inristat: 67½ lod. Stämplor: Bokstaven F (=1764), Marstrand PÅB (=Petter Åkerblom, d 1809; verksam i Marstrand 1756–1783), Göteborg samt ICI (=Johan Christoffer Jungmarker).⁸⁶ Höjd 28,4 cm, fotens diameter 18 cm, cuppens diameter 13 cm. — Tillhörande paten av silver, helt förgyllt. Enligt stämplorna tillverkad år 1764 av Petter Åkerblom i Marstrand (se ovan). Diameter 16 cm.

Kalk och paten inköptes från Petter Åkerblom år 1764 för 347:21 rdlr. I inv 1771 står: »1. ny Kalck och Paten år 1764 förfärdigad å nyo och förgyllt utan och innan med tillägg af den mindre Silfwer asken utan låck som nu ej finnes och war med 3 fötter väger 67 3/4 lod.» En silverask utan lock omtalas redan 1686 (inv) och en oblatask utan lock på tre fötter väger 10 lod enligt inv 1752.

Sockenbudskalk av silver, helt förgyllt (fig 112). Sexpassformad, profilerad fot med pålödd korsfästelsen, ornerad nod med sex utskjutande rombformiga knoppar med bokstäverna I H E S V S ingraverade. Den klockformiga cuppan bär inskriften: »Sten Pedersson.⁸⁷ Lenne.Frandz.Dotter 1672. omgord 1777.» Under foten inristat: »Wage 63 ort» samt »23 3/4». Höjd 15 cm, fotens diameter 10 cm, cuppens diameter 8,5 cm. — Tillhörande paten av silver med förgyllt ovansida och ingraverat krucifix. På undersidan står bokstäverna SPS/LFD (=Sten Pedersson, Lenne Frandzdotter), årtalet

1672 samt »Wage 13 ort». Diameter 10,5 cm. Kalk och paten till sockenbud nämnes som förgyllda redan i inv 1686 och 1750. Enligt räk 1777 kostade »Socknods Kalken»s omgörande 3:32 rdlr, men uppgift om guldsmeden som gjorde arbetet saknas.

Kyrkan har ägt åtminstone två uppsättningar kalkar med patener sedan den äldsta bevarade inventarieförteckningen tillkom år 1637. Antagligen har en av de äldsta kalkarna förstörts vid någon av bränderna och 1672 ersatts av den ännu bevarade sockenbudskalken. 1721 lagades en silverkalk av guldsmeden Herman Hermansson (verksam 1709–1745) i Göteborg för 24 sk (räk). I inv 1733 upptas förutom uppsättningen 1672 följande: »På den stora Kalcken står på hans 6 uddiga Kanter dessa bokstäfwer IHESVS Nedan på foten står Christus korsfäst, stöpter väger 39 1/4 lod...», dvs en något större kalk än den från 1672. Efter 1764 hade kyrkan tre uppsättningar, varav de två äldre brukades till sockenbud av kyrkoherden resp komministern. År 1776 gjorde Johan Åkerblom (son till den ovan nämnde Petter Åkerblom) en mindre lagning på »den minsta kyrckans Sockenbudskalk» (räk). År 1823 såldes en gammal silverkalk med paten till guldsmeden Norström⁸⁸ (räk). Den vägde då 40 lod. I inv 1814 omnämnes den som en utsliten kalk av okontrollerat silver med vikten 41 lod.

Vinkanna av silver i drivet och graverat arbete, delvis förgyllt (fig 113). Pärnformat liv, rund fot, kraftigt handtag med tumgreppet format som ett blad, täckt snås och hjälmformigt lock med knopp i blomform. Foten är dekorerad med bladornament, godronnering och pärlstav. Mynningen och locket har pärlstavar, mellan stavarna godronnering. Snåsen är bladornad, handtaget har ingraverad rankdekor. På motsatta sidor av kannans liv pålödda krucifix. Inskrift: »Omarbetad åhr 1788 med Kiörkans / Bekostnad och Tillakt 21 lod.» På insidan av fotens rand inristat: »101 3/4 lod.» Enligt stämplorna tillverkad 1788 av Gustaf Dahl (verksam 1783–1803) i Marstrand. Höjd 33,8 cm, fotens diameter 13 cm.

1733 ägde kyrkan två vinkannor av silver, den ena från 1653, den andra skänkt 1713. Enligt inv 1733 stod på den större kannan: »Till Guds Nampns ähra och Marstrands Kiörckias Zirath är Denna Kannan förährat aff H: Probsten Mag. Friedrich

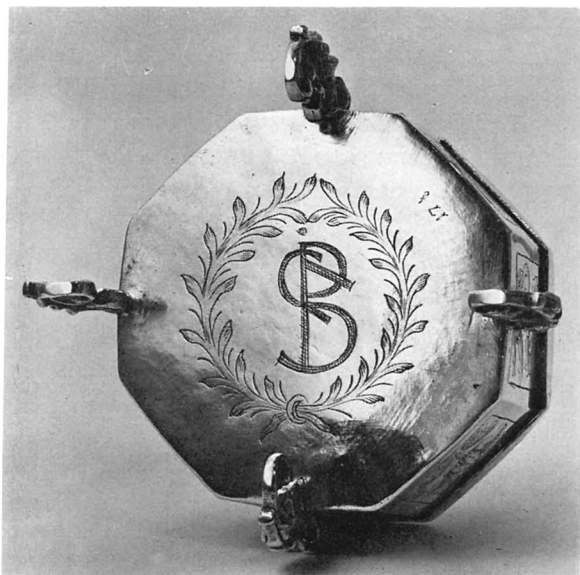

Fig 114a. Oblatask av silver med graverad dekor, 1600-talet. Skänkt av rådman Pehr Brems och troligen också av hans hustru. Foto 1972.

Silver bread box with chased decoration, 17th century. Donated by Alderman Pehr Brems and probably also his wife.

Fig 114b. Oblataskens botten med givarens monogram. Jfr fig 114a. Foto 1972.

Bottom of the bread box with the monogram of the donor. Cf fig 114a.

Bagge och Elisabeth Bagge. Anno 1713. väger 82 lod» (not 11). På den andra kannan var ingraverat evangelisterna Matteus och Johannes, och inskriften löd: »Allo som eder mit kiöd och dricker mit blod, han hafuer det ewige lif: Johannes 6 capitel. Dricker det er mit blod som udöses til syndernes forladelse: Mathevs 26.» På locket stod: »Crestofer Torgersen.⁸⁹ Margrete Biørns Daater. Anno 1653. Den 25 Martius» samt monogrammet CTB. Vikten var 50 1/4 lod (inv 1733). — I inv 1771 nämnes bara en vinkanna av förgyllt silver, i drivet arbete, vikt 85 1/4 lod, dvs den Baggeska kannan från 1713. Det är således denna kannan, som 1788 blev omgjord i »modernare» stil. Bland räk 1788 bevaras en specifikation över Gustaf Dahls arbeten i kyrkan detta år för en summa av 43: 4 rdlr. Dahl anför i räkningen att »Den gamla Kiörkekannan

wägde 84 lod, men afgick i afbrenning 4 lod». Till detta lade han 21 3/4 lod »Controll Silfwer». Arbetsslönen för kannan löd på 16: 46 och kontrollavgiften var 25: 3. Till förgyllningen användes »3st = Dukater».

Den bevarade vinkannans handtag, som nertill avslutas med ett strålsolsformat ornament, har barockkaraktär. Även formen på kannans corpus är av äldre typ. Detta tyder på att corpus och handtag har övertagits från den kannan som skänktes till kyrkan 1713.⁹⁰

I inv 1637 omnämnes: »Er der en Theen Winkande paa en stoob til altarit». Det är antagligen samma tennkanna »som brukas wedh Alltaret» och lagades 1695 (räk). Förekommer ej i senare inventarieförteckningar.

Oblatask av silver med graverad dekor (fig 114 a–b). Asken är åttkantig med profilerat lock. Fyra fötter i form av drakar. På askens och lockets åtta sidor kvadratiska fält med graverade blommotiv. På lockets ovansida Lammet med segerfanan och bokstäverna I H S. Under botten ett monogram sammanställt av bokstäverna P B S I F inom bladkrans. Märkt 17 1/8 (lod). Höjd 8,8 cm, diameter 9,6 cm. 1600-talstyp. — Inv 1686 omnämner två silveraskar »Till Altarets Bruuk», varav den ena utan lock. Bland de gåvor till kyrkan, som uppräknas i vis prot 1728, omnämnes: »2.^{ne} Sillfwer Askar, een utan lock, en är gifwen af fordom Rådman Pehr Brems, wäga tillsammans 30.» Initialerna på den bevarade oblatasken bör därmed åsyfta Pehr Brems samt möjligen hans hustru. — Oblatasken utan lock och med 3 ben (inv 1771) smältes ner 1764 i samband med den nya kalkens tillverkning.

Oblatask av tenn (fig 115). Cylindrisk form med smal bottenrand, profilerat lock, kraftiga gångjärn. Något defekt. Enligt stämplor tillverkad 1772 av Lars Persson Borgström (verksam 1736–1778 i Göteborg). Höjd 10,5 cm, diameter 13,6 cm.

Silsked av silver. Spiralvridet, smalt skaft, blad med reliefdekor. Droppformat skedblad med perforering, insidan förgylld. Längd 15,5 cm. 1800-talets slut.

Brudkrona

Brudkrona av förgyllt silver (fig 116) med infattade stenar i rött, blått och grönt. Bred ring med pärl-

Fig 115. Oblatask av tenn, tillverkad 1772 av Lars Persson Borgström, Göteborg. Foto 1972.

Pewter bread box, made in 1772 by Lars Persson Borgström, Göteborg.

Fig 116. Brudkrona av förgyllt silver med infattade stenar, tillverkad 1921 av K Anderson, Stockholm. Foto 1970.

Silver-gilt bridal crown with inlaid stones, made in 1921 by K Anderson, Stockholm.

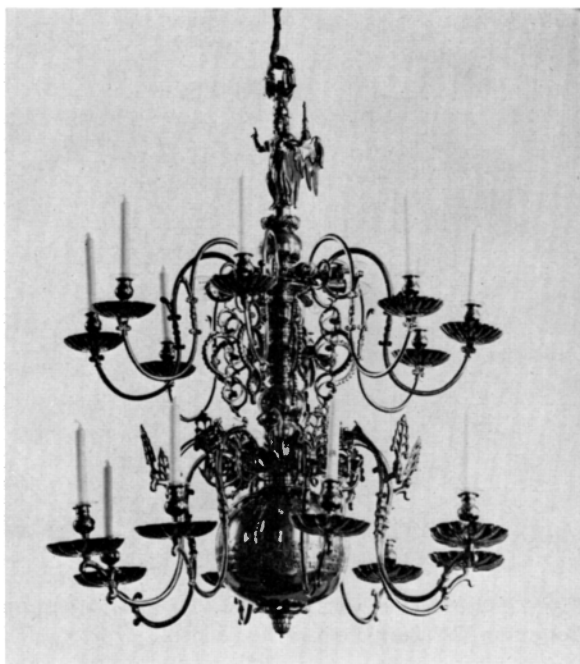
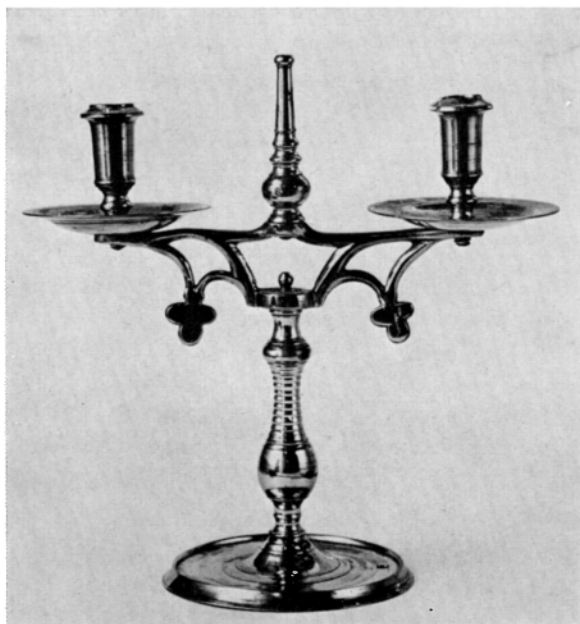

Fig 117. Ljuskrone av mässing, skänkt 1679. Foto 1970.

Brass chandelier, donated in 1679.

Fig 118. Ljusstake av gjuten mässing. Troligen 1600-tal. Foto 1970.

Cast brass candlestick, probably 17th century.

stavar, blad- och blomornament, tolv ständare med bladornament i genombrutet arbete. Tillverkad av K Anderson, Stockholm, 1921. Anskaffad till kyrkan 1923. Diameter 10 cm, höjd 10 cm.

Ljusredskap

Ljuskronor av mässing: 1. För 14 ljus fördelade på två kransar. Profilerad mittstång, krönt av dubbelörn, nedtill avslutad med en ändkula med profilerad knopp. Svängda ljusarmar i form av drakar, breda tallriksformade droppskålar. Mellan kransarna prydnadsarmar med änglahuvuden i profilsilhuett. På ändkulan inskrift: »ANNO 1633. Den 24 december. blef. denne. / Krone. foraerit. af Frederich. Niels. Sen. / Och. iehand. plat. til. Marstrand. Kierke.»⁹¹ På dubbelörnens vingar inskrifter: »Jacob VTHSHIM / Daniel VTHSHIM.» Höjd 86 cm. Monterad för elektriskt ljus år 1912. Hänger i långhusets östra del. Har tidigare hängt som den tredje och »Nedersta Cronan» i väster (inv 1733). 1771 saknade ljuskronan »en arm och 2. Englahuvuden» (inv). Omnämnes som kyrkans enda ljuskrone i inv 1637. — 2. För 16 ljus i två kransar (fig 117). Profilerad mittstång med stor ändkula, nedtill avslutad med en rosett. Stången krönes av en änglafigur med fackla i handen. Ljusarmarna S-formade med breda blomkalksformade droppskålar. Vid nedre kransen reflexornament i form av klockliknande blommor samt palmetter i genombrutet arbete. På ändkulan graverade band med inskrift: »OLLVE. OLLVF. SEN. PROVIANS. / FORVALTER I. MEDEN. DETTE. STEDT. DANSCH + VAR. MED. HANS. KIERRESTE. / KIERSTEN. JVRGENS. DAATTER. DENNE. KRONE. X. FORERET. TIL. MARSTRANS. KIERCHE. ANNO. 1679.» Höjd 140 cm. Nu monterad för elektriskt ljus. Hänger i triumfbågen. Var tidigare upphängd i koret (räk 1681). Bärgades under branden 1682 av en soldat och en ljusarm som »blef Söndergången I branden» reparerades (räk 1682). — 3. För 12 ljus i två kransar. Profilerad mittstång med ändkula. Svängda ljusarmar med tallriksformade droppskålar. Krönt av en dubbelörn. Ingen inskrift. Höjd 80 cm. Monterad för elektriskt ljus 1912. Från 1600-talets senare del. I räk 1666 nämnes enbart en ljuskrone, i inv 1686 förekommer 3 ljuskronor. Nämnes som den mellersta ljuskronan i inv 1733. — 4-5. Två kronor för 6 ljus i en krans.

Svängda ljusarmar, profilerad mittstång med ändkula, tallriksformade droppskålar. Som krönornament dubbelörn. Höjd 55 cm. Hänger över läkaren på vardera sidan om orgelverket. Ljuskrönorna förvärvades 1946 och är tillverkade av Erik Jonsson, Skara.

Ljusplåtar av mässingsplåt, fyra st, för 3 ljus. Rektangulär reflexplåt med avrundade hörn, krönt av palmliknande ornament. Höjd 62, bredd 34 cm. Uppsatta på långhusets södra och norra väggar. Tillverkade av Erik Jonsson, Skara, 1946.

Kandelabrar: 1. Ett par av gjuten mässing för fyra ljus. Långa, svängda ljusarmar, vid fästet avslutade i voluter. Fyrsidig fot. Monterade för elektriskt ljus. Höjd 85 cm. Troligen från 1890-talet. Är uppställda på fyrsidiga plintar av vitmålat trä på vardera sidan om altaret. — 2. Av nysilver för sju ljus. 6 böjda ljusarmar, balusterformat skaft, upp till avslutat med en ljushållare. Hög profilerad fot. Foten och skaftet är dekorerade i empirestil. På foten inskriften: »Till / Christian & Maria Skröder / 1847-79 / Den 24 October, Gustaf / och Kerstin Linton / 1878 20/8 1903», samt »Till Marstrands kyrka / av / Kerstin A:son Linton / 1 sept 1932 / I Tacksamhet för Oförgätliga minnen.» Höjd 73 cm, fotens diameter 20 cm. Förvaras i skadat skick i sakristian. — 3. Ett par av nysilver, för fem ljus. Åttasidig fot, skaftet i form av korintisk kolonn. På fotens bas inskriften: »Till minne af deras sons Carl Eric konfirmation 19 2/8 10 skänkt af Carl Gustaf och Olga Platen». Enligt stämplor tillverkade av K Anderson, Stockholm, 1908. Höjd 58,5 cm. Står i sakristians fönsteröppningar. — 4. Sjuarmad kandelaber av tenn. Rund fot, balusterformat skaft, svängda ljusarmar. Utförd i senbarock stil. Enligt stämplor tillverkad 1930 i Stockholm. Höjd 41 cm, fotens diameter 19 cm. Står på altaret. Gåva 1931 av kyrkoherde Sigurd Glemme (i Marstrand 1927-37) och hans hustru. — 5. Ett par av nysilver, för två ljus. Utförda i barockstil. Enligt inskrift på foten skänkta till kyrkan 1962 av Margit och Eric Stensson. Tillverkade av C G Hallberg, Stockholm, 1948. Höjd 36 cm. Står i korets östra fönster, på vardera sidan om altaret.

Ljusstakar: 1. Av gjuten mässing, för två ljus (fig 118). Rund, tallriksformad fot med uppstående

ytterkant, balusterformat skaft. Skaftet uppbär två ljusarmar med tallriksformade droppskålar och höga ljushållare. Ljusarmarna förenas upptill med en profilerad ståndare. Under armarna finns två små bågar prydda med ett treflikigt ornament. Höjd 31,8 cm, fotens diameter 15,5 cm. Står på predikstolen. 1637 skänkte »Clas Kröge af Råstock» en stor ljusarm av mässing till kyrkan (kr prot 1712: specifikation över gåvor). Inv 1637 nämner »En Messings Arm med tho piber som stoor på predikstolen» och i inv 1733 står: »På en Plåth som hörer til Predikstohl Armen, står dessa Orden Claves Kröger Anno 1632.» Någon namnplåt finns ej bevarad, men två små hål i ljusstakens skaft antyder placeringen för en sådan plåt. — 2. Ett par av gjuten mässing, för ett ljus. Fyrsidig, svagt profilerad fot, kolonnformigt skaft med kannelering, fyrsidig droppskål. Höjd 23 cm. 1800-talets förra del. — 3. Fyra stycken med fot och skaft av mörkt trä (mahogny), ljushållare av mässing. Rund fot och runt kannelerat skaft, profilerad ljushållare med blomkalkliknande dekor. Höjd 39 cm, fotens diameter 15 cm. Omkring 1800-talets mitt. Omnämnes i inv 1865. Förvaras i sakristian. Något skadade. — 4. Ett par av gjuten mässing. Rund fot, profilerat smalt skaft. Anskaffade omkring 1960. Höjd 18,2 cm. Står på altaret i bårummet. — 5. Ett par av gjuten mässing. Klotrund form, tallriksformad droppskål. Står på tre små kulfötter. Höjd 8,8 cm. Skänkta 1959 vid Claes Bernhard Myréns dop i kyrkan. Uppställda på sakristians altare.

Ljusarmar, ett par, av gulmetall. Består av en profilerad ståndare som krönes av en liten knopp med bladflikliknande ornament. Vid ståndarens mitt fäste för en böjd ljusarm, försedd med bladornament och rund droppskål. Nygotisk stil, slutet av 1800-talet. Höjd med ljusarm 47 cm, ståndarens höjd 37 cm. Förvaras i sakristian. Var tidigare fastsatta på predikstolen.

Textilier

Mässhakar: 1. Av röd silkesammet. 1600-talets slut. På ryggstycket kors av senmedeltida figurbroderi i guld och mångfärgat silke (fig 119). Ursprungligen bräm till en korkåpa med följande scener: överst Kristus visar sig för Petrus, till vänster Kristus visar sig för sin moder, till höger Kristus som örtagårds-

mannen, i mitten Kristus hos lärjungarna i Emmaus samt nederst Kristus och den tvivlande Tomas (fig 120–121). Troligen flandriskt arbete från 1500-talets början, delvis ibroderat troligen vid 1600-talets slut⁹² (jfr nedan). Mässhaken är fodrad med ursprungligen röd yllesatin, därunder fragmentariskt bevarat mellanfoder av lärft. Längs ytterkanterna smala guldgaloner av 1700-talstyp. Höjd 121, bredd 80 cm. Broderiets höjd 118, bredd 18 cm. Troligen syftar en uppgift från 1695 (räk) på denna mässhake: »Rentmeesterskan Eva Banck för hoon Borderat Mässhaken 7: 16.» Till mässhaken åtgick guld och silver för 5 dlr, 4 1/4 alnar lärft »for War. 2 lod rött silke, rött sain till foder 4 1/4 lodh gullgaloner», dessutom arbetslön till skraddaren, 2: 16. Mässhaken förvaras sedan 1874 i Göteborgs historiska museum, inv nr GM 87.⁹³ — 2. Av blåsvart sammet med reliefbroderi huvudsakligen i silver; längs kanterna bladornament, på ryggsidan den korsfäste Kristus, på framsidan strålsol med namnet Jehova samt årtalet 1762 (fig 122). Enligt 1771 års inventarium gåva av »framledne Capitaine Lieutenanten Herr Diedrich Petterson med dess Fru Anna Christina Petterson», skänkt under deras livstid. — 3. Av violett ylle. Ryggstycket har en ovanlig, rektangulär form med skarpa hörnvinklar nertill. Längs kanterna dubbla guldgaloner. På ryggsidan kors av guldgaloner, omgivet av strålgloria, broderad med guldtråd. Inom korset fyrpass med bokstäverna IHS broderade i guld. På framsidan fyrpass med Gudsöga inom strålgloria i guldbroderi. Gåva 1919 av grosshandlare Ernst Wallén och direktör Karl J W Nyquist. Renoverad 1963 (inv 1967). — 4. Av vit sidendamast med applikationer och broderier i silke. På ryggstycket vinrankor och kors, på framsidan vinrankor och IHS. Färger: grönt, brunt, rött. Tillverkad i Emma Malmquists ateljé,⁹⁴ Göteborg. Gåva 1945 av skeppsredare och fru Tor Broström, Göteborg samt Kyrkoprydnadsfonden. — 5. Av rött ylle blandat med silke. Broderier i ylle och silke i rött, grönt och blått samt guldtråd. På ryggsidan korsform med kalk och oblat, druvor m fl kyrkliga symboler. På framsidan grekiskt kors med triangel, symbol för treenigheten. Komponerad och tillverkad 1959 av Agda Österberg. Gåva av kyrkliga syföreningen, Marstrand. — 6. Av grönt melerat ylle och silke. Ylle-

broderier i violett, brunt och vitt, samt guldtråd. På ryggstycket Y-format kors med Kristi monogram, på framsidan V-form med litet kors. Tillverkad 1961 av Agda Österberg,⁹⁵ Varnhem. Gåva av forna konfirmander.

Antependier: 1. Av svart sammet med reliefbroderi i silver. Fragmentariskt. På det större fragmentet, som är antependiets mittparti, en strålsol med Jehova-tecknet broderat i svart silke, ovanför solen initialerna D P S A C P S syftande på kaptenlöjtnant Diedrich Petterson och hans hustru (jfr ovan). I övre hörnen bladornament. I tillägg 1762 till 1733 års inventarium beskrives antependiet: »Ett nytt Swart Sammets Altare Kläde med en Stor Sohl eller Silfver borderat Stierna, up uti hörnen på detta Kläde är borderat Löfwärck Samt rundt omkring ofwantil är hvit galon, som å ömse sidor af Altare hörnen går tvärt öfwer Klädet.» Längd ca 172, bredd 50–56,5 cm. Förvaras i Marstrands museum. — 2. Av röd sammet. Frans av silke i rött och gult. I mitten IHS broderat med gult silke, omgivet av vertikala mönstervävda band i guld och rött. Längd 165, bredd 70 cm. 1800-talets senare del. Antependiet som är ur bruk, förvaras i en kista i kyrkan. Till antependiet hör ett mindre stycke av samma röda sammestyg, avpassat för den ena av altarets kortsidor. — 3. Av rött damastvävt småmönstrat siden med frans av guldtråd. Broderier i silver, guld och silke. I mitten ett skepp och den Helige Andes duva, på vardera sidan enkla kors. Enligt inskrift broderat och skänkt till Marstrands kyrka 1931 av Olga von Platen, född Wijk. Utfört av Licium. Längd 170, bredd 85 cm. — 4. Av violett ylle, broderat med ullgarn, silke och guldtråd. I mitten kors med Kristi monogram, på ömse sidor buketter av tre stiliserade liljor och banderoller med inskrifter: till vänster Matt. 3: 2, till höger Matt. 6: 28. Gåva 1958 av kyrkliga syföreningen i Marstrand. Längd 180, bredd 88 cm. — 5. Av grönt ylle, broderat med guldtråd och ullgarn i brunt och violett. Dekoren utgörs av en komposition med sjuarmad ljusstake och sädesax. Enligt inskrift tillverkat 1961 i Agda Österbergs ateljé »Tre Bäckar», Varnhem, efter komposition av Kerstin Persson.⁹⁶ Gåva av Frank Bengtsson, Instön (inv 1967). Längd 170, bredd 90 cm. — 6. Av vitt ylle, blandat med silke. Broderat med guldtråd och

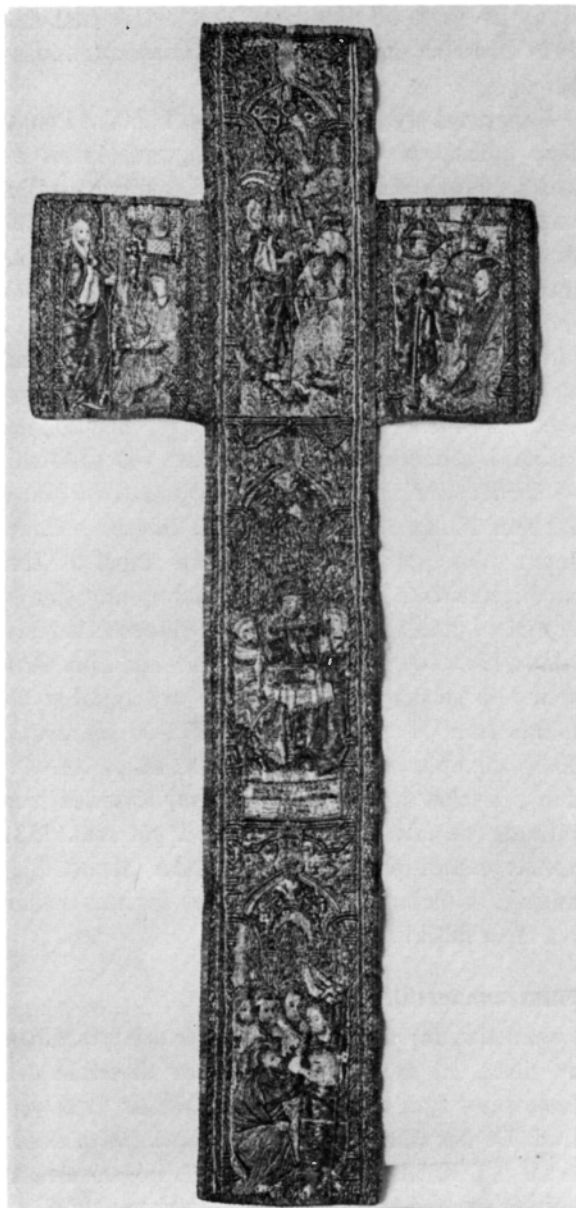

Fig 119. Kors från mässhake. Sannolikt flandriskt figurbroderi från 1500-talets början, delvis ibroderat på 1600-talet. Foto 1970.

Cross from chasuble, probably figure embroidery from Flanders, early 16th century, partly completed in the 17th century.

ullgarn i rött, gult m fl färger. Dekoren består av korsform och geometriska ornament. Tillverkat 1962 i Agda Österbergs ateljé efter komposition av Kerstin Persson (jfr nr 5). Gåva av kyrkliga

Fig 120. Kristus och den tvivlande Tomas. Detalj av fig 119. Foto 1970.

Christ and the doubting Thomas, detail from fig 119.

syföreningen i Marstrand. Längd 170, bredd 90 cm. — 7. Av rött ylle, broderat med ullgarn och silke i olika färger, samt guldtråd. Dekorerat med ett kors med Kristi monogram. Signerat Agda Österberg 1962 (not 95). Längd 170, bredd 90 cm. — 8. Av svart kläde, dekorerat med kors och två vertikala ränder av silvergaloner. Anskaffat 1943. Längd 180, bredd 90 cm. — 9. Av svart kläde, broderat med silvertråd och silke i olika färgtoner. Dekoren består av stiliserade blommor och kors samt bokstäverna IHS. Enligt inv 1967 sytt av Cecilia Simonsson 1939. Längd 142, bredd 98 cm. Upphängt på altaret i bårnummet (jfr ovan).

Altartäcke av rött sammet. På tre sidor försett

Fig 121. Detalj av broderiet fig 120. Foto 1970.

Detail of the embroidery in fig 120.

med frans av rött och gult silke. Längd 210 cm. Hör till antependium 1 och förvaras jämte detta i en kista i kyrkan.

Stolor, ett par. Av vit sidenbrokad, med applicerade kors av guldtråd i snörmakeriarbete. Längd 270, bredd 9 cm. Enligt uppgift härstammar stolorna från Jerusalem och skänktes 1968 till kyrkan av kyrkoherde Johannes Jellinek och hans hustru.⁹⁷

Kormatta i röllakan. Geometriserande komposition med trädliknande former i ljus färgskala med blått, rött, och grönt mot ljusgrått. Signerad Agda Österberg. Mått: 411 × 252 cm. Gåva 1946 av konsulinnan Ebba Lindelöf, Göteborg.

Kollekthåvar: Ett par av brun sammet med frans av guldtråd. Vid fästet på den ena pungen ett stycke av ett äldre, vävt silverband. Diameter 12,5 cm. Svarvade träskaft, målade i brunrött, längd 137 cm. Vid vardera håven är fästad en klocka av silver (fig 123), den ena med inskrift: »Samuel Bagge⁹⁸ A.° 1716», den andra: »Tårckel Arvedson A.° 1716» (not 1). Klockornas diameter 3,3, höjd 4 cm. — Håvarna har ursprungligen bestått av rött sammet med

frans av guldtråd (vis prot 1728). Enl snabbinv 1919 användes de inte då och klockorna förvarades för sig.

Fanor, två stycken, av vitt siden. Påmålat i guldfärg bokstaven G i spegelmonogram, krönt av kunglig krona. Båda fanorna mycket slitna. — Den ena av fanorna förvaras i Marstrands museum. Siffran inom spegelmonogrammet är bortsliten, tillika med tyget under denna, liksom inskriften nedanför monogrammet. Fanan är försedd med en frans av vitt silke. Den är fästad vid en enkel, gråmålad stång, troligen ej den ursprungliga. Stången är försedd med metallspets i form av en pil med kunglig krona i genombrutet arbete. Mått: 140 × 190 cm. — Den andra fanan förvaras ihopvikt i en kista i kyrkan. Fanan är fragmentarisk, fransen saknas. Inom monogrammet är enbart en stapel av förmodligen siffran III bevarad. Under monogrammet är målat i guldfärg: FÄD ... LDET (= fäderneslandet). Mått: 134 × 140 cm. Fanorna betecknas i inv 1818 som »Borgerskapets Fanor». De är sannolikt ett minne från porto francotiden 1775–94 (se ovan). Enligt snabbinv 1919 fanns fanorna då på tornvinden i mycket trasigt skick och var försedda med räfflade vitmålade trästänger med gul tofs. 1937 konserverades fanorna i Röhsska Konstslöjdmuseet, Göteborg, varvid sidenet insattes mellan två lager mörkbrunt crepelin.

Försvunna textilier

I sakristian förvaras fyra bokstäver och fyra siffror av silver, ett mönstervävt band av silvertråd och linne samt fyra mindre längder fransar av silvertråd. De har tillhört ett antependium. Bokstäverna är: B B E F, siffrorna: 1 1 3 och 7. Bokstäverna B och E är enligt stämplarna tillverkade 1791 av Gustaf Dahl (se ovan). Bokstaven F är tillverkad år 1833 av Sven Nordström (not 88), verksam i Marstrand 1822–48. Siffrorna har namnstämpel för Sven Nordström och Marstrands stadsstämpel. Bokstävernas höjd 10,2 cm, siffrornas höjd ca 6,1–6,3 cm. Det vävda bandet är sammansytt av tre längder, så att de bildar två rätvinkliga hörn. Det längsta stycket mäter 180 cm, de två sidostyckena är 95 cm långa. Fransarna har en sammanlagd längd av 251 cm. — Enligt vis prot 1728 skänkte prosten F Bagge och hans hustru Elisabet år 1713 »1 rött

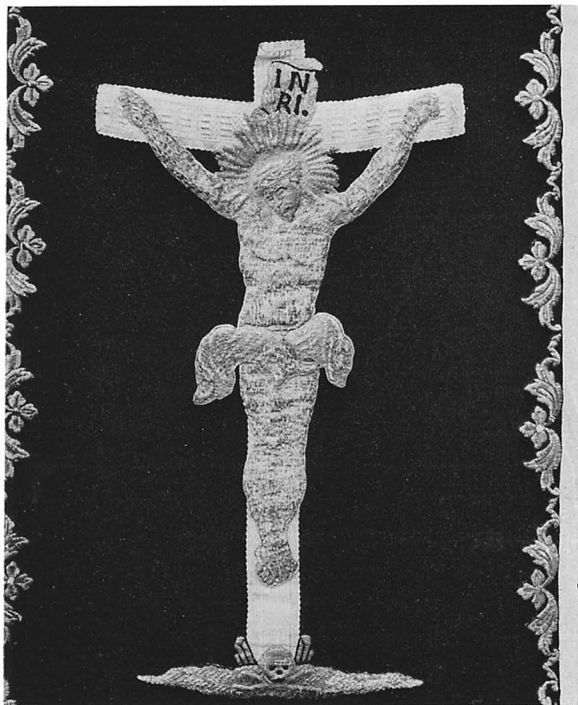

Fig 122. Detalj av mässhake av svart sammet med reliefbroderi i silver, från 1762. Skänkt av kaptenlöjtnant Diedrich Petterson och hans hustru Anna Christina. Foto 1972.

Detail of chasuble, black velvet with relief embroidery in silver, dating from 1762. Donated by Lieutenant-Captain Diedrich Petterson and his wife Anna Christina.

Sammetz Altare Kläde med Sillwerträfrantz omkring och sillf:r galoner i sömarne med desse bookstäfwer F:B:, E:B: samt 1713 åhrs tahl af gutit Sillfwer mit på fast häfftet». Antependiet nämnes i inventarieförteckningarna fram till 1865, då enbart 4 bokstäver och 4 siffror av silver finns bevarade. Det är inte känt vem som tillverkade de ursprungliga siffrorna och bokstäverna. De har således blivit om- eller nygjorda åtminstone två gånger, 1791 och 1833 (räk).

I inv 1637 uppräknas följande textilier: »Tho Messehagele och Tho Messesaercke, ... thu Chor Kläde det ene Rödt aff Silcke mest Och det andet grönt och Rödt aff Damask.» Inv 1686 och 1689 nämner de två mässhakarna samt »1 Gullskins Altare Kläde» och »1 Gammalt Dito» (inv 1686), »1 Swart Attlask Kläde», som altardukar »1 Silkesijdt / 1 Brokot / 1 whit Cartuns (=kattun = bomull) med Knipling» och kalkdukar »2 Silke Sydda

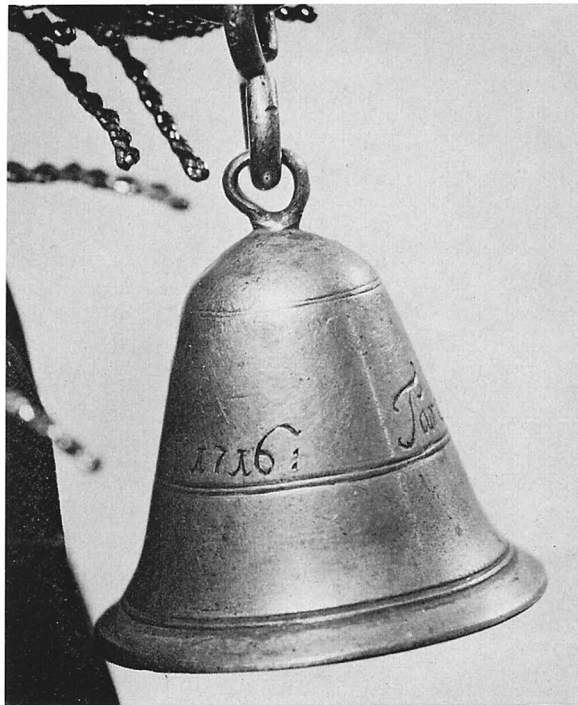

Fig 123. Klocka av silver, skänkt 1716 av Torkel Arfwidsson. Överflyttad till nygjord kollektihåv. Foto 1972.

Silver bell, donated in 1716 by Torkel Arfwidsson. Transferred to a new collection-bag.

Kläde / 1 Rödt Tobins Kläde med Gullspitzar» (inv 1686). I inv 1750 förekommer förutom den ännu bevarade röda mässhaken »1 gl aldeles odugelig mässehake af gröndt Blommerat Silketyg». Den ovannämnda Diedrich Petterson och hans hustru skänkte 1762 också »Ett litet Swart Fyrkantigt kläde at Lägga Ofwan på Altaret äfwen med breda hwita galoner kring. Ett fint Hollands Lärfts Kläde med hwita Frantsar rundt omkring äfwen at lägga ofwan på Altaret» (inv 1733 med tillägg).

Flera kalkkläden har funnits i kyrkan: »1 disk kläde⁹⁹ af Rödt sammet med guld spetzar omkring at brukas på altaret, 1 do af Rödt Attlask med guldsnören til samma bruk ... 1:gl: Rödt do at brukas til Sockenbud» (inv 1750). Senare under 1700-talet betecknas de som gamla och fläckade. I inv 1771 upptecknas ett kalkkläde av violett siden för sockenbud och ett av svart sammet med »wirakat silfwer runt omkring», skänkt av Diedrich Petter-

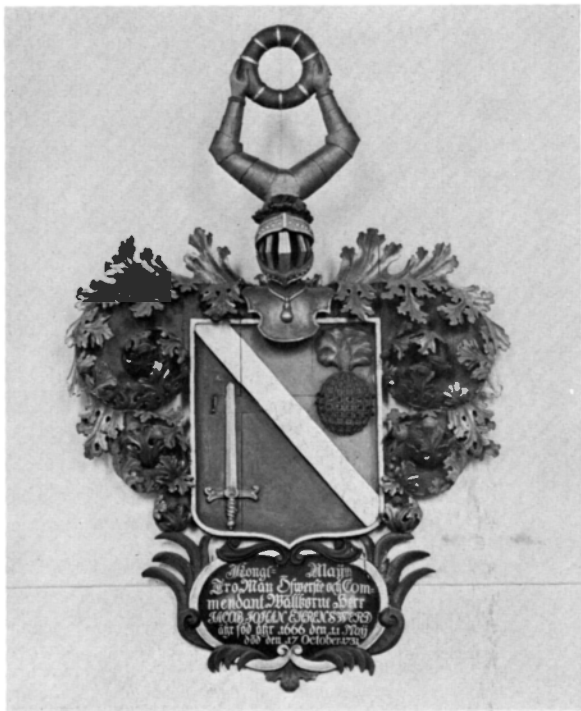

Fig 124. Huvudbaner över kommandant Jacob Johan Ehrenswärd, död 1731. Foto 1972.

Funerary coat-of-arms of Commandant Jacob Johan Ehrenswärd, † 1731.

Fig 125. Huvudbaner över kommandör Nils Strömcröna, död 1740. Foto 1972.

Funerary coat-of-arms of Commodore Nils Strömcröna, † 1740.

son och hans hustru (se ovan). Samma personer gav 1762 till kyrkan »1 stort svart libbårkläde med silkes frantsar omkring och en ring mit uti med Bokstäf: D.P.S. A.C.A. samt årtalet 1758» och »1. kyrkiogångs och Brudepall af rödt ScharLakan med hwita ullna frantsar och rödt Sammets öfwerdrag med guldfrantsar omkring» (inv 1771). Den sistnämnda gåvan står även i tillägget till 1733 års inventarium.

1695 tillverkades »3ne kläckor till Pungarna» av Jacob Gullsmid. Till dessa pungar eller håvar gick det åt 1½ alnar »Rött sain» och »1 barkadt Lambskin», dessutom silke. En skräddare sydde håvarna, Zachris smed gjorde »3ne Ringar» och »Lådema-karen» svarvade skaften (räk). Redan dessförinnan fanns i kyrkan »3 Taflor» med »Silfwer Klockor» (inv 1686). De var tillverkade av grönt siden och betecknas i inv 1750 som gamla och kasserade. »1 gammal grön silkes håf» omnämnes ännu 1771 (inv).

Gravminnen

Begravningsvapen: 1. Över Jacob Johan Ehrenswärd,¹⁰⁰ död 1731 (fig 124). Av skulpterat och målat trä. Hjälmbekröning med två uppsträckta armar hållande en lagerkrans. Nertill kartusch med bladornament och inskrift: »Kong = May^{tes} / Tro Man Öfwerste. och Com = / mendant Wällborne Herr / Jacob Johan Ehrenswärd / ähr föd åhr 1666 den 11 Maj / död den 17 October 1731.» Målning i rött, blått, guld, grönt och brunt. Texten målad i guld mot svart botten. Höjd ca 240 cm. Hänger på södra långhusväggen mellan fönstren. Vapnet konserverades 1961 av Thorbjörn Engblad. Endast fragment av den ursprungliga målningen fanns då bevarad

Fig 126. Inskriftskartusch från ett ej bevarat epitafium från 1733 av snidat och målat trä över Samuel Bagge och hans andra hustru Catharina Olofsdotter Ström. — Porträttmedaljongerna föreställer dock prosten Fredrik Bagge och hans hustru Elisabet och har ursprungligen suttit på predikstolens nu försvunna ljudtak. Foto 1972.

Cartouche with inscription from a now lost memorial tablet of carved and painted wood, made in 1733 in memory of Samuel Bagge and his second wife, Catharina Olofsdotter Ström. The portrait medallions, however, represent Rural Dean Fredrik Bagge and his wife Elisabet, and were originally on the sounding board (now disappeared) of the pulpit.

under övermålningen (konserveringsrapport). — 2. Över Nils Strömcrona,¹⁰¹ död 1740 (fig 125). Av skulpterat och målat trä. Hjälmbekröningen består av utbredda vingar som omsluter ett ankare och en stjärna. Nedtill kartusch, omgiven av palmblad ur vilka två kanonmynningar sticker ut. Inskrift: »Kongl. Mayt^s Troman / Commendeur och Lots- / Directeur Herren Nils / Strömcrona, född i Marstrand / Anno 1664, död i Carlsrona / Anno ... 1740 ... d.21. Jan.» Målning i blått, rött, silver och guld. Texten målad i svart mot vit botten. Höjd ca 230 cm. Hänger på norra långhusväggen mitt emot den föregående. Konserverades 1961 av Thorbjörn Engblad. Endast fragment av den ursprungliga färgen bevarad.

Epitafier: Inskriftskartusch från ett ej bevarat epitafium över kommissarie Samuel Bagge och hans hustru, 1733 (fig 126; not 98). Består av ellipsformad kartusch med inskriftsplatta, som utgjort epitafiets nederdel. Den skulpterade och målade kartuschen är sammansatt av akantusblad och bandornament. I de två övre hörnen, som bildas av volutformade bandornament, är insatt två änglahuvuden. Nedtill, under inskriftsplattan, en dödskaile omramad av vingliknande ornament. På vardera sidan om inskriftsplattan ett knippe av benknotor och handskelett. Till den profilerade listan från epitafiets huvudstycke fogades 1852 port-

rätten av prästen Fredrik Bagge och hans hustru Elisabet Bagge, vilka ursprungligen suttit på predikstolens nu försvunna ljudtak (se ovan).

Inskrift: »Til GUDZ ÄHRA / och Marstrandz Kjörcckjas Prydnat / har Samuel Fredricson Bagge och des / hustru Catharina Olofsdotter Ström / J lyfstyden låtit detta / epetaphium förfärdiga. / Anno 1733.» Epitafiet har svart stomme, ornamenten är målade i rött, guld och silver. Längd 166, höjd 60 cm. Epitafiet konserverades 1961 av Thorbjörn Engblad, varvid de äldre färgerna lämnades orörda. Uppsatt på långhusets västra vägg, söder om västingången.

Sammanställningen av Fredrik Bagges och hans hustrus porträtt med epitafiets nederdel har säkerligen berott på den omständigheten att även Samuel Bagges epitafium var försett med porträtt. I inv 1733 beskrives epitafiet: »Ofwan öfwer (inskriften) står deras Patræter med följande Åhrs Tall när the aro födda. Anno 1684 d 5 Juni föd, Anno 1694 d 8 februari föd. A° 17 döde Döde Anno 1763.» En närmare beskrivning av porträtten saknas, men av underdelen att döma har dubbelporträttet varit av betydligt större format än de nuvarande medaljongporträtten. Inv 1750 lämnar ytterligare uppgifter om epitafiets utseende: »I do Hr Commisarien Samuel Bagges på Norre sidan med måhling omkring på sielfwa muhren.» Muralmålningen

var troligen av samma typ som ibland förekommer kring altarpopsatser (se t ex SvK Bo II, Solberga, s 69). — 1852 renoverades »ett Epitaphium och 2ne bröstbilder» av G W Wahlström från Karlstens fästning (räk). Antagligen skedde sammanställningen vid detta tillfälle. 1818 fanns epitafiet med flera andra inventarier på gamla rådhuset (inv). En odaterad handling från 1800-talets förra del nämner bland de epitafier m m som från rådhuset flyttades till kyrkan även »Ett stycke af Samuel Bagge år 1733», vilket antyder att epitafiet då var isärtaget.

Försvunna gravminnen

Epitafier: Förutom det delvis bevarade epitafiet över Samuel Bagge och hans hustru, har det i kyrkan funnits minst 8 epitafier, varav flera tämligen tidiga. I inv 1733 ges en noggrann beskrivning av dessa epitafier, med angivelser även om deras placering i kyrkan:

1. Över Hans Jørgensen, rådman i Marstrand, död 1604, och hustrun Jehanne (Johanna) Ols Dotter. Ovanför deras data inskrift: »See mine dage ere en haandbred, och mit lif er som intet før dig, hvor ganske intet ere alle menniske, som lefve saa tryggelige, sela.» — Var uppsatt söder om altaret i koret. — 2. Över Manns Nielsøn, död 1609 och hustrun Anna Hans Daater (utan dödsdatum). Däröver inskrift: »Efterdi at døden kommer ved et menniske, och de dødis opstandelse formedelst et menniske, ti at ligesom de dø alle i Adam, saa blifve de alle lefvende gjorde i Christo. 1 Corinter 15 v 21.22.» — Var uppsatt på norra delen av triumfbågsmuren. — 3. Över Olof Arfwidson, rådman och handelsman i Marstrand (not 1), med »sin Kiära Hustru Cicilia Hielberg, som döde den 9. December 1708, och hustru Christina Kåck.» Uppsatt 1712. Ovanför personnamn och data var en målning med Kristi begravning och inskrift: »Han ar bortrycht uthaf de Lefwandes Lande, då han för min folckz missgärningar plågat war Esaj: 53.» — Därövanför en målning av Kristi uppståndelse med inskrift: »Jag war död och Sý Jag är Lefwande ifrån Ewighet till Ewighet, och hafwer Nycklarna till Helfwetit och döden. Apocal. 1 v:19.» — Epitafiet var uppsatt på långhusets norra vägg enligt inv 1750. — 4. Över Baltzar Insén (not 81). Dess inskrifter återges här i helhet enligt inv 1733: »Paa den syndre side i

choret ligger begrafven erlig wýs och wellacht S: Baltzar Insén welforneme handelsmand i Marstrand, som christeligen hensof i Herren Anno 1647 den 12 jvni. Samt hans dygderige hustru erlig och gvdfrøctig qvinde Kiersten Biørns Dotter som döde Anno 1667 den 18 Avgvsti ætat: 46½. Gvd gifve den nem en gledelig opstandelse. Ofwan före står denna skriff. Jeg will oplade Eders grafver och lade Eder mit Folck her ud af dem, jeg wil føre Eder ind i Israels land igien, och I skville kiende at ieg er Herren, Ezech 37. Aldra öfwerst står dessa Orden. Det er Fadrens vilie som mig vdsende, at hvo som seer sønen och troor paa hannem, han hafver det evige lif, och ieg skal vpvecke hannem paa den yderste dag. Joh.6.» — Epitafiet hängde antagligen på triumfbågsmuren, söder om öppningen. Enligt inv 1752 var Baltzar Inséns epitafium av trä, med målning i svart och vitt, samt inslag av guld, dvs tydligen avsett att imitera marmor och guld, en inte ovanlig företeelse i kyrkoinredning under 1600-talet. — 5. Över Peter Insén (not 81), rådman och handelsman i Marstrand, död 1656, och hans hustru Sophia Knuds Daater, död 1654 »i hennes alders 69 aar». Inskriften ovanför dessa data lyder: »Jeg er opstandelsen och lifvet, hvo som troor paa mig han skal lefve alligevel at han døør, och hvo som lefver och tror paa mig han skal aldrig døø. Joh: 11.» — Peter Inséns epitafium var gjort av sten »uthuggen och målat» (inv 1752). Det var uppsatt på södra väggen vid predikstolen.

Förutom de ovan beskrivna epitafierna fanns i kyrkan före ombyggnaden 1807 följande epitafier och »liktaflor»: Över borgmästaren i Marstrand Hans Hostman, död den 17 november 1608 och hans hustru »Gertrvd Gierts Docter»; över borgaren i Marstrand Christopher Gertzen (= Jerstzen enl inv 1750), död den 20 juli 1612, och hustrun Marine Hansdotter. Dessa två epitafier bevarades tillsammans med ett flertal andra i gamla rådhuset under ombyggnaden 1807. Ännu 1818 fanns de i rådhuset (inv), men flyttades sedan tillbaka till kyrkan enligt en odaterad förteckning från omkring 1820, som utöver epitafierna omnämner även ett föremål »med inscript Anno 1610». I kyrkan har före ombyggnaden dessutom funnits ett epitafium över »Matronan Sahl. Olof Hanssons Ström» på norra väggen i långhuset (inv 1750) samt rådman Olof Hanssons

epitafium (inv 1771). I inv 1752 uppräknas förutom sex epitafier, inkl de två begravningsvapnen, »4 gamla Lik taflor af trä, gemena», varmed troligen syftas på de äldre epitafierna från början av 1600-talet. — 1852 fanns ännu en del epitafier i sakristian (räk), men deras vidare öden är okända.

Försvunna fanor och värjor:

I inv 1733 beskrives: »Nedan före i Kiörckan hänger een flyande Fahna med förgylta Bokstäfwer, sampt och dess Sörgefahna På Hwilcken Fahna står dessa effterföljande ord. Dero Königl: Majst: Zu Denmarck vnd Norwegen Wohlbestalter Major beÿ der Artillerie, den Wolledle vnd Wohlmanhaftige Baltzar Bade, ist gebohren anno 1648 gestorben al hier in Marstrand den 17 Jvly 1678 seines Alters 30 Jahr.» — Till Baltzar Bades sorgefana hörde även en värja, som hängde på »Norra sidan» (inv 1750). Inv 1752 omnämner: »gaml: fanor af swart taft, den ena med målat wapen och förgylte bokstäfwer på uthängde til monument för den begrafne Hr Danska Officerare i gamla tider. 2» stycken. — I inv 1750 uppräknas 3 stycken »värjor på Södre wäggen den ena med flor», »1. dansk Capitain Schrams wärja med flor i Choret».

Gravstenar

Golvets i långhuset är belagt i mittgången och de två tvärgångarna i väster resp öster (mot koret) med 21 gravhällar av kalksten. De flesta är nerslitna eller avplanade helt eller delvis. Vid ombyggnadsarbeten 1807 användes de äldre gravstenarna i kyrkan helt enkelt som golvbeläggning (jfr ovan). Egentligen skulle alla äldre gravstenar avplanas (kr prot 1806), men tydligen ville man till slut lämna de viktigaste gravstenarna intakta. Alla gravstenarna flyttades dock från sina ursprungliga platser när kyrkans golv omlades (se ovan). Enligt inv 1733, som räknar upp 30 gravstenar, fanns dock redan då många hällar med utnötta inskrifter eller helt utan bearbetning, dvs tydligen ännu ej använda. 1733 fanns i koret 9 gravstenar, i vardera gången mellan bänkraderna (jfr ovan) 7 stenar och lika många i västra tvärgången mellan södra och norra ingångarna.

Även golven i vapenhusen är täckta med gravstenar, de flesta endast fragmentariska, men inte heller dessa ligger på sina ursprungliga platser utan är flyttade från långhuset och koret. Enligt räk

från 1600- och 1700-talen förekom begravningar förutom i kyrkan även i vapenhusen och i sakristian. Dessa är dock inte upptagna i inv 1733 som där emot omnämner prostens Bagges gravkammare (se ovan).

Efter 1733 tillkom ytterligare gravstenar i kyrkan. 1807 mättes nämligen »... de i kyrkan befintelige 35 st. Grafstenar, jemte sjelfva kyrckogålfvet ... för att utröna huru långt nämde Grafstenar till Gålfvets stensättning förslå ...» (räk).

Koret fick 1912 nytt och högre trägolv (jfr ovan), vilket döljer gravstenarna där. Delvis döljes även de 5 gravstenar som ligger intill koret i östra tvärgången. En del av gravstenarna i kyrkan och i vapenhusen är försedda med numrering, som dock på intet sätt följer den nuvarande placeringen.

Endast ett fåtal av de nuvarande gravstenarna kan identifieras med de i inv 1733 uppräknade, men uppgifterna där kan i vissa fall komplettera fragmentariska inskrifter. Gravstenarna beskrives nedan i Bilaga 1.

Votivskepp

Ett votivskepp (fig 127) är upphängt i sydöstra delen av långhuset. Det är ett tremastat bevärat fregattacklat skepp. Skrovet är målat i guldbrunnt, relingen i svart och vitt. Vita segel. Längd ca 140 cm. Skeppet anskaffades 1936 för insamlade medel. Det tillverkades hos AB Sverre, Göteborg. Votivskeppet är en modell av örlogskorvetten Norrköping, som efter sin seglartid omkring 1906 förlades till Marstrands hamn och i nära 30 år användes som logement för skeppsgossar. Skeppet bär unionsflagg (jfr J Berg, Votivskepp I. En inventering 1968; Olán 1939, s 121 f).

Övriga inventarier

Kistor: 1. Av ek, järnbeslagen (fig 128). Högt lock, åt långsidorna avvalmat. Kistan är försedd med tre lås. I locket tre myntspringor. På kistans framsida målad inskrift: »ANNO / 1734.» Kistan är målad i brunsvart, bokstäverna och siffrorna är vita. Längd 127, höjd 80, bredd 56 cm. Står i långhuset intill norra ingången. Kistan var 1919 omålad och stod på tornvinden, men hade tidigare varit svartmålad med inskrift Anno 1734 (snabbinv 1919). Troligen samma kista som i inv 1750 beskrives: »1 Swart-

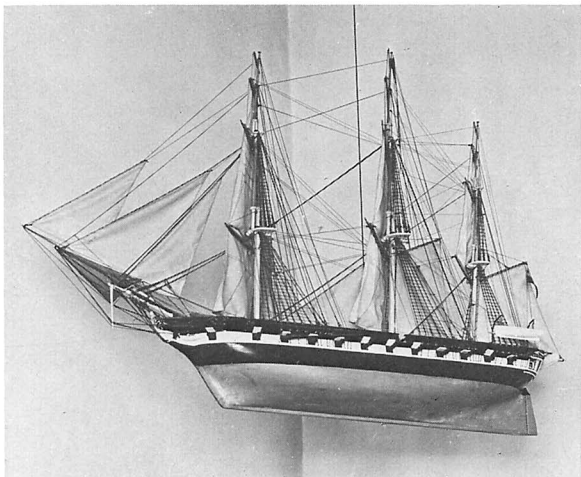
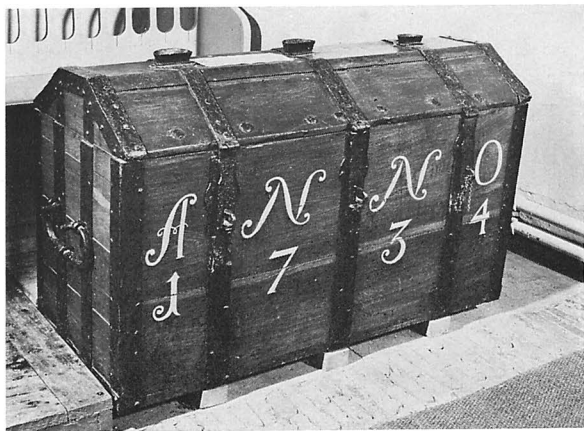

Fig 127. Votivskepp av målat trä från 1936. Foto 1970.
Votive ship, painted wood, 1936.

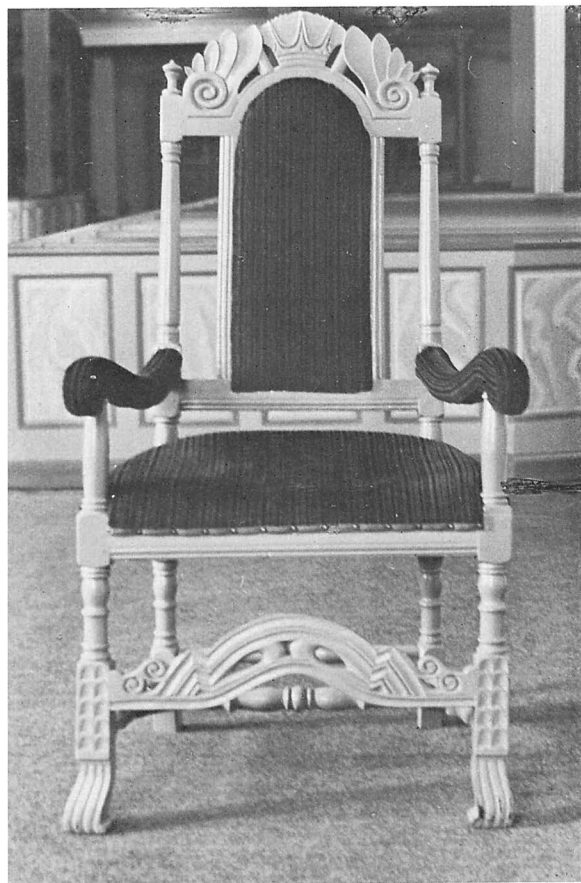
Fig 129. Karmstol i senbarock, engelsk typ från omkr 1700. Foto K Aasma 1970.
Late Baroque armchair, English type, c 1700.

Fig 128. Järnbeslagen kista av ek från 1734. Foto 1970.
Iron-bound chest, oak, 1734.

målhat Cassa kista med 3ne lås och Nycklar samt rödmålade järnbeslag.» Stod enligt 1700-talets inventarielistor i sakristian. — 2. Av grönmålade järnplåt med svartmålade järnbeslag. Två handtag. Två hänglås och ett dolt lås i det plana locket. Står på fyra klotformade fötter. Längd 61, höjd 51, bredd 46,5 cm. Står i sakristian. Troligen 1700-talets senare del. Beskrives i inv 1771: »1. grönmålade Jernbeslagen Cassa kista med 3^{ne} låsar före». — 1654 betalades Petter Smed för att han »fljide ferdig Kircke Kisten» (räk). Lås till en ny kista omtalas 1668 och 1723 lagas en dokumentkista i sakristian (räk).

Karmstol av grönmålade trä (fig 129). Skulpterad ryggbricka, balusterformade ben med skulpterad tvärså på framsidan. Sitsen, ryggbrickan och armstöden är stoppade och klädda med grönrändig sammet. Höjd 127 cm. Senbarock, engelsk typ från ca 1700. Målning och klädsel moderna. Står i sak-

ristian. Stolen är möjligen identisk med den kungastol som Esbjörn Snickare utförde år 1694, till »konungens ankomst» (räk).

Ett par stolar, av grönmålat trä. Höga genombrutna ryggbrickor med svängda konturer och svängda framben. På sits och ryggbricka klädsel av grönrandig sammet. Höjd 103,5 cm. Engelsk typ. 1700-talets förra del. Målning och klädsel moderna. Står i sakristian. — I inv 1851 upptas tre st gamla trästolar.

Tre stycken kollektbössor av koppar. Bred och låg urnform med kraftig profilering. Skålformat lock med runt hål för myntinsläpp. Höjd 22 cm. Bössorna är uppställda på fyrsidiga plintar av gråmålat trä vid de tre ingångarna. 1800-talets slut (f f g nämnda i inv 1901). — Kyrkan hade tidigare flera fattigbössor eller »fattigblock» uppställda både inom och utom kyrkan. 1634 gjordes lås och nyckel till kyrkans block och 1685 fick en snickare betalt för de fattigas block (räk). På 1700-talet fanns en fattigbössa under läktaren, en i norra vapenhuset med »Tafla upsatt 1749» och en i södra vapenhuset med »Tafla 1750: upsatt» (inv 1750). Dessutom var en fattigbössa uppsatt »wid öster sidan af Tull Cammaren eller Publiqwe huset» och en gammal vid »Hospitalet» (inv 1750).

Två fat av tenn, varav det ena i begravningskappellet på Koön (se ovan). Odekorerat, med brett brätte, bottnen något konvex. Under brättet inristat bokstäverna HK. Utan stämplor. Diameter 32 cm. Används nu som mullkastningsfat. — Betecknas i inv 1750 som »2: stn gl. Then fath» och användes enligt inv 1771 för »Collecters insamlande».

I boden vid tornet och i Marstrands museum finns ett antal delar av två större likbårar, som varit försedda med skulpterad dekor. De större träsnideristyckena förvaras i museet och utgöres av tre mer eller mindre skadade ben, dekorerade med bladornament och nertill avslutade med örnklo och klot, fem änglahuvuden samt fem ornamentstycken, förmodligen från bårarnas sidor, bestående av akantus och rocaille-former. Träsniderierna är omålade. Benens längd: 65–70 cm, sidostyckenas längd 65–75, bredd 21–22 cm. I boden vid kyrkan finns rester efter själva bårarna. Bårarnas längd var mer än 250 cm. — I inv 1771 antecknas: »2 st Dito (=bårar) nya med Bildthuggeri försilfradt,

samt klädda med läder och stoppning under, år 1763 för kyrkans medehl inköpta. nu finnas Engla hufwuden stötta och föttran lösa.»

Änglafigur av trä, skulpterad och målad. Ljus gråröd karnation, vingar och ländkläde förgyllda. Höjd 37 cm. Hänger över ingången till sakristian på norra korväggen. 1700-talet. Gåva 1951 av fru Ragna Collin, Göteborg. Har sannolikt inget samband med kyrkans äldre inventarier. — I inv 1750 förekommer bland »Ornamenter»: 4: stⁿ allebaster beläten på altaret.» De nämnes såsom skadade i inv 1818.

Bokstöd av mässing, på altaret. Rektangulär form, dekorerat med fyra fyrpass i genombrutet arbete samt med ingraverat Kristusmonogram. Står på fyra fötter i form av lejonassar. Längd 35,5, höjd 20 cm. Modernt arbete.

Karl XII:s bibel i läderband med förgyllda ornament, del I–III, 1724, 1727 och 1752. Mycket defekt. Förvaras i kistan i långhuset.

I inv 1750 upptecknas fyra stycken »Skriftebänkar», en »pliktefall» och två »Fothstäcker» i södra och norra vapenhusen. 1752 betecknas de förstnämnda som »3 långa pallar målade at falla på knä när folk går til skrift» (inv). Skriftepallar anskaffades 1707 (räk). — En »skampall» och en skamstock omnämns som gamla i inv 1824.

Den mångfald av olika inventarier, som enligt äldre förteckningar fanns i kyrkan, har till större delen försvunnit efter den stora ombyggnaden 1807. I inventarier från tidigt 1800-tal finns de äldre föremålen ännu upptecknade, men av handlingarna framgår att kyrkans inventarier fördelades på olika ställen under ombyggnadsarbetena. Många föremål skadades säkert under omflyttningar. Många tycks ha sålts på auktionerna 1817, 1822 och 1823. De äldre epitafierna kasserades tydligen så sent som under 1800-talets senare del (jfr ovan).

Klockor

I kyrkans torn hänger tre klockor från 1600-talet. — Storklockan (fig 130) är försedd med två in-skriftsband. På det övre läses: »ALT THET ANDA HAFWER LOFWE HERRAN HALELUIA PSAL 150.» På det nedre bandet, runt slagringen: »HÖR PÅ MITT KLANG OCH LJUD KOM BED INFÖR TIN GUDH. BEGRÅT OCH SYNDER TINA: SÅ KAN DU NÅDER FINNA. ANNO 1686.»

Fig 130. Storklockan, gjuten 1686 av Jacob Bierman, Stockholm. Foto 1972.

The great bell, cast in 1686 by Jacob Bierman, Stockholm.

På klockans kropp Kristusgestalt och däröver inskriften: »SALVATOR MUNDI SALVA NOS» (= världens frälsare, fräls oss). På motsatta sidan av klockan Karl XI:s krönta bröstbild med kungens monogram och bokstäverna CRS (= Carolus Rex Sueciae). Mellan dessa framställningar avbildas Marstrands stadsvapen med året 1611 samt inom en kartusch: »ME FECIT / IACOBVS / BIRMAN / ANNO 1686.»¹⁰² Klockans diameter 136, höjd 127 cm.

På mellanklockans övre inskriftsband står: »GLORIA IN EXCELSIS DEO ET IN TERRA PAX, HOMO[I]NIBVS BONA / VOLVNTAS» (= Ära vare Gud i höjden och frid på jorden, åt människorna en god vilja). Nedtill: »LAVDATE DOMINVM IN CŸMBALIS IN CŸMBALIS BENE SONANTIBVS. HOLMIÆ ME / FVND / EBAT IOHAN MEYER.¹⁰³ ANNO 1667» (= Loven Herren med cymbaler med välljudande cymbaler.

Johan Meyer göt mig i Stockholm. År 1667). Klockans diameter 106, höjd 98 cm.

Lillklockans övre inskrift: »IAG SKYNDAR MIGH OCH DRÖNER INTET TIL AT HÅLLA TIN BVDH. P 199 V 60.» Nedtill: »KOMMER LÅTER OS GLÄDIAS HERANOM OCH FRÖGDAS FÖR VÅR SALIGHEETS TRÖST. PSAL. 95.» Inom en kartusch på klockans kropp står: ME FECIT / IACOBVS / BIRMAN. 1686. Klockans diameter 90, höjd 86 cm. På klockans kropp Karl XI:s bröstbild och Marstrands vapen i likhet med storklockan.

1637 ägde kyrkan tre klockor (inv). En klocka göts om år 1610 (räk). Efter 1643 års brand omgöts kyrkans stora klocka (räk 1647). Till detta skänkte f d lagman Hans Frantzson (not 53) och en annan person 300 rdlr vardera (Föråhringar ... 1712). I revisionsräkenskaper från 1682 berättas om denna

Hans Frantzons gåva. Denne förärade till kyrkan en klocka »tagen widh Rammallöse Ao 1645», dvs ett krigsbyte. Men av kommissionalrätten i Göteborg tillerkändes 1669 denna klocka Kungälv, varför lagmannen anmodades att till kyrkan betala 141 dlr i reda pengar plus ränta för åren 1669–1682. Fram till år 1669 hängde den erövrade klockan förmodligen i Marstrands kyrkas torn (jfr ovan: Byggnadshistoria, not 53). Under eldsvådan 1669 hann man rädda kyrkklockorna (räk), men den 2 juni 1682 härjade åter eldsvåda i staden varvid klockorna förstördes. Oedman berättar att före branden 1682 hade klockorna varit försedda med »fulla Bokstäfwer: MARIAE-Klockor till bewis, at förbemälte Jungfru låtit giuta them» (Oedman,

s 94 f; jfr ovan). Inskrifter torde i så fall funnits på kyrkans klockor före branden 1643. Under tiden 1682–84 försökte man upprepa gånger med nygjutning av klockor i ett därtill uppbyggt gjuthus, och en trumslagare anställdes att med »Trombslag» kalla till predikan (räk). Företaget med klockgjutningen misslyckades tydligen totalt, ty 1684 köptes en klocka från Uddevalla för 300 rdlr smt, den nuvarande mellanklockan. I inv 1686 nämnes bara en klocka och i sakristian fanns »Inlagdt Reen Klocke Malm». Till slut beställdes två klockor från klockgjutaren Jacob Bierman i Stockholm för sammanlagt 2 903 rdlr (räk 1686 och handlingar om kyrkklockor).

Klockorna drives sedan 1950 med el-kraft.

Bilaga. Beskrivning av gravstenar

I den följande beskrivningen numreras gravstenarna efter planen fig 131.

Östra tvärgången, intill koret, är täckt med 5 gravhällar. Den första i raden, från norr räknat, har huvudändan mot öster, de övriga mot väster.

1. Över okänd. Dekorerad i mitten med uthugget rektangulärt fält med två heraldiskt ställda bevingade figurer på vardera sidan om en bekransad sköld. I stenens hörn fyra rundlar med knappt skönjbara evangelistsymboler och inskrifter, varav endast s. MARKVS och s. LVCAS kan läsas. Själva gravskriften, som är placerad över och under mittfältet, är nersliten, sånär som på några ord i ytterkanterna. Av årtalet kan således endast läsas: ANNO / 159-. 188 × 145 cm. — 2. Över Samuel Bagge (fig 132), rådmän i Marstrand, död 1763 (not 98). Rektangulärt mittfält. Nertill i fältet Döden med lie och timglas i relief, upptill ett skriftfält omgivet av ett draperi med bilden av en bagge. Bred kantbård dekorerad med bladrankor. I de två synliga hörnen medaljonger med änglahuvuden. Fotändan av stenen döljes av kortrappan. Inskrift överst: · DETTA · GRAFSTELLE · / · HAFWER · SAMUEL · BAGGE / · I LIFSTIDEN · LÅTIT · FÖR / · FÄRDIGA · FÖR · SIGH · SINE · / K HUSTRUR OCH BARN · ANNO 1733. Ovanför figuren av Döden: MENNISKIA · / SPEGLA ·

TIGH · OCH BETÄNCK. Nertill, vid vardera sidan om figuren: HUAD DU AR ... / HUAD IAGH ..., resten döljes av trappan. I inv 1733 återges inskriften: »Huad tu är det / har iag warit — huad iag ar / det bliver du.» Själva gravstenen låg då i södra gången mellan bänkraderna. 188 × 145 cm. — 3. Över Marstrands borgmästare Nils Fredriksson Bagge, d 1668 (not 11). Slät gravsten, med en bladranka upptill som enda dekor. Nummer 34 inhugget. Inskrift: I GUD / HUILA · UNDER · DENNA · STEEN · / DEN · FÖRDOM · EREBORNE · HÖGACHTADE · OCH · / WELWISE · MANNEN · / HERR · NIELS · FRIDERICSON BAGGE / BORGMESTARE OCH HANDELSMAN I MARSTRAND / SÅ OCH HANS HUSTRU / DEN FÖRDUM EREBORNE GUDFRUCHTIGE / OCH DYGDESAME MATRONAN / MALIN BURGES DOTTER / DERAS SIELAR FRÖGDAS EWINNERLIG HOS GUD / DERAS KROPPAR SCHOLA PÅ SISTA DAGEN TILLÆWIG FRÖGD UPWECHIAS AF GUD / RES PULCHRA EST PIORUM SEPULCHRUM (= ett skönt ting är de frommas grav) / HWAD ÄR DETTA FÖR EN GRAF SOM IAG HER SEER / OCH FOLKET I STADEN SADE TIL IOSIA THET ÄR / GUDS MANNENS GRAF / OCH IOSIA SADE LÄT HONOM / LIGGIA INGEN RÖRE HANS BEEN (resten av inskriften under trappan). 190 × 184 cm. Resten av inskriften lyder enligt inv 1733: »2 Reg: 23.v: 17, 18. Male pereat insepultus,

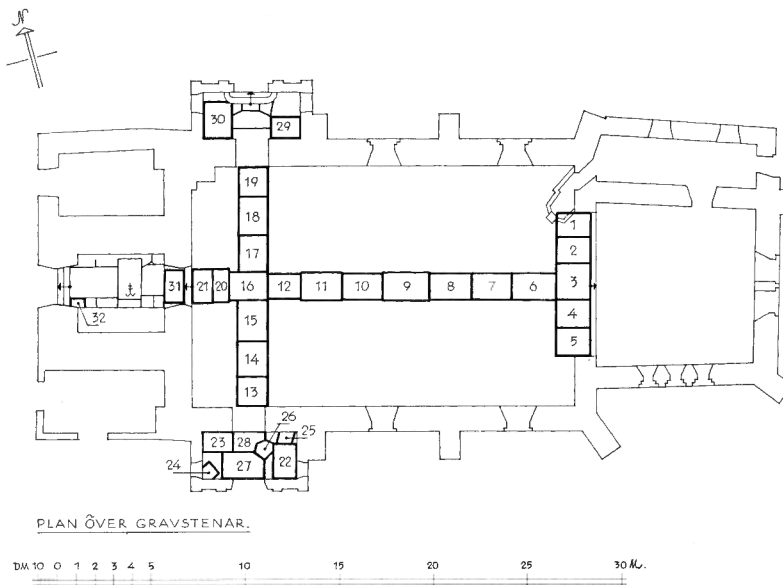

Fig 131. Plan över gravstenarnas placering i kyrka och vapenhus, 1:300. K. Aasma och J. Söderberg 1972.

Plan of situations of the grave slabs in the church and porches.

Jaceat cum Iuda partem habeat.» Förutom detta anför Olán, som sett inskriften före 1912, följande avslutning (Olán 1913, s 103): »Si quis sepulcrum hoc violaverit» (=den som denna grav ofredar, honom drabbe en ond bråd död, ligge obegraven och have sin del med Judas). Gravstenen låg enligt inv 1733 som den första stenen från koret i södra gånge. — 4. Över amiralen Johan Gulitz Michaelsson från Stralsund, död 1737. Inskriftsfältet har överst ett uthugget skepp, nertill, delvis under korttrappan, en dödskafe med korslagda benknötar. Bred kantbård med rankdekor. I de två synliga hörnen medaljonger med änglahuvuden. Stenen har inhugget nummer 45. Inskrifter: Överst bokstäverna I N I, på vardera sidan om skeppet står: EIN ZU HAF – EN EINGESI / GELTES – SCHIF MIT / ABGENOM – MENEN / FLAG – GEN (=ett till hamnen inseglat skepp med avtagna flaggor). NOVUM DESIDERO MUN/DUM (=jag längtar till en ny värld). ICH SUCHE EINEN NEUEN WELT, / DIE ICH MIR LANGST HAB VORGESEH / LAS DIESEN STEIN DEIN AUG MEIN / WANDERER ANSCHAUEN / WEIL HIER BEGRABEN LIEGT DER / AUF GOTT SEIN VERTRAUEN / GESETZT EIN RECHTER CHRIST / UND SCHIFFER WEIT BEKANDT / IOHAN GULITZ MICHAELS SOHN / ZU STRALSUND WOHL GENANDT / VERLANGTE SEINEN SCHIFF ZUR / SEE ALSO REGIEREN / DAS ER SEIN HERTZENS SCHIFF / AN HIMMELS PFORT KONT

FUH- / REN / MEIN GOTT DU FUHREST MICH / DURCH WELT, MAAR, WUNDER / LICH / ZU MARSTRAND LAUFT MEIN / SCHIFF, MAIN SEEL ZUM HIM- / MEL SEELIGLICH / DEN I · JUNIJ ANNO · / 1737 (=Jag söker en ny värld, som mig länge har föresvävat. Låt denna sten ditt öga, min vandrare, betrakta, ty här ligger begravnen en som sitt förtroende till Gud satte. En rättfärdig kristen och skeppare, vida känd. Johan Gulitz Michaelsson till Stralsund, väl omtalad. Sitt skepp på havet han åstundade så styra, att han sitt hjärtas skepp till himmelens port kunde föra. Min Gud, du för mig genom världen, havet, förunderligt, till Marstrand löper mitt skepp, till himmelen min själ saligt). 190 × 140 cm. — 5. Över kommendanten på Karlstens fästning, överste Mathias Wolberg von Tungelfelt (fig 133), död 1747.¹⁰⁴ I mittfältet stor vapensköld med troféknippen i relief. Däröver siffran 10 inristat. Under vapenskölden inskrift: KONGL · MAYSTETZ / TROMAN · ÖFWERSTE · OCH · COMENDANT · PÅ CARRSTEN · ÄDLE / OCH · WÄLBORNE · HERR · MATHIAS WOLBERG · VON TUNGLF · / ELT FÖDD · 1680: D: 31, DEC: DÖD: 1747: D: 20: MAR · THEN · DYGDEN / FÖRT · TIL · ÄRAN · OP · HÄR · HWILAR · NU SIN TRÖTTA · KROPP / HAN GODT · OCH · ONDT: MED: CARL STOD: UT · FRÅN: HIELTENS / KRÖNNING · TIL · TES · SLUT · TIL · ZELAND · OCH · FRÅN · FREDRIKS / HAL · EN · TROGEN MAN · UTI ·

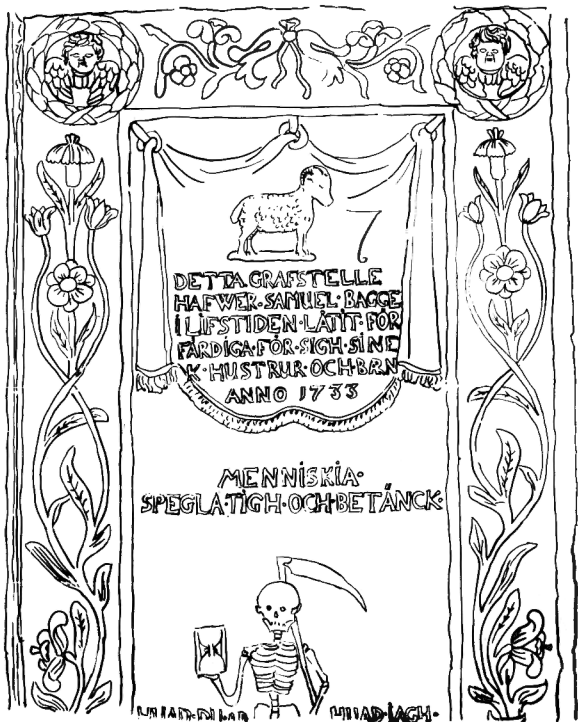

Fig 132. Gravsten (2) över rådman Samuel Bagge, d 1763, samt hans två hustrur och barn. Kalkerad av S-M Aasma. 1973. Foto SHM.

Grave slab (2) in memory of Alderman Samuel Bagge and his two wives and children.

SIT KALL · ULRIKA · DYR · HAN / TIENTE · SEN KUNG · FRIEDRICK: OCH AF · TROHET · REN / GAF · ÄRLIG · TIENST · I KRIG · OCH · FRID · I · STILLA · OCH · / OROLIG TID · SIN · GUD · OCH · KUNG · HAN · GAF · HWAR · /, resten av skriften döljes av korttrappan men återges av Olán I, s 102: »... sitt. Och hjärtans nöjd blef världen kvitt.» 190×130 cm. — Gravstenar i mittgången: — 6. Över Erick Neresen. Delvis oläslig inskrift med bl a dödsåret utplånat. 1600-tal. 220×145 cm. — 7. Över handelsmännen Christian Bundsen och Friedrich (Fredrik) Bundsen med hustrur. Stenen odekorerad. Inskrift: HÄR · / FINN · DU · STOFTET · / AF · / DE · SOM · RÄT · NYTTIAT · LIFWET · / TY · / STÄNDIG · WÖRDNAD · FÖR · SKAPAREN · / AKTNING · FÖR · SIN · ÖFWERHET · / KIÄRLEK · MOT · NÄSTAN · / WAR · / DERAS · STÖRSTA · OMSORG · / SÅDANE · KIÄNDES · / CHRISTIAN BUNDSNEN / OCH · DESS · HVSTRV · /

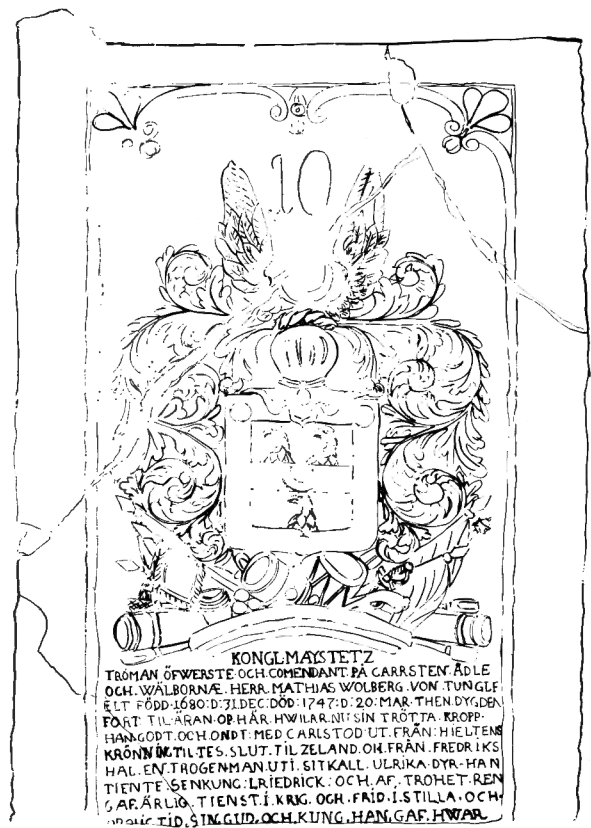

Fig 133. Gravsten (5) över kommandant Mathias Wolberg von Tungfeldt, d 1747. Kalkerad av S-M Aasma 1973. Foto SHM.

Grave slab (5) in memory of Commandant Mathias Wolberg von Tungfeldt, † 1747.

FRIDERICA BAGGE¹⁰⁵ / SOM · / LEMNAT · EFTERKOMMANDE · DET · TIL · ATANCKA · / NEN · OCH / FRIEDRICH BUNDSNEN / MED · DESS · HVSTRV · / ANNA CAJSA CAHMAN / AT · / EFTER · SLUTAD · MODA · HAFWA · HWILA · HÄR / ANNO 1764. 205×146 cm. — 8. Över rådmannen Esbiörn Anderson med hustru. I mitten ovalt inskriftsfält med en bevingad döds-skalle nertill. I stenens hörn fyra medaljonger med änglahuvuden. Stenen är försedd med siffran 48. Inskrift: HER UNDER / LIGGER BEGRAVĒN, DEN / ERBORNE OCH WELWIISE MAND / ESBIÖRN ANDERSON, FÖRDOM / RÅÅDMAND UDI MARSTRAND, SOM / HENSOF ... 9 · APRIL · ANNO / 1669, SAMPT HANS KIERE HVSTRV / ANNA HENRI[CH]S · DAATTER / SOM DÖDE I HERREN D: 18 / APRIL: AN: 1652 GUD /

Fig 134. Gravsten (22) över borgmästare Hellie (Helge) Torgiersen Brun, d 1629, och hans hustru Sitzel Clausdotter, d 1626 (1675?). Kalkerad av S-M Aasma 1973. Foto SHM.

Grave slab (22) in memory of Burgomaster Hellie (Helge) Torgiersen Brun, † 1629, and his wife Sitzel Clausdotter, † 1626 (1675?).

GIFVE DENNEM MED ALLE / RET TRO ENDE EN FRYDE- / FULD OPSTANDELSE. 209 × 145 cm. Omtalas i inv 1733 som nummer 3 i norra gången. — 9. Över okänd tysk. I hörnen fyra medaljonger med evangelistsymbolerna och inskrifterna: S MATTEVS / S MARCVS / S LVC[AS] / S JOHANNES. Försedd med siffran 30. Såväl kantbården som mittfältet har varit försedda med nu delvis utplånade inskrifter. Varken namn eller årtal kan läsas. 230 × 155 cm. Stenen är skadad vid övre hörnet. — 10. Med nästan helt utplånad inskrift samt evangelistsymbolerna. Försedd med siffran 33. 200 × 140 cm. — 11. Över Barbra Nilsson, död 1673, hustru till borgaren i Marstrand Lars Pedersen. Ovalt inskriftsfält i mitten, omgivet av lagerkrans. Däröver

timglas, nertill dödskaile och bomärke. I hörnen fyra medaljonger med knappt skönjbara änglahuvuden. Försedd med siffran 64. Skadad vid ena hörnet. Inskriften bortnött, utom enstaka ord och bokstäver längs ovalens kant. Kan med hjälp av den fragmentariska texten identifieras som nummer 2 i västra tvärgången enligt inv 1733. 215 × 145 cm. — 12. Mindre gravhäll, försedd med siffran 39, som är inhuggen rätt över en äldre inskrift med gotiska bokstäver. I de två övre hörnen medaljonger utan figurer. Stenen är för övrigt utan dekor, eller är den ursprungliga dekoren helt bortnött. Inskriften är nästan helt utplånad och oläslig. Av de knappt synliga gotiska bokstäverna att döma, bör stenen vara en av de äldsta i kyrkan. Även till formatet är stenen avvikande från 1600-talets gravstenar. 167 × 125 cm. Kan möjligen vara den gravsten som i inv 1733 upptecknas som nummer 5 i koret med inskriften: »påvel frantzen sogneprest i Marstrand oc døde A° 1574.» — I västra gången mellan norra och södra ingångarna: 13–15, 17, 18, 20 samt 21 saknar inskrift eller dekor. — En del har siffror inhuggna. Sten nr 13 har således siffran 41, 15 är försedd med siffran 27, 17 har siffran 26 och de två vid västra ingången är försedda med 31 resp 32. — 16. Ligger i korsningen mellan gångarna med fotändan mot öster. Över handelsmannen Jonas Borelius, död 1798, med hustru. I hörnen medaljonger med otydliga figurer, varav endast ett timglas kan identifieras. Över hela stenen inskrift: HAR UNDER / FÖRVARAS STOFJET AF / HANDELSMANNEN JONAS BORELIUS / · FÖDD D: 30 · MAÿ 1731 · / DÖD D: 31. AUGUSTI 1798. / OCH DESS HUSTRU / JOHANNA MAGDALENA BOUCHMA / FÖDD D: 6. MARTÿ 1720 · / DÖD D: 3 · NOV · 1788 · / DE SOM REDELIGA FÖR SIG VANDRAT HAFVA, / KOMMA TIL FRID OCH HVILA I SINA GRIFTA · / ES · = 57 · W = 2. 200 × 157 cm. — 19. Över okänd. Med evangelistsymbolerna och nästan utplånad inskrift på danska. Troligen från omkr 1600. 180 × 142 cm. — I södra vapenhuset: — 22. Över borgmästare Hellie Torgiersen, död 1629 (not 89), med hustru (fig 134). Stenen är mycket skadad, och har bl a stora sprickor tvärs över. Större delen av stenen upptas av helfigurer av en man och en kvinna, huggna i hög relief. De är klädda i dräkter från tidigt 1600-tal, med s k pipkragar. Paret omges av

bågställning. Mellan figurernas huvuden en liten änglaliknande figur. I hörnen medaljonger, som troligen har varit försedda med evangelistsymboler. De nu så gott som utplånade texterna har varit placerade dels under figurernas fötter, dels i en smal kantbård. Omkr 192 × 128 cm.

Gravstenen är sannolikt identisk med den som i inv 1733 upptecknas med nr 3 i koret, norr om altaret. »Mitt uthi står uthuggen Man och hustru» anföres i inv 1733, och inskriften lyder: »Her vnder ligger begravnen erlig wis och welførstandige Hiliae Torgersen, fordom borgmester vdi Marstrand, som salig hensomnede i Herren A° 16 – den – samt hans kiere hvstrv erlig dygd och gvdfrøctig qvinne Sitzel Clavs Dotter som sahlig hensof A° 1675 den 3 ivli. Hvis sieler Gvd bevarer.» I kantbården stod: »Ieg wil oplade eders grafver och hemte eder mit folck her vdf dem. Ezech: 37.» — 23. Ena hälften av en gravhäll. Över handelsmannen Anders Anderson. Inhugget siffran 30. I mitten ena delen av en oval bladkrans i relief. I de två hörnen medaljonger med änglahuvuden. Inom bladkransen inskrift: HÄR VNDER / LIGGER BEGRAF = / VEN FORDOM BORG / REN OCH HANDELSMAN / NEN VTHI MARSTRAND / SAHLI EHRBORNE OCH WAL = / ANDERS ANDERSON I ALLES / H · S · SOM ... runt kantbården kan läsas: ... DÖDEN ÄR MIN VINNING / APOC: 14 SALIGE ÄRO THE / DÖDE I HERRANOM TY AN ... Längd 108, bredd 145 cm. Troligen 1600-talets andra hälft. — 24. Fragment med ore-gelbunden form och med inskriftsrest med bl a årtalet 1730. Ca 35 × 80 cm. — 25. Fragment med siffran 48 inhuggen. Av inskriften kan läsas slutet av ett namn: WENGENSON. Ca 91 × 51 cm. — 26. Fragment, inklämt mellan större stenar. Av inskriften återstår: ... s DATERS / 1600 (?). Kan enligt inv 1733 vara gravstenen över rådman Hans Jurgensen, död 1604 och Jehanne Ols Dotter död 1600, belägen i koret, eller Maans Nilsen, död 1609 och Anne Hansdotter död 1600, i norra ingången. Enligt Bexell (s 204) låg gravstenen över Hans Jurgensen och Johanna Olausdotter ännu 1835 i koret. — 27. Skadad större sten vid yttre ingången. Över Karine Olofs dotter, död 1586 (fig 135). På mitten inhugget en sköld med bomärke. Under skölden siffran 25. Två av hörnen är avslagna, i de två återstående medaljonger med evangelistsym-

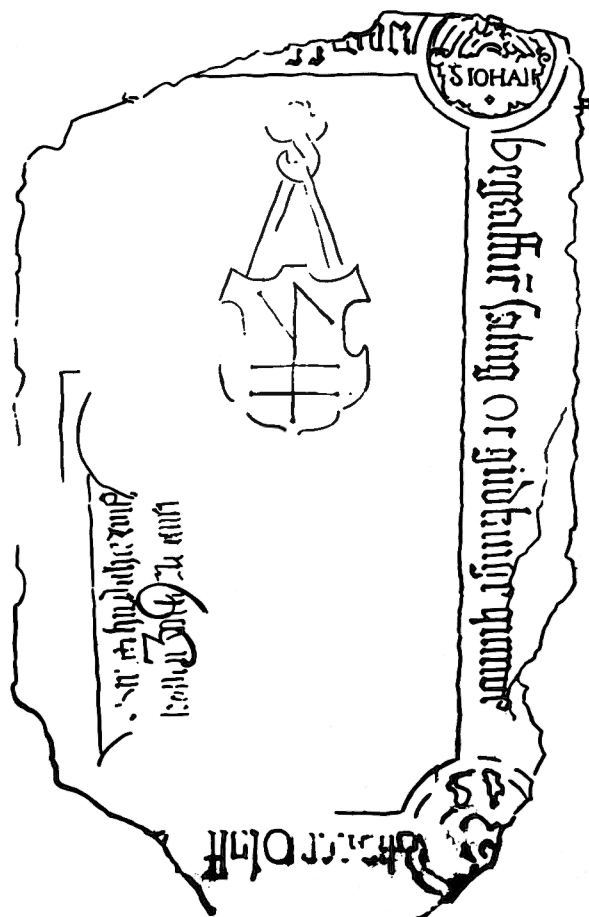

Fig 135. Gravsten (27) över Karine Olofsdotter, d 1586. Kalkerad av S-M Aasma 1973. Foto SHM.

Grave slab (27) in memory of Karine Olofsdotter, † 1586.

boler och texter: s IOHAN OCH s LVC[AS]. På ena långsidans kantbård står i gotisk skrift: BEGRAFFNE SALIG OC GUDFRIHGT QUINNE. På ena kortsidan kan tydas ordet: OLUFF. Anföres i inv 1733 som nummer 9 i koret med texten: »Her ligger under begrafwen Salig och Gudfrychtige Qvinde Karine Olofz dotter 1586.» 225 × 137 cm. — 28. Mycket skadad gravhäll, som till ena delen ligger under ingångens tröskel. Över Albert Alerdinck och Arne Olofson, döda 1586 resp 1585. Mittfältet upptas av två inhuggna sköldar med bomärken. Över sköldarna bokstäverna: A O och A A. I det enda bevarade hörnet medaljong med troligen evangelisten Johannes symbol. Inskrift med gotiska bokstäver. På kantbården: AÑO 1585 / DÈN 1 (?) SEP-

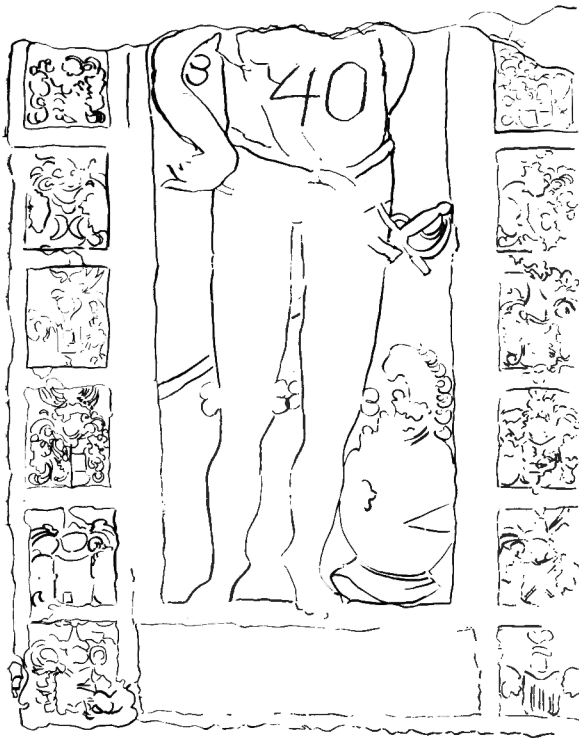

Fig 136. Gravsten (29) över den tyske adelsmannen Fabian von Loben (von Löben?), d 1612 (?) vid Älvsborgs fästning. Kalkerad av S-M Aasma. Foto SHM.

Grave slab (29) in memory of a German nobleman, Fabian von Loben (von Löben?), † 1612 (?) at Älvsborg Fortress.

TEMBR ... / ALERDINCK (stavningen osäker). Längd 91, bredd 120 cm. Kan identifieras i inv 1733 som nr 8 i koret: »Anno 1586 den 10 April starff Albert Allerding ... September starff Arne Olofson.» Beträffande årtalet 1586 (se även föregående gravsten) kan tilläggas att just det året var det storbrand i staden (Olán, s 23). — I norra vapenhuset: — 29. Över en tysk adelsman, Fabian von Loben, död 1602 eller 1612 (fig 136). Nedre delen av en gravsten med dekor uthuggen i relief. I mittfältet nederdelen av en mansfigur i rustning av renässanstyp, med svärd fäst vid bältet och hjälm med fjäderprydnad placerad vid fötterna. Längs långsidorna 12 fält med vapensköldar, varav flera ännu helt tydliga. Vid fotändan, nedanför krigarfiguren, rektangulärt fält med delvis utplånad inskrift: ANNO 16-2 DEN 23 MAY / BLEFE GESCHOSSEN ...

SBIRG DE / EDELE E ... N ... S H ... ON ... / EN RIETR AS DNH GROS DV BEN IN NIDER / LASNITS GODT GEB EDE F AFERSTVNG. Stenen försedd med siffran 40. Ligger i sydöstra hörnet av vapenhuset. Längd 145, bredd 114 cm. Enligt inv 1733 lyder inskriften: »Anno 1602 den 23 may blef geschossen før Els-borg den edele ehrenfeste, herr Fabien von Loben Ritter avs den Havs Grosdavben in Niederlvtznitz Gott geb e:e:f: Averstevng» (=år 1602 den 23 maj blev vid Älvsborg skjuten den ädle ärbare herr Fabian von Loben, riddaren av huset Grosdauben i Niederlausitz. Gud give honom en fröjdefull uppståndelse). Från år 1602 är inga större krigshändelser kända kring Älvsborg, men år 1612 pågick den sk brändefejden bla i bygden kring Älvsborg. Möjligen är årtalet på gravstenen, numera mycket svårtydbart, felaktigt återgivet i inv 1733. — 30. Över Torckel Arfwidson (not 1), rådmän i Marstrand, död 1737 samt hans två hustrur. Överdelen saknas, stora sprickor tvärs över hällen. I mittfältet nedre delen av ett krucifix med döds-skalle och korslagda benknötar, uthugget i relief. På kantbården bladslingor och änglahuvud. På fotändans kantbård ett ovalt inskriftsfält med bladkrans. Övre delen av inskriften i mittfältet är endast fragmentariskt bevarad. På ömse sidor om döds-kallen står: OCH NU IAG / I TIG SOMNAR / IN / STOR WINNING / BLIR WIST DÖ · / DEN MIN. Inskriften nedanför: THENNA GVDZ BARNAS SWANE SANG / HAR UPPÅ SAHLIG HERR TORCKEL / ARFWIDSONS GRAFSTEN DES / ANRA K · HVSTRV JOHANNA CHA: / TARINA PRINTZ RJSTA LÅTIT; UN: / DER HWILCKEN HAN MED SIN / FÖRSTA SAHLIGE HVSTRV MAR: / GARETA OLUPS DOTTER STRÖM / HVILAR SINA BEN; HVARUN: / DER HON SIELF OCH HOP: / PAS FÅ SITT HVILORUM, / SEDAN HON THEN: / SAMMA VTSVN: / GIT HAR. I det ovala fältet står: JOHANA · CATH: PRINTZ · / FÖDD · DEN 24 JVNI · 1691 / DÖD · DEN · 2 MARTI 1743. Ca 200 × 148 cm. — Ett fragment av samma gravsten, med en del av den övre kantbården, ligger i västra vapenhuset. På fragmentet syns ett stycke av en bladranka samt ena delen av ett ovalt inskriftsfält, på vilket kan läsas: TORCHEL ARFW ... / FÖDD DEN 20 NOW ... / DÖD DEN 17 FEBR ... Delar av mittfältets inskrift kan svagt skönjas, men är oläslig. Enligt Bexell (s 205) låg Torcke Arfwidssons gravsten i stora gången i

kyrkan, dvs mittgången, och skulle således ha flyttats så sent som efter 1835. — I norra vapenhuset finns ytterligare fragment av gravstenar, som ifyllnad mellan större hållar. Ingen kan dock identifieras. På ett större stycke av rödaktig kalksten står siffran 65 inhuggen. — I västra vapenhuset: — 31. Över en tysk adelsman, död 1577 (fig 137). Den äldsta bevarade gravstenen i kyrkan. På mitten inhuggen sköld med bomärke. Längs kanterna inskrift med gotiska bokstäver, varav särskilt namnet är mycket svårtydbart: HÄR LIGGER BEGRAFFI / HELLEL VAN WELINCK VA DEU ... ER VN STARF A° 1577 / DEN 24 NOFEMBER / DEN GOT GENADIG SIJ. 200 × 96 cm. I inv 1733 lyder inskriften: »Her Ligger begrafft Wessel uan Wesigk van Deucter un starf A° 1577 den 24 November genaedig sij.» Stenen låg som nr 4 i norra gången. Även 1733 års tolkning är svårsläslig, eftersom Henrich Kontz har försökt att efterlikna stenens gotiska skrivtecken. Olán tolkar den dödes namn såsom Hellel van Weligk van Dünner (s 195). — 32. Fragment vid trappan till tornet. Av inskriften kan läsas: ... DI HERREN / ... NO 1630. Med ledning av detta kan stenen identifieras i inv 1733 som nummer 2 i koret, varpå då kunde läsas: »Her vnder ligger begravnen wed namn B: N: och M: N: D: O: S: N: D: som ere hensofwede vdi Herren Anno 1630.» — I västra vapenhuset ligger ytterligare hållar, dock utan dekor eller inskrifter.

Bland de numrerade gravstenarna i kyrkan är den högsta siffran 65 och den lägsta 10. Det är ovisst vad numreringen var avsedd till. Siffrorna kan inte ha tillkommit samtidigt, eftersom de har så skiftande former. Dessutom är några av siffrorna dubblerade. Endast siffrorna från 25 till 34 samt 40 till 45 förekommer i följd, de övriga är enstaka. I varje fall går det inte att finna något inbördes system i numreringen.

Utöver de ovan beskrivna gravstenarna upptecknas i inv 1733 ytterligare 8 gravstenar. Några av dem finns upptecknade även i inv prot 1830 samt av Bexell (1835) och torde ligga i koret under det nuvarande trägolvet från 1912. — Enligt inv 1733 låg i koret på norra sidan en gravsten över Jacob Johan Ehrensvärd (not 100), f 1666, d 1731 och över hans hustru Anna Margareta Mannerheim. I koret fanns också en gravhäll över Erich Torger-

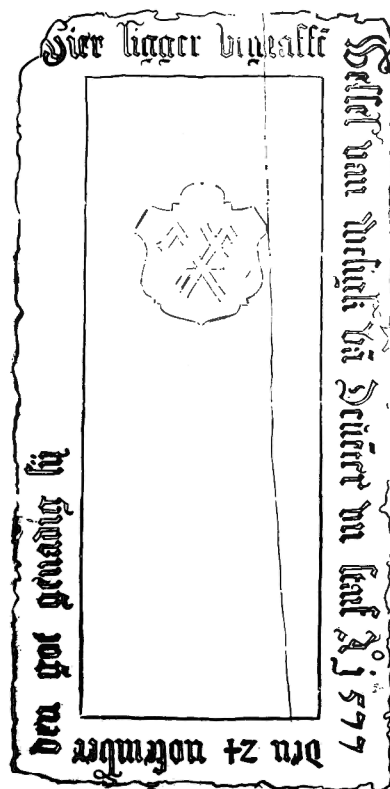

Fig 137. Gravsten (31) över en tysk adelsman, d 1577. Den äldsta bevarade gravstenen i kyrkan. Kalkerad av S-M Aasma. Foto SHM.

Grave slab (31), the oldest extant slab in the church, in memory of a German nobleman, † 1577.

sen, byfogde och borgare i Marstrand, d 1641 samt hans hustru Margrete Clausdotter, d 1611 (not 89). Vidare över Hans Jurgensen, rådman i Marstrand, d 1603 och över hans hustru Jehanne Olsdotter. — I norra gången låg en sten över Måns Nilsen och hans hustru Anne Hansdotter, döda 1609 resp 1600 samt en sten över Esbiörn Andersen och hans hustru Anna Henrichsdotter, döda 1669 resp 1652 och slutligen en gravsten över Torger Torchelsen (Torgiersen) död 1597 (not 89). — I inv prot 1830 anföres ytterligare, hittills ej nämnda, gravstenar: — Över Mickel Jacobsson, »fordom Cappelan i Marstrand», död 1650 med hustru Maren Nielsdotter, död samma år. — »Bedröflig följd utaf vårt fall, att bli i grafven ormens föda: Sen uti tiden vi med möda, fullbordat vårt updragna kall: Dock

nej: Den salig wist bör skattas, som uti döden tager mod, af Guda Lambets dyra blod: Kan något sällt då honom fattas» stod skrivet på gravstenen över Hans Kihlman (f 1699, d 1776) med hustru Brita Nilsson (f 1695, d 1763). — Över »Mademois. Beata Hallberg som var född i Wärö socken den 12 Julii 1793. och död i Marstrand den

2. Mars 1808. Här hörs intet Kriget af, jag ganska roligt hvilat smakar; Må ostörd blifva denna graf där döden bor, som på dig vakar.» — Enligt Bexell (s 204) låg Hans Kihlmans gravsten i koret. Den sistnämnda, över Beata Hallberg, torde ligga på kyrkogården, liksom Peter Malmgrens gravvård, som även nämnes i inv 1830 (se ovan).

KARLSTENS FÄSTNINGSKYRKA

Karlstens slottsförsamling har under vissa tider varit förenad med stadsförsamlingen genom gemensam pastorstjänst. Under 1800-talet fördes även vissa räkenskaper och protokoll gemensamt med stadsförsamlingen.

Staden Marstrand var redan under danska tiden befäst, men efter det att den 1658 blivit svensk, upp gjorde generalkvartermästare Johan Wärnschölden plan till nya befästningar. En träskans byggdes på berget ovanför staden, och år 1666 uppfördes på Marstrandsön väster om staden en tornbyggnad av sten, som påbyggdes 1671–73 och fick namnet Karlsten. Under Gyldenlöves anfall 1677 bestod fästningen av en redutt omgivande en borggård och ett firsidigt torn (fig 139). Från 1682 fortsattes Karlstens befästande efter ritningar av Erik Dahlberg (KrA). Redutten höjdes med två våningar och det fyrkantiga tornet ombyggdes till ett runt och högre torn. 1694–97 tillkom bastionerna Apollo, Minerva, Pallas och Allarm. En ny

större byggnadsperiod 1834–57 fullbordade fästningen i dess nuvarande omfattning (fig 138), då i huvudsak de mäktiga utanverken av granit tillkom.¹⁰⁶ Fästningen nedlades 1882.

Fästningens församling omfattade slottsstaten och garnisonen. Enligt Bexell bestod församlingen år 1835 av 403 personer. Dessutom ingick även 115 fångar i församlingen (Bexell, s 208). Fästningen hade egen predikant från 1682 (Olán 1913, s 66).¹⁰⁷ Under 1700-talet tycks förhållandena ha varit växlande. Oedman omtalar att kyrkoherden i Marstrand 1737 fick fullmakt som slotts predikant efter det att Solberga-prebendet från prosten Bagges tid indragits 1726. Tidigare hade enligt Oedman rektorn för stadens skola även tjänstgjort som slotts predikant (s 96). 1765 hade fästningen egen predikant och 1783 tjänstgjorde skolans rektor som sådan. 1791 införlivades församlingen med Marstrands pastorat (Bexell, s 209). Församlingen upphörde 1882, då garnisonen indrogs.

Fig 138. Situationsplan över Karlstens fästning, 1:2 000. Uppm J Söderberg 1971.

General plan of Karlsten Fortress.

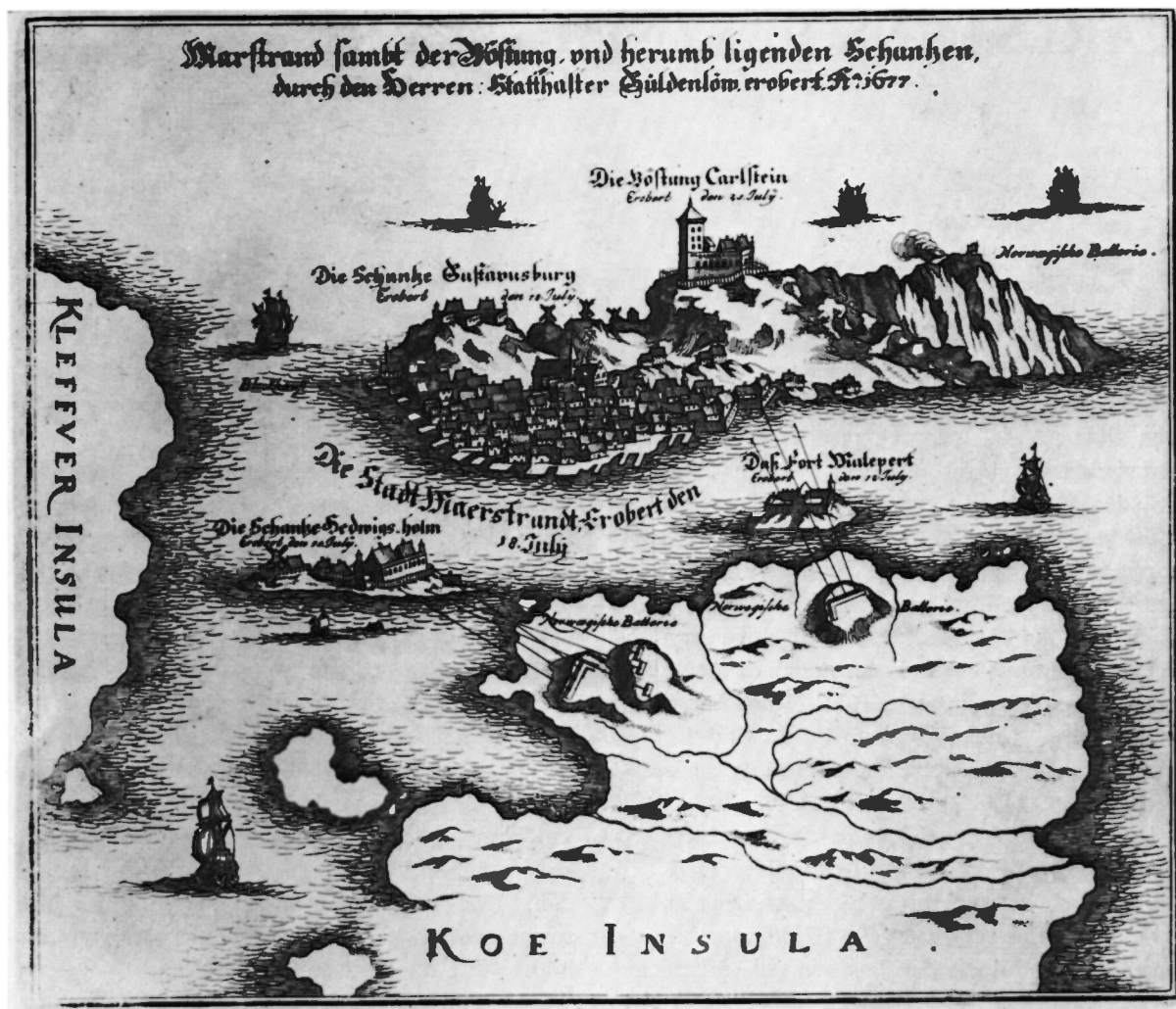

Fig 139. Marstrand och Karlstens fästning 1677. Kopparsstick i Theatrum Europæum XI, s 1216–1217. Originalritning i Kgl Bibl, Köpenhamn. Foto GHM.

Marstrand and Karlsten Fortress, 1677. Copper engraving in Theatrum Europæum, pp 1216 f.

Garnisonens begravningsplats

Fästningens begravningsplats låg i en dalsänka vid sydöstra spetsen av ön, i närheten av Gustavsborg eller f d Stegelberget. Numera används området som lekpark och begränsas mot norr av Återvändsgatan. En kallmurad gråstensmur tjänar som terrassering mot den högre liggande gatan. Det är

möjligt att denna mur utgör resterna av begravningsplatsens norra mur.

Anläggningstiden för begravningsplatsen bör ligga mellan 1690 och 1700-talets början. Platsen är nämligen inte markerad på stadskartan från 1689, men finns med på en dansk karta över staden från

omkring tiden för Tordenskiolds anfall 1719 (fig 140). På den sistnämnda kartan utgörs begravningsplatsen av ett oregelbundet område, som avgränsas mot väster och öster av höga murar med en liten rundbågig ingång i öster från dåvarande Gröna gatan. På stadsplanen från 1798 är området tydligt markerat som garnisonens begravningsplats (fig 66). Den har här en mera regelbunden form med inhägnad i norr och öster. Ungefär samma utsträckning har området även på stadsplaner från omkr 1825 (efter 1824 års eldsvåda) och från 1876. Användningen av begravningsplatsen torde ha upphört 1882.

Begravningsplatsen omnämns i samband med en »sällsam händelse» 1728, då en kvinna spårlost

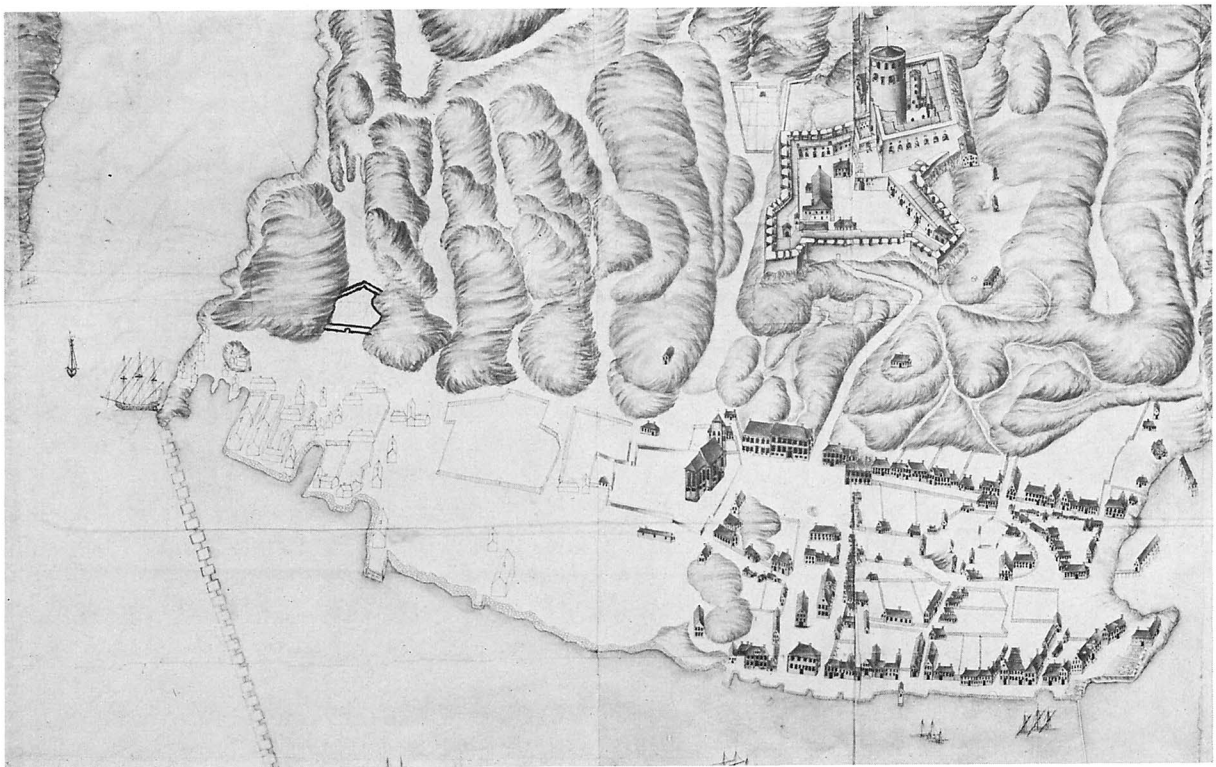
försvann en natt uppe på berget vid »Slotts-Kyrkogården» (Oedman, s 99; även KA O: 1, Handl).

På en karta från 1743 över Marstrandsön betecknas området som »Arrestante Kyrkiogården». Begravningsplatsen användes troligen för soldater och fångar, medan högre befäl torde ha fått sina viloplats i eller vid stadens kyrka (jfr de åt officerare reserverade bänkplatserna i kyrkan, s 139).

Numera finns inga synliga spår av begravningsplatsen ovan jord, om man bortser från den ovan nämnda murresten. Området är bevuxet med stora lövträd. På 1950-talet grävde man för att lägga ner ledningar, men inga gravrester påträffades i samband med dessa arbeten.¹⁰⁸ Från omkring 1955 togs den forna begravningsplatsen i bruk som lekpark.¹⁰⁹

Fig 140. Marstrand med Karlstens (Kristianstens) fästning omkring 1719. Kgl Bibl, Köpenhamn. — I en dalgång till vänster på bilden syns garnisonskyrkogården.

Marstrand with Karlsten (Kristiansten) Fortress around 1719. In the valley to the left can be seen the garrison cemetery.

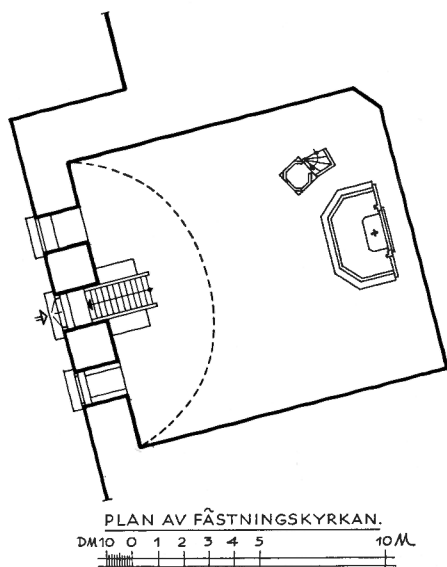

Kyrkan

Fästningens nuvarande kyrkorum (fig 138, 141) är inrymt i längan vid nedre borggården, söder om ingången. Rummet användes tidigare för en trampkvarn, som drevs av fångarna på fästningen (Olán 1913, s 66). På 1700-talet drevs kvarnen av hästar, enligt beskrivningen på en fästningsplan från 1719. Kvarnrummet förändrades till kyrka 1850, då även ett nytt, betydligt högre liggande golv, täckt med tegel, inlades. Rummet har kvadratisk grundplan och täcks av ett mäktigt tunnvalv i väst-östlig riktning, murat av vald natursten med skolning av stenflis och tegel. Valvet är vitputsat. En ingång i väster leder från den högre liggande borggården via en trätappa ner till kyrkorummet. Genom en annan dörröppning i väster står kyrkorummet även i förbindelse med den s k Stora lönngången som löper under hela borggården. Vid sidan om ingången från borggården finns två fönsteröppningar. I valvet sitter ännu kraftiga järnkrokar kvar från kvarntiden. Kyrkorummet har elbelysning med enkla från valvet hängande lampor.

Fig 141. Plan av den nuvarande fästningskyrkan, 1:300. Uppm J Söderberg 1971.

Plan of the present fortress church.

1907 togs kyrkorummet i bruk som slöjdsal åt skeppsgossekåren i Marstrand (Olán, s 66). I ett utlåtande från Raå till Försvarsdepartementet 1927 angående lokaler för skeppsgossekåren, anförde dock ämbetet önskemål om att kyrksalen skulle återställas i sitt tidigare skick (ATA). 1961 gjordes ny anhållan om att få iordningställa och konservera de inventarier, som under en tid hade förvarats i en annan lokal, vilket också slutligen skedde 1964, då kyrksalen fick sitt nuvarande utseende.¹¹⁰

Inredning

Altare av trä (fig 142), uppställt vid östra väggen. Altarskivan har profilerad kantlist, underredet är dekorerat med en bågris. I mittfältet ett emblem av kors, kalk och bibel, skuret i trä och förgyllt. Målning i ljust grått.

Altarringen är femsidigt bruten och försedd med balusterdockor. Målning i grått. Golvet inom altarringen är av bräder.

Altarprydnaden består av en bred, rundbågig träskärm, som omramar ett kors av trä. På korset en banderoll med bokstäverna INRI. Fältet bakom korset är målat i gråblått, korset mörkbrunt, omfattningen ådrad i gråbrunt.

Den nuvarande uppställningen tillkom i samband med konserveringsarbetena 1964. Altarprydnaden sammansattes då av äldre delar som varit undanställda i en annan lokal inom fästningen. Lister och ornament kompletterades och förgylldes av konservator Thorbjörn Engblad (konserveringsrapport 1964. ATA).

De ursprungliga delarna av altaranordningen är sannolikt från 1850, då kyrkorummet iordningställdes. I Göteborgs historiska museum förvaras en i trä skuren förgylld strålgloria med Gudsöga. Längd 148, höjd 74 cm. Den inkom 1921 som gåva av en löjtnant C B Sommar, Göteborg. Enligt uppgift har den en tid varit i ett soldathem i Uddevalla.¹¹¹ Av ett något otydligt fotografi i Olán 1913, s 75 framgår att denna prydnad utgjorde altaruppställningens krön. Enligt fotot doldes altaruppställningen vid denna tid, då kyrkorummet användes

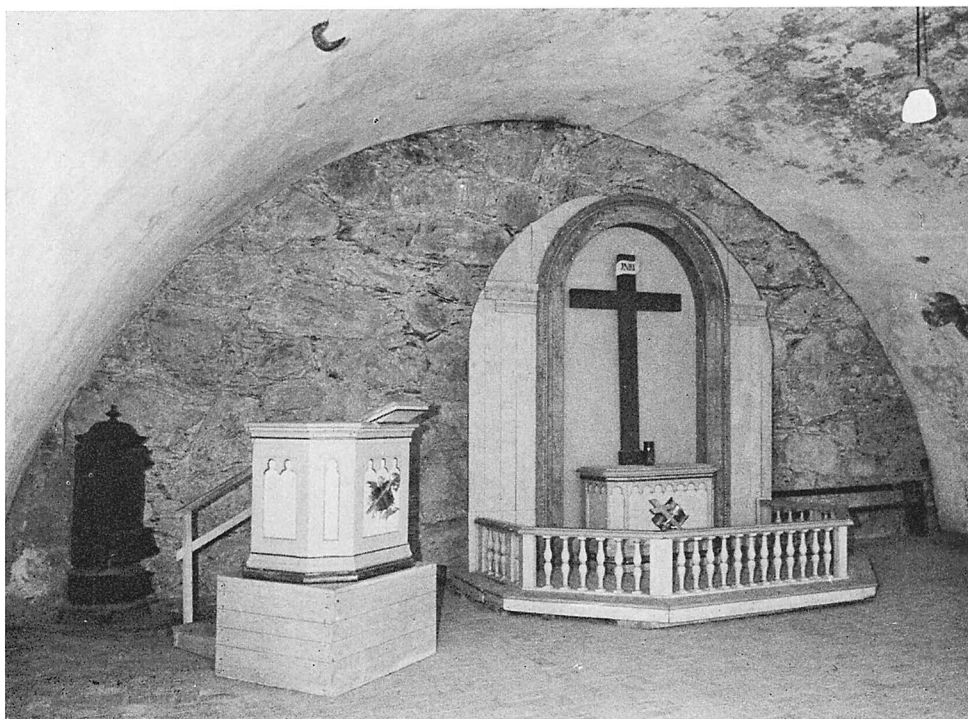

Fig 142. Interiör av fästningskyrkan efter restaureringen 1964. Foto P Persson 1974.
Interior of the fortress church after the restoration of 1964.

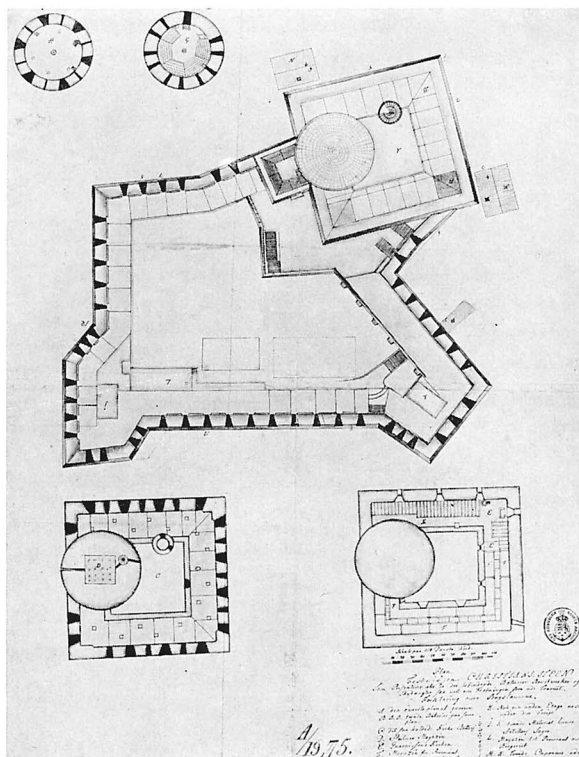
som slöjdlokal, delvis av en högsmal målning föreställande Poseidon samt ett sjölandskap.

Predikstolen (fig 142) är uppställd på ett träpodium vid nordöstra hörnet med enkel trätrappa som uppgång. Korgen är åttssidigt bruten och har samma båglisterdekor som altaret. Framsidan prydes av ett emblem bestående av bok, fackla och palmlblad, skuret i trä och förgyllt. Målningen är i övrigt gråvit med lister i guld. Predikstolen torde vara samtida med altaranordningen. Den reparerades och konserverades 1964.

En rund järnkamin och en långbänk utgör den övriga inredningen. Före 1907 fanns det i kyrkan även en skyllerkur för en vaktsoldat, som ett minne från den tid, då fångarna åhörde gudstjänsten.

Fig 143. Plan över Karlstens (Kristianstens) fästning med den äldre kyrkan i den s k Fyrkanten. Omkring 1719. Kgl Bibl, Köpenhamn. — Det L-formade kyrkorummet syns på planen nedan till höger.

Plan of Karlsten (Kristiansten) Fortress with the older church in the so-called Fyrkanten, c 1719. The L-shaped chapel can be seen in the plan to the lower right.

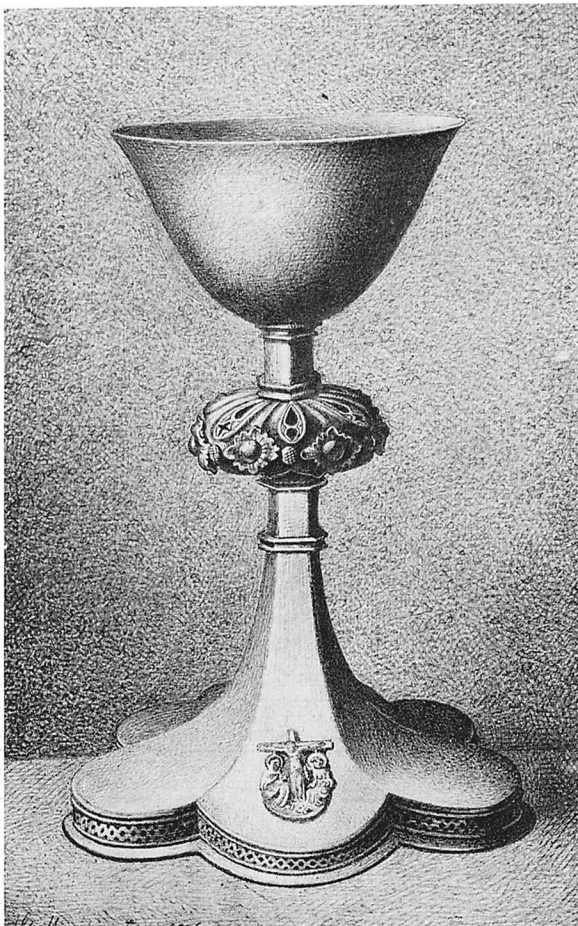
Äldre fästningskyrka

Före 1850 var fästningens kyrka inrymd i västra längan i den s k Fyrkanten (fig 143). De andra längorna i samma plan användes som magasin för proviant. I våningarna över och under kyrkan var batterier belägna.

Den gamla kyrkolokalen utgörs numera av ett långt och lågt tunnvalvt rum med rundbågiga fönsteröppningar i det tjocka murverket, 1 åt norr och 3 åt väster. Valvet är byggt av skiffer med skol-

Fig 144. Blyertsteckning av en nu försvunnen kalk från 1400-talet, som uppges ha tillhört Karlstens fästningskyrka. G Brusewitz 1876. GAM.

Pencil drawing of a now lost chalice, dating from the 15th century, said to have belonged to the Karlsten Fortress Church.

ning av tegel och visar rester av äldre puts. Golvet är lagt av bräder. Längs väggarna löper en låg brädpanel insatt i senare tid, då rummet omvandlats till logement. I väster en rundbågig ingång med trädörrar.

Kyrkan inreddes ursprungligen förmodligen mellan åren 1682 och 1687, då arbetena vid denna del av fästningen torde ha varit avslutade (enligt en inskriftstavla med året 1687 på muren mot övre borggården). Kyrkans grundplan med inredning är återgiven på en plan över fästningen från omkring 1719 (fig 143).¹¹² Enligt denna hade kyrkan L-formig grundplan. Altaret var beläget intill fönsteröppningen i norra muren och predikstolen stod intill den nordligaste fönsteröppningen i västra muren. Bänkraderna var anordnade längs västra långväggen och ett stycke in i norra längan, i ett längre och ett kortare kvarter. Inget är närmare känt om inredningens utseende på 1600- och 1700-talen. 1835 beskrives kyrkan av Bexell: »Kyrkan, tillförne ett magazinshwalf, har sannolikt på 1680-talet blifwit inredd för sitt nu warande ändamål. Kyrkans längd är 52 1/4 aln och dess bredd 12 1/2 aln. En predikstol finnes, hwarwid ingen konstnårs åtgärd blifwit använd, men altartafla och öfriga kyrkoprydnader saknas» (s 208). Det är högst sannolikt att denna torftighet i inredningen gällde även under tidigare århundraden, eftersom garnisonskyrkan troligen användes endast av meniga och även fångar, medan officerskåren frekventerade stadskyrkan. I inv prot 1830 beskrives inredningen närmare: »Predikstolen i 8-kantig form, ljusblå med förgyllda kanter. En grillerad predestol, de öfriga stolarna marmorerade. Altardisken hvit, marmorerad och blå».

Av nattvardskärl ägde kyrkan en kalk med paten av oförgyllt silver, 31 lod, en oblatask av oförgyllt silver, 15 lod, en vinkanna av tenn och en liten sockenbudskalk av tenn (inv 1830, 1851). I inv 1838 finns ett tillägg 15.11 1861: »En mindre sockenbudskalk af Then är denna dag till förrådet aflemnad från Slottskyrkan, för att å auction försäljas i morgon». Dessutom ägde kyrkan »ett mäs-

singsbäcken» som enligt inv 1851 förvarades i stadskyrkan, vidare en bibel från 1728, handbok från 1772 och annotationsbok från 1694.

En kalk av silver som uppges tillhöra slotts församlingen på Karlsten är avtecknad av Gustaf Brusewitz¹¹³ i dennes Minnesblad från Fornminnesföreningens utställning i Göteborg 1875 (fig 144).¹¹⁴ Enligt blyertsteckningen har kalken sexpassformad fot med sarg i genombrutet mönster. På foten en troligen fastnitad kalvariegrupp i relief. Sexkantigt skaft med rund, något tillplattad nod med knoppar, blomornament och fönsterliknande genombrytningar. Cuppan är jämförelsevis liten med utsvängd mynningsrand. Mått enligt Brusewitz: »Hög 6 decimal tum 1 linie, skålens diam 3 tum 3 linie, vikt 82 ort» (= höjd 18,11 cm, skålens diameter 8,04 cm, vikt 348 g). Kalken, som synes vara ett representativt arbete, kan dateras till 1400-talet.¹¹⁵ Kalken förvarades på 1870-talet i Marstrands stadskyrkas sakristia (Brusewitz, Minnesblad, s 67), medan av en skrivelse från 1886 (ATA) framgår, att kalken då troligen ännu var kvar på Karlstens fästning.¹¹⁶

I inv 1830 (Bexell, s 208) omnämns en kyrkklocka, som, enligt en latinsk inskrift på klockan, skulle ha hemförts från Ryssland till Bohus fästning. Inskriften hade tillkommit då klockan omgöts på Karl XI:s befallning år 1696. Sannolikt har klockan hört till de ryska kyrkklockor som under Gustav II Adolfs krig med Ryssland hamnade som krigsbyte i Sverige (jfr T Arne, Det stora Svitjod ..., s 100–101). Klockan flyttades så småningom till Karlstens fästningskyrka — troligen efter 1783 då förläggningen på Bohus upphörde (SvK Bo IV: 1, s 16). Den är sannolikt identisk med en klocka som nu finns i fästningskyrkan i Karlsborg (fig 145), dit den flyttades någon gång under tiden 1876–1896 (kr prot vid Karlsborg 1896, 1899; Arne a a, s 101). Klockan har runt halsen inskriften: »TROPHAEUM · HOC · E · RUSSIA · IN · SVECIAE · ARCEM · BAHUSIAM · ILLATUM · INVICTISSIMUS · REX · / CAROLUS · XI · RESTAURARI · VOLUIT · GUBERNATORE · GEN[ERALE] · EQVESTRI · LIB[ERO] · BARONE · I[OHANNE] · BENED[ICTO] · DE · / SCHÖNLEBEN¹¹⁷ · ARCIS · PRAEFECTO · LIB[ERO] · BAR[ONE] · DE UNGERN · STARENBERG · EIUSQVE · VICARIO · / NICOLAO · POSSE · LIB[ERO] · BAR[ONE] · DE · LAEBY (=Saeby)

Fig 145. Kyrkklockan, gjuten i Göteborg 1696 av Petter Böök och sannolikt identisk med Karlstens fästningskyrkas klocka. Nu i Karlsborgs garnisonskyrka. Foto D A Hallbäck 1973.

Bell, cast in Göteborg in 1697 by Petter Böök, probably from the Karlsten Fortress Church. Now in the Karlsborg Garrison Church.

A[NN]O M · DC · XC · VI» (= Detta segerstecken har hemförts från Ryssland till Bohus fästning i Sverige. Den oövervinnelige konung Karl XI bjöd att det åter skulle sättas i stånd, vid den tid då kavallerigeneralen friherre Johan Benedikt von Schönleben var landshövding, friherre von Ungern-Sternberg fästningskommendant och friherre Nils Posse av Säby¹¹⁸ hans ställföreträdare. År 1696.)¹¹⁹ Inskriften står i fyra rader. Ovanför och nedanför den löper bladrankor. Varje rad av inskriften börjar med ett bevingat änglahuvud. Klockans kropp är dekorerad med Karl XI:s namnchiffer. På slagringen står: »GVTEN · I · GOTHEBORG · AF · M · PETER · BÖÖK¹²⁰ · ANNO · 1696.» Klockans höjd med krona 76 cm, utan krona 60 cm. Diameter 79 cm.¹²¹

Noter

1. *Torkel Arfwidsson*, f 1681, d 1737, rådmän och handlande i Marstrand. 1715–1719 var A tillsammans med Samuel Bagge (not 98) kyrkvård i stadskyrkan. G 1 m *Margareta Ström*, f 1684, d 1717; 2 m *Johanna Catharina Printz*, f 1691, d 1743. I senare äktenskapet föddes 1719 sonen *Magnus*, som dog 1762 i Göteborg och var gift med *Magdalena Christina von Seth*. Möjligen var *Magnus A* det barn som enligt *Olán* (1913) föddes i en grotta under Tordenskiolds belägring i den sk Fru Arfwidssons sängkammare. A och hans båda hustrur är begravda i kyrkan (gravsten nr 30) — *Olof Arfwidsson*, d 1714, rådmän och handelsman i Marstrand, troligen bror till *Torkel A*. G 1692 m *Cecilia Svendsdotter Hjelmberg*, d 1708; 2 m *Christina Käck*, möjligen dotter till prosten *Michael Käck* (Koch) i Älvsyssels kontrakt. — Jfr även *L M V Örnberg*, Sv åttartal för år 1892; *Elgenstierna* samt SBL. Kompletterande uppgifter har hämtats ur fil kand *Olga Dahls* domboksexcerpter ang Marstrands befolkning 1685–1750 (ms i O D:s ägo i Göteborg).
2. Ortnamnen i Göteborgs och Bohus Län, V, s 116 ff.
3. Jfr äv *C G U Scheffer*, Svensk vapenbok för landskap, län och städer, s 49.
4. Erkebiskop *Henrik Kalteisens* Kopibog, utg av *A Bugge*, s 208–211. — *Kalteisen* (*Kaltisen*), f omkr 1400, d 1464, dominikanmunk. Var professor i Köln, därpå generalinkvisitor i Tyskland; K blev norska kyrkans överhuvud 1452 och höll sitt högtidliga intåg i Nidaros på Pingstdagen 1453 men tvingades lämna Norge redan vintern 1453/54. Under denna resa ner till Rom uppehöll han sig en kort tid i Marstrand.
5. *Peder Claussøn Friis*, f 1545, d 1614, präst i Audnedal i Norge, historieskrivare. F har behandlat Norges, Grönlands och Färöarnas geografi i flera samlingar och bl a översatt isländsk historisk litteratur till norska. Hans skrifter trycktes först efter hans död. Se *P Claussøn Friis*, Samlede Skrifter, s ix–xxxix.
6. Det var den berömda fästningsingenjören *Isaac van Geelkerck* som tillkallades av kungen för att rita planer till ett nytt gatunät. Även om den storslagna gaturegleringen 1644 och 1647 inte blev genomförd då, kan man vid jämförelse med det nuvarande gatunätet se påfallande likheter med den av *Geelkerck* uppritade planen. Se *V Lorenzen* (1937), s 247 ff. — I stadens privilegier från 1647 står det bl a: »1. Først at alle de som udi Marstrand enten nu bosidde eller sig herefter agter at nedsætte, de Ødepladser tilbørligen at bebygge, skulle udimod for.^{no} Byes fuldkommen Bygning af Muurverk efter Kgl. Maj:s egen Afrids og fire Defensions- eller Orlogsskibes Anrettelse ... være aldeles fri og exempt for alle Byes Skatter ...» (NRR VIII: 511). — Med kungens egen »Afrids» menas här i verkligheten *Geelkercks* plan. Se även *C S Widerberg*, Norges første Militæringeniør *Isaac van Geelkerck* og hans Virke 1644–56.
7. *Malepert*, holme i Marstrands norra inlopp, på vilken svenskarna 1659–60 byggde en skans, föregången av ett blockhus. — Namnet skrives *Malaperta*, *Mællpert*, *Maleparte* och torde tydas som näsvis, inbilsk, dvs såsom näsvis och retsam mot sjöfarande. Jfr OGB V, s 119.
8. *Claes Krantz*, Carlstens fästning, i: Svenska Fornminnesplatser nr 42, 1953; *Olán 1913*, s 57 ff.
9. Konventets sigill i brunt vaxavtryck vidhänger ett den 22 febr 1423 utfärdat brev. I DN III nr 666 felaktigt daterat den 15 febr. Muntlig uppgift av antikvarie *O Odenius*, Raä. — Jfr äv *Hallberg–Norberg–Odenius*, Franciskanska ämbets- och konventssigill från Sveriges medeltid, i: Kyrkohistorisk Årsskrift 1963, s 75, 79, och 1968, s 18.
10. Jfr *V Lorenzen*, De danske Franciskanerklostres Bygningshistorie, s 144. — Franciskanordens förhållande till sockenprästarerna har i allmänhet varit tämligen gott. Ordensbröder fick vanligen predikorrätt och även rätten till offentliga gudstjänster under vissa tider, de delade ut sakramenten, upplät mot betalning gravar för adelsmän och kunde även dela kollektor med sockenprästen. Se Kulturhistoriskt lexikon, Franciskanorden, sp 567–570.
11. *Fredrik (Friedrich) Nilsson Bagge*, f 1646, d 1713 i Marstrand, prost, riksdagsman. Son till borgmästaren och handlanden *Nils Fredriksson Bagge*, f 1610, d 1668 och *Malin Burgesdotter*, d 1700 (gravsten nr 3). Magister i Wittenberg 1667, medpastor och efterträdare åt khn i Marstrand *Lars Påskesson Wandelin* 1669; prost 1680, fick *Solberga* (Bo) pastorat såsom prebende 1682. G 1670 m *Elisabet Larsdotter Wandelin*, f 1650, d 1731. Hade sex barn, varav *Nils*, f 1673, d 1730, blev kh i Fagered, Ha; *Fredrik*, f 1676, d 1762, pastor i Skee sn, Bo; *Lorentz*, f 1680, d 1742, handelsman och rådmän i Göteborg och *Samuel*, rådmän i Marstrand (not 98). Dottern *Fredrica (Catharina Fredrica)* gifte sig först med faderns successor *Johan Carlberg* (not 105). Se SvK Bo II: 1, s 55, 89–92; SBL.
12. Stenbestämningen gjord av docent *Lars Bergström*, Göteborg.
13. *E Olán*, Marstrand, Kortfattad Handbok.
14. *V Lorenzen*, Christian IVs Byanlæg og andre Bybygningsarbejder, s 247 ff. — Jfr även *C S Widerberg*, Norges første Militæringeniør *Isaac van Geelkerck* og hans Virke 1644–1656.
15. Odaterad karta över Marstrandsön med *Koön* och *Klöverön*. Från tiden före *Karlstens* fästning. KrA.
16. Afritning Uppå Marstrands Stads Afbrände InHängnade och Bebygde Tompter, av Conducteuren *Jacob H*.

- Loffman* 7. julij A° 84. Fotokopia av kartan finns i *Claes Krantz'* arkiv, GLA. Originalet i KrA.
17. Med Dahlberg avses *Erik J Dahlberg*, som år 1682 hade uppgjort ritningar till fästningens byggnader. På *Loffmans* stadsplan från 1684 (KrA) är de nya gatorna tydligt markerade med kraftigare linjer över den äldre tomtindelningen, men det äldre gatusystemet är ännu oförändrat på kartan från 1689 (fig 65). Gaturegleringen, sannolikt efter Dahlbergs förslag, kan således inte ha kommit till stånd förrän omkring 1700. Jfr fig 140 från omkring 1719.
 18. Målningen, som förvaras i GHM (GM 7214), är odaterad och upphovsmannen är okänd. Den har av *Harald Wideen* daterats till tiden mellan 1781 och 1794. Jfr *H Wideen*, Ett kinesiskt Marstrand, i: *Konstperspektiv*, nr 2. — Ytterligare en målning från »Porto Francotiden» avbildas i *Olán* 1913, s 34.
 19. Jfr GTr 11.10 1946; GMP 30.1 1947.
 20. *Knut Georg Reenstierna*, f 1844, d 1944, ingenjör, lantmätare; kassör på Karlstens fästning 1875, kommissionslantmätare i Göteborgs och Bohus län 1886–1911; stadsingenjör i Kungälv 1915, innehade lantmåteritekniska byrån i Göteborg och Kungälv. *V Ekstrand*, Svenska Landtmätare 1628–1900.
 21. *Axel Forssén*, f 1888, d 1961, arkitekt i KBS. Egen arkitektverksamhet i Göteborg. Ägnade sig särskilt åt restaurering av äldre kyrkor i Västsverige. Bland hans nybyggnadsarbeten märks Sävedalens kyrka i Partille, invigd 1959, SvK Bo I, s 244, 413, 419; II: 1, s 8–10.
 22. *H Fett*, Norges Kirker i Middelalderen, Pl 34; Nordisk Kultur XXIII, s 201–206.
 23. *Axel Johan Lindegren*, f 1860 i Göteborg, d 1933 i Stockholm, arkitekt, akvarellist, porträttmålare, möbelritare. Utbildad vid Tekniska högskolan och Konstakademien i Sthlm, arkitekt vid ÖIÄ, utfört offentliga byggnader samt ett stort antal kyrkorestaureringar.
 24. Liknande fönstergrupper har t ex Maria-kyrkan i Bergen, 1100-talet; Frötuna kyrka, Up; Mariakyrkan i Sigtuna samt Linköpings domkyrka. Jfr *H Fett* a a, s 23 f; SvK Up II: 3, s 254 f; *A Lindblom*, Sveriges konsthistoria I, s 113, 116.
 25. *Olán* förmodar att kyrkan under klostertiden endast hade fönster åt söder, eftersom södra och norra fönsteromfattningarna är utformade på olika sätt. Samme författare omnämner även fönsteröppningen i västmuren, i trappan i tornmuren. *Olán*, 1939, s 94.
 26. Biskop Jens Nilssøns Visitatsbøger og Reiseoptegnelser 1574–97, s 519: »Kircken ... der er saa gaatt som bygfalden besønderlige tornit ...». Biskopen skulle skriva till »canceller» om dessa förhållanden.
 27. Från tiden för Gyldenlöves erövring av Marstrand 1677 finns ett flertal avbildningar, t o m en gobeläng, nu i Christiansborgs slott, Danmark. — Se Bohuslän, red av *R Holmström* och *S A Svensson*, s 85, 97, 98 samt *Olán* 1913, s 88–89, kopparstick av *B Stopenael* (KB).
 28. Marstrands stads privilegiebok (GLA), 19 oktober 1667: »... Wär högstärade Sal. Herr Fader hafwer förtröstat staden Marstrand om någon hielp til deras Kyrkotorns bygning och fullbordan ...» enligt borgmästare Sven Anderssons förslag. Undertecknat Hedvig Eleonora.
 29. Guldsmeden *Wentzell* är identisk med *Wessel* (*Wäsel*, *Wedstäl*), verksam som guldsmed 1670–1674 i Marstrand.
 30. *Claes Krantz'* arkiv i GLA, kopia av stadsplan 1684 (se not 16).
 31. *Christopher Brack*, d 1696 i Göteborg, byggmästare, var verksam som valvslagare vid Kristine kyrka i Göteborg, vid Caroli kyrka i Borås samt byggmästare för Kungälv kyrka, Bo. Se *A Bäckström*, Till Tyska kyrkans i Göteborg byggnadshistoria, s 189; *densamme*, Studier i Göteborgs byggnadshistoria före 1814, s 217; *S Karling*, Kyrkorna i Borås och Brämhult, s 76; SvK Bo IV: 1, s 28 f, s 69.
 32. *Michael Deberg* (*Däber*), från Schweiz, murmästare, 1677 älderman i murmästarämbetet, 1689–1707 fortifikationsmurmästare; 1679 verksam i Borås vid Caroli kyrkas tornuppbyggande. *Bäckström*, Studier, s 217; *Karling* a a, s 75, 80, 232.
 33. *Carl Fredric Sundwall*, f 1754, d 1831 i Stockholm, byggnads- och inredningsarkitekt, tecknare, fortifikationsofficer. Utbildades till arkitekt hos C F Adelcrantz, vistades utomlands för studier 1781–1791. Hovintendent 1792, vice preses vid Konstakademien o direktör för dess arkitekturskola fr 1824. Bland hans många i nyklassicistisk stil uppförda byggnader märks huvudverket Carolina rediviva i Uppsala; ritade bl a predikstolar, altaren, sarkofager m m (se SKL).
 34. *Gustaf Wilhelm Linderoth*, f 1816 i Umeå landsförsamling, d 1871, hovurmakare. 1844 fick L av Kommerkollegium privilegium att driva urfabrik i Stockholm, vilken övertagits efter Carl Henric Malmström. *E Sidenblad*, Urmakare i Sverige under äldre tider, s 83.
 35. *Johan Hammer* (*Hammar*), f omkr 1640, d 1698 i Göteborg, miniatyr-, porträtt-, batalj- och kyrkmålare. Först i tjänst hos Magnus Gabriel De la Gardie, senare verksam i Göteborg, flera uppdrag i västsvenska kyrkor. Hammer är möjligen upphovsmannen till de baggeska helfigursporträtten i Solberga kyrka (se ovan; — jfr SvK Bo II: 1, s 90–91; SvK Nä I: 4, s 648, 651–653).
 36. *John Samuelsson*, f 1892 i Kungälv, d 1970, arkitekt. Efter tekniska studier i in- och utlandet var S en tid arbetschef vid arméförvaltningen, hade anställning på stadsingenjörskontoret i Östersund och innehade i många år en konsulterande arkitektbyrå i Kungälv. SvK Bo, I: 3, s 338; Svenska Dagbladet 29/5 1970.
 37. *N-A Bringéus*, Benhus i Lunds stift, i: RIG 1953, s 59–69; *H Wideen*, Gravhus och benhus, i: RIG 1954 s 45–50.
 38. Kartan är utförd efter gaturegleringen omkr 1700 och före kyrkogårdens ändring 1804. En kopia i *Claes Krantz'* arkiv, GLA.

39. Enligt muntlig uppgift från målarmästare *Thure Bonander*, Marstrand, är medaljongerna målade av honom.
40. Exempel på tegelornerade gavelrösten med murar av gråsten finns i Uppland, såsom Tegelsmora (*A Lindblom*, a a, s 213) och Frötuna (SvK Up II: 3), men även i Finland (Nordisk Kultur XXIII, s 282 f) och Behlendorf i Tyskland (Die Bau- und Kunstdenkmäler der Freien und Hansestadt Lübeck IV, s 453 ff); jfr även *G Boëthius*, De tegelornerade gråstenskyrkorna i Norra Svealand.
41. Inv 1733: »ANNOTATION Uppå Marstrands Stadzkiörckias Gamla Monumenter. Samman skrifwit Åhr 1733 af *Henrich Kontz*.» — *Henrich Kontz* var klockare i Marstrands kyrka (vis prot 1728) och avled 1745 vid 72 års ålder (enl *Olga Dahls* excerpter ur Marstrands dödsbok). — Klockaren *Rotgier Kuntz*, som omnämns i räk 1691, är antagligen hans fader medan *Christian Contz*, komminister i Marstrand 1744–83, möjligen är son till *Henrich*.
42. I Marstrands museum förvaras en liten samling tegelfragment, enligt uppgift från kyrkan före 1807. Bland de synnerligen obetydliga fragmenten finns ett formtegel, som härrör från en valvribba. Själva ribbstycket är avslaget och endast svaga rester av hålkäl kan skönjas, vilket dock inte tillåter några slutsatser om ribbornas genomskärning eller från vilket valv stenen härstammar. Tegelstenens mått: längd 20, bredd ca 15 cm, tjocklek ca 8 cm. Färgen är rödgulaktig, dvs har en annan ton än teglet i golvet.
43. Jfr *A Lindblom* a a, s 198 f; *Hans Weigert*, Das Kapitel in der deutschen Baukunst des Mittelalters, i: Zeitschrift f Kunstgeschichte V, s 15; *Gerhard Fischer*, Cistercienserne og Hovedøya, i: Fortidsminder nr 13; *H Fett* a a, s 59.
44. Die Bau- und Kunstdenkmäler der Freien und Hansestadt Lübeck, B IV, s 258, 266.
45. *V Lorenzen*, De danske Franciskanerklostres Bygningshistorie, s 135.
46. Jfr Riddarholmskyrkan före 1400-talet, Nordisk Kultur XXIII, s 56. *H Fett* a a, Pl 38 samt *V Lorenzen*, a a, s 136.
47. *A L Romdahl*, Byggnadsstilen i Dragsmarks Klosterkyrka, i: GBFT 1916, s 3–8.
48. Jfr kyrkor i Slesvig, Flensburg och Viborg, *Lorenzen* a a, s 15, 26, 32, 43 f.
49. Reimar Kocks Lub. Chronicke. Ny Konglig Samling 303 b, s 316–17, i Kgl Bibl, Köpenhamn. — *Reimar Kock*, tysk krönikör (omkr 1500–1569), f i Wismar, 1524 munk i ett franciskankloster i Lübeck. Övergick till protestantismen och blev Lübecks förste lutherske präst vid St Petri kyrka, 1532–34 präst på den lybska flottan.
50. *C Krantz*, Bohusläns fjärde kloster, i: GHT 22.2 1941.
51. 1589 meddelas att *Henrik Gyldenstjerne* skulle åt borgarna i Marstrand skaffa timmer till kyrkans, rådhusets och hospitalets uppbyggande (NRR III: 60). Två år tidigare fick *Gyldenstjerne* kunglig fullmakt på reglering av gator och gårdar efter branden, för undvikande av brandfara i fortsättningen (NRR II: 693, 15 februari 1587).
52. 1643 års brand skadade troligen även kyrkan. Enligt en kunglig resolution utlovas nämligen hjälp »af samtlige Kirker udi vort Rige Norge» för »Kirkes Bygning og Reparation» (NRR VIII: 515, Frederiksborg, 8 Juni 1647).
53. *Hans Frantzson (Frantssøn)*, lagman i Bohuslän och Viken 1636–58, innehade bl a Tofta gård i Lycke socken (SvK, Bo I: 2, s 256; II: 1, s 24 not 1). En avskrift av ett brev skrivet 1646 av *H Frantzson*, finns i *Claes Krantz'* arkiv, GLA. Enligt brevet erövrades klockan av fienden tillsammans med 300 man och 20 båtar och lagmannen förordade att klockan skulle föräras till Marstrands kyrka. Tydligt hade nämnda klocka redan hängt i tornet en tid: »... som allende är ophengt i Marstrands kyrkia torn, efter som alle deres Klocker ere op brende ...» (Jfr nedan).
54. *Hans Wollfahrt* tillhör tydligen den från Nürnberg invandrade gamla kopparslagarsläkten, som var verksam i Göteborg under 1600- och 1700-talen. Se SvK Bo IV: 1, s 27.
55. *Christian Johann von Schönfeldt*, f omkr 1661 i Tyskland, d 1742 i Göteborg; kyrko- och porträttmålare. Invandrade 1699 till Sverige. Hans huvudsakliga verksamhetsområde var Bohuslän, där han utsmyckade ett 20-tal kyrkor. Var verksam även i Västergötland. Se SvK Bo I, s 9, not 2; III, s 58; IV, s 70. — Jfr äv *S A Hallbäck*, *Christian von Schönfeldt*, kyrkomålaren. Del II.
56. *Fredrik August Rex*, f 1721, d 1800, stadsmurmästare och stadsbyggmästare, verksam i Göteborg. *Bäckström* a a, s 218.
57. *Anders Christopherson Jungmarker*, f 1737, d 1799 i Marstrand, mur- och byggmästare. *Bäckström* a a, s 218.
58. *Thure Gabriel Schaar*, f 1864 i Göteborg, d på 1930-talet i Norrland. Arkitekt, målare. Elev vid Chalmers i Göteborg, Tekniska högskolan samt vid Konstakademiens arkitekturskola i Sthlm. S biträdde bl a vid Operabygget, Nordiska museet, Riksdagshuset och var senare verksam i Norrland. Se SKL.
59. Stilbestämningen och dateringen utförd av f antikvarien *R Norberg*, Raä. — Ett kvalitetsmässigt och i tillämpliga delar även stilistiskt närstående skulpturarbete finns i Harestads kyrkas altaranordning: en Pietàgrupp, Johannes och Maria Magdalena, nordnederländskt arbete från 1400-talets slut (SvK Bo I: 2, s 126 ff). Se även *R Norberg*, Bohusläns medeltida träskulptur, i: GBFT 1939, s 3–52 och *A Andersson*, Medieval Wooden Sculpture in Sweden.
60. *Niels (Nils, Nicolaus) Les (Läse, Läsberg)*, d 1718, bildhuggare, tillhörde snickarämbetet i Göteborg, burskap 1702, var flitigt anlitad för bildhuggararbeten i västsvenska kyrkor. En liknande altarpupp av honom

- finns i V Frölunda kyrka. Arbetade i Marcus Jägers manér. Se SvK Bo IV: 1, s 51, not 89.
61. *Erik Eriksson Grijs*, f omkr 1650, d 1720 i Göteborg. Älderman i Konst- och Målarämbetet i Göteborg 1702–1720. Utfört många uppdrag i västsvenska kyrkor. Den kanske största uppgiften var takmålningarna i Kungälvskyrka, utförda 1697–98. Se SvK Bo IV: 1, s 32 ff samt *S A Hallböck*, Det efterreformatoriska dekorativa kyrkomåleriet I.
 62. Altaruppsatsen beskrivs i inv 1733: På altartavlan längst ner inskriften: »Hanc Tabulam fieri fecit Mag: Friedericus Bagge Præpositus in Elfwesÿssel et Pastor in Marstrand oc Solberg Anno 1696.» (= denna tavla lät mag Fredrik Bagge, prost i Älvsyssell och kyrkoherde i Marstrand och Solberga förfärdiga år 1696).
 63. Översättningen från latin till svenska ur Erkebiskop Henrik Kalteisens Kopibog, s 208–211, har utförts av fil kand *Svante Nyberg*, Raå.
 64. Skriftväxling med Raå angående predikstolen 1925–28, 1961 i ATA.
 65. *Lorentz Axel Fredrik Almfelt*, f 1781, d 1844, konduktör vid ÖIÄ. Skicklig figur- och arkitekturteknare. A har bl a ritat Spånga kyrkas tornhuv (SvK Stockholm VIII, s 94) och Rinkaby kyrkas orgelfasad (SvK Nä I, s 591).
 66. *Benedictus van Haeften*, d 1648, benediktmunk, författare även till Regia via Crucis. Schola Cordis utkom i flera upplagor, bl a 1635, 1667, 1699.
 67. *Boëthius Bolswert*, f omkr 1580 i den frisiska staden Bolsward, d 1633 i Antwerpen, kopparstickare, verksam i Amsterdam 1609, från 1620 i Antwerpen. Broder *Schelte* var likaledes kopparstickare, en av de främsta av alla rubensstickarna, från 1625 i Antwerpens skrå. Båda har illustrerat böcker, särskilt med andligt innehåll, samt utgivit blad efter Rubens, Bloemaert m fl.
 68. Marstrands-motiven är spegelvända i förhållande till 1635 års upplaga. Bokens illustrationer var mycket populära och hjärtats emblematik har använts t o m in på 1800-talet, även t ex av missionsällskap. En engelsk version av Schola Cordis gavs ut i London 1647. Se *John Baptist Knipping*, Die Iconografie van de Contra-Reformation in de Nederlanden I, s 137 f; *Mario Praz*, Studies in 17th-century Imagery I, s 152.
 69. *Friedrich Bagge*, Werldenes Fåfångligheter och dess Föracht/ vti någre Predikningar öfwer Åtskillige Bibliske Texter/ Förestält ... Stockholm 1717 (Posthum utgåva).
 70. Jfr *Mario Praz* a a, s 138 ff.
 71. *Karin Aasma*, Kyrkoinredning i Västsverige under 1600- och 1700-talen. Lic-avh 1960, s 37 ff. — I Venngarns slottskapell är bänkdörrarna och predikstolsfälten dekorerade med målningar som framställer hjärtan i olika sammanhang. Målningarna är utförda av målaren Måns Carlinus (d 1669), se *Ingrid Rosell*, Magnus Gabriel De la Gardies kyrkobyggnadsverksamhet i Sverige (akad avh), s 73, och *G Lindahl*, Magnus Gabriel De la Gardie, hans gods och hans folk. — Ytterligare en typ av hjärtats emblematik förekommer på läktarbröstningen i Rättviks kyrka, Da. Motiven är hämtade ur Himmelsk kärlekskyss av Heindrich Müller, 1750. Se *Gerda Boëthius*, ms i SvK:s arkiv. Jfr äv *A Simonsson*, Kyrkomålningar i Marstrands och Humla kyrkor, i: Julhälsningar ... i Göteborgs stift 1971, s 123–126.
 72. Beskrivningen av kyrkans orglar är genomsedd och kompletterad av fil dr *R A Unnerbäck*, Raå.
 73. *Magnus Åhrman (Årman)*, orgelbyggare, verksam på 1690-talet i Småland. Bygde även ett orgelverk i Borås år 1694. Se SvK Sm IV, s 178, not 165.
 74. *Elias Wittig*, orgelbyggare från Schlesien, verksam i Västsverige vid 1700-talets början. Det enda instrument som bevarats av hans produktion är ett sextämmigt orgelpositiv från 1707, som numera står i Nyeds kyrka i Värmland. — Se *E Erici*, Inventarium över bevarade äldre kyrkorglar i Sverige.
 75. *Olof Schwan*, f 1744, d 1812, orgelbyggare. Elev till Jonas Gren och Peter Strähle, gesäll hos Carl Wählström. En av landets förnämsta och kunnigaste orgelbyggare. Hans största verk var orgeln i Stockholms Storkyrka. — *E Erici* a a, s 287; SvK Sm IV: 1, s 240, not 186.
 76. *Johan Everhardt d y*, f 1760 i Skara, d 1847 i Stockholm. Fadern verksam som orgelbyggare i Västergötland. Examinerad och privilegierad 1790, sedermera verksam i Stockholm. Bygde enligt egen uppgift 30 verk, däribland det i Strängnäs domkyrka. *E Erici* a a s 280. Jfr äv SvK Bo IV: 1, s 51.
 77. Disposition enl kontraktet: *Manual*: Principal 16'D (fr c³), Borduna 16', Principal 8', Gedact 8', Fleut 4', Quinta 3', Octava 2', Scharff 3 chor, Trompett 8', Vox Virginea 8'D, Trompett 4'B. Orgeln skulle stämmas i s k kamkarton och ha två bälgar, som gav 36 graders lufttryck. — Kontraktändringen 1816 innebar, att Fleut 4' ersattes med »en Sångstämma af åtta fots ton i discanten fr. ostr. g till 3 str-a f med accompagnement af Spitsfleut fyra fot i Basen» samt att Octava 2' ersattes med en »Wall- eller Picola-fleut». *E Ericis* orgelhandlingar, ATA.
 78. *Söderling*, känd orgelbyggarsläkt i Göteborg, med många uppdrag i västsvenska kyrkor. SvK Bo I: 2, s 131, not 1; IV: 1, not 90. Se äv *E Erici* a a, s 290.
 79. *Olof Tempelman*, f 1745, d 1816, arkitekt, nyklassicist. Av hans verk kan nämnas Gustaf III:s paviljong på Haga samt kolonnfasaden på Kanslihuset i Sthlm. SvK Sm II: 3, s 263, not 55.
 80. Dopskrank har även funnits i de närbelägna kyrkorna i Kareby och Romelanda (SvK Bo I: 3, s 350 och 389). Deras form är dock okänd. Ett ännu bevarat dopskrank från 1680-talet finns i Kungälvskyrka. Detta dopskrank har fyrsidig form och är försett med bildhuggeriarbeten. Se SvK Bo IV: 1, s 53 f.
 81. *Peter Insen (Jensen)*, d 1656, rådman i Marstrand; *g m Sophia Knudsdotter*, d 1654, möjligen begravda i kyrkan. — Troligen släkting, ev bror till *Baltzar Insen (Jensen)*,

- d 1647, handelsman i Marstrand; g m *Kiersten Biörnsdotter*, d 1667; begravda i kyrkan. Jfr *Olán* 1913, s 194.
82. En i Andrénka trädgården, Långgatan 21, befintlig åttasidig sten med skålformig fördjupning har av *T Bonander* betecknats som kyrkans medeltida dopfunt (GP 30.4 1961: Marstrands medeltida dopfunt blomsterurna). Den huggna stenen, av gnejs, är utvändigt oregelbundet avfasad, övre kanten något defekt. Höjd ca 46, diameter 62, inre diameter 42 cm. Lär enligt traditionen varit en mortel från ett sockerbageri. En liknande sten har funnits tidigare, men förkommit. Stenen förvarades i en källare på Långgatan. Jämförs i tidn artikeln med dopfunten i Tossene kyrka, Bo. *S A Hallbäck*, Medeltida dopfuntar i Bohuslän, s 48.
83. *Olán* 1913, s 190 har försökt att tyda inskriften. Hans tolkning är: »Reccorde (= Recordare) nos esse mortale» upprepat tre gånger och översatt: »Kom ihåg att vi äro dödliga.» I botten har *Olán* läst: H est F. anno 1556 (= Haec est facta anno 1556 = Denna är gjord 1556). Med utgångspunkt från denna tolkning förmodar författaren att fatet tidigare har använts för mullkastning. Jfr *H Kjellin*, Ornerade mässingsfat och deras inskrifter, i: Äldre kyrklig konst i Skåne, s 201–245; *S Erixon*, Mässing, s 263–273.
84. Attributionen till Nils Ericsson gjord av fil dr *Göran Axel-Nilsson*, Göteborg.
85. Skåltypen har utförligt behandlats i en uppsats av *G Axel-Nilsson*, Om kallskålsskålar, i: Röhsska Konstslöjdmuseets årsbok 1967–68, s 5–18. En skål, tillverkad av Friedrich Richter 1698 i Stockholm, finns även i Bergunda kyrka, Småland (SvK Sm V: 1, s 40). Marstrandsskålen utställdes i Röhsska Konstslöjdmuseet sommaren 1971 (Gammalt Göteborgsilver, katalog nr 9).
86. *Johan Christoffer Jungmarker*, f 1722, d 1810, guldsmed, verksam 1779–88; mästare i Göteborg 1752; flyttade 1779 till Marstrand och stämplade där 1782–1786. Verkstaden förestods från 1788 av sonen *Anders Christoffer*, som ännu 1796 använde faderns stämpel.
87. *Sten Pedersson (Person)* var enligt uppgifter om gåvor i vis prot 1728 rådman i Marstrand. Troligen släkt med borgaren *Lars Pedersson*, d 1675; g m *Barbra Nilsdotter*, d 1673, begravnen i kyrkan (gravsten nr 11).
88. Guldsmeden *Nordström* är säkerligen identisk med *Sven Nordström*, verksam i Marstrand 1822–48 (1850) (se textilier). *Nordström* avled 1848, men änkan *Margaretha Sophia Hammarberg* stämplade till 1850; sonen *Sven Edvard Nordström* övertog verkstaden och stämplade 1851–1869.
89. Rådman *Crestofer (Kristoffer) Torgiersen Brun* tillhörde sannolikt Marstrandssläkten Torgiersen Brun; gift med *Margareta Biörnsdotter*. — *Helge (Hilja) Torgiersen Brun*, d 1629, var borgmästare i Marstrand från 1599, g m *Sitzel (Sidsella) Clausdotter*, d 1626 (enl *O Dahl*), 1675 (enl inv 1733); begravda i kyrkan (gravsten nr 22). — *Erich T*, borgmästare i Marstrand, d 1641, tydligen broder till *Helge T Brun*. G m *Margrete Clausdotter*, d 1611. Uppgifter ur *Olga Dahl*, Släktkretsen kring hustru Elseby på Instön (ms i författ ägo, Göteborg); *Olán* 1913, s 48, 195.
90. Jfr text Svenskt Silversmide I, bild 209.
91. Namnet »iehand plat» tolkas i inv 1733 som *Johan Plate*. En rådman i Marstrand med det namnet omtalas omkring 1677 (råk).
92. Mässhaken är undersökt av antikvarien *Inger Estham*, Raå 1972, som även granskat samtliga textilbeskrivningar.
93. Mässhaken beskrives och avbildas i teckning i Brusewitz rese-berättelse 1873–74 (handskr i GAM bibliotek), s 15 f. Se även Göteborgs musei 25-årsberättelse 1888, s 84.
94. *Emma Malmquist*, f 1885, textilkonstnär, egen ateljé för kyrkliga textilier i Göteborg. Se även SvK Bo I: 2–3, s 210, 355, 394; IV: 1, s 58.
95. *Agda Österberg*, textilkonstnär, innehar sedan 1933 textilateljén »Tre bäckar» i Varnhem. Har komponerat och utfört många mässhakar och övriga textilier i västsvenska kyrkor. SvK Bo I: 2, s 141; IV: 1, s 58.
96. *Kerstin Persson*, textilkonstnär, verksam vid ateljén »Tre bäckar» i Varnhem.
97. *Johannes Paul Jellinek*, f 1899, d 1969, invandrad från Österrike, sekreterare i Svenska Israelsmissionen, Stockholm. Prästvigd 1950, var boende i Marstrand.
98. *Samuel Bagge*, f 1686, d 1763, son till prostén Bagge (not 11), rådman i Marstrand, kyrkvård 1715–19. G 1 m *Elin Stensdotter Brag*, d 1715; 2 m *Catharina Olofsdotter Ström*, f 1694, d 1770 (enl *O Dahl*; gravsten nr 2), dotter till Olof Hansson och Barbro Tormosdotter Ström, syster till *Margareta Olofsdotter S* (not 1).
99. Tobin, tubin = taft. Med diskkläde, diskduk avses vanligen en duk till altarringen. I detta fall kan dock uppgiften i 1750 års inv avse kalkdukar. I Norge används ordet disk i betydelsen paten, och norska ord förekom länge i Bohuslän efter det att landskapet hade blivit svenskt.
100. *Jacob Johan Ehrensvärd (Schäffer)*, adl, f 1666, d 1731 i Marstrand; överste, stamfader för grevliga och friherrliga ätten Ehrensvärd. G 1 m *Anna Margaretha Mannerheim*, f 1688, d 1723 i Marstrand; 2 m grevinnan *Sophia Polus*, f 1684, d 1761. Deltog i stora nordiska kriget, tillfångatagen vid Perevolotjna 1709, utväxlad s å; adlad 1717, överste och kommandant på Karlstens fästning 1719. Tillsammans med sin första hustru begravd i kyrkan (inv 1733).
101. *Nils Strömcrona (Ström)*, adl, f 1664 i Marstrand, d 1740 i Karlskrona, son till rådmannen Thorved (Tormo) Nilsson Ström, d 1691 och Margareta Mattsdotter, d 1689; lotsdirektör, överstelöjtnant vid flottan, kommandör. S utförde omfattande sjömätningar och utgav goda sjökort samt hydrografisk gradkarta över Östersjön och Kattegatt. Hans vapen i Marstrands kyrka restaurerades

- omkr 1900 på bekostnad av Oscar II, som ofta vistades i badorten Marstrand.
102. *Hans Jacob Bierman*, d 1697, klockgjutare, verksam i Stockholm 1680–1697. — Jfr Sm IV: 1, s 228.
 103. *Johan Meyer*, d 1679, klockgjutare, verksam i Stockholm 1660–1679, son till kungl styckgjutaren Gerdt Meyer.
 104. *Matthias Wolberg von Tungelfelt (Wolberg)*, adl och adopt, f 1680 i Skåne av bondesläkt, d 1747 barnlös i Marstrand (gravsten nr 5). 1708 livdrabant hos Karl XII, 1723 överstelöjtnant; adlad 1734 och adopterad av den Tungelfeltska ätten, 1743 överste och kommandant på Karlstens fästning. G 1 m *Anna Catharina Rytting*, d 1739; 2 m *Anna Christina Benzeltierna*, d 1769 i Söderköping.
 105. *Fredrica (Catharina Fredrica) Bagge* (se not 11), dotter till prosten *Bagge*. F B gifte sig vid 13 ½ års ålder med kyrkoherden *Johan Carlberg*, blev skild 1722 och gifte om sig med handelsmannen *Christian Bundsen*, begravda i kyrkan (gravsten nr 7). Jfr *C W Skarstedt*, Göteborgs stifts herdaminne. Ny uppl. Utg av Knut Norborg. Göteborg 1948; *O Dahls* domboksexcerpter ang Marstrands befolkning 1685–1750 (ms).
 106. Se *Claes Krantz*, Carlstens Fästning. Svenska Fornminnesplatser nr 42, 1953; *Olån* 1913, s 57–62.
 107. *Skarstedt* nämner en *Joh. Nicolai*, lärare vid skolan och präst för garnisonen 1667. *Skarstedt*, 1885, s 594.
 108. PM, undertecknat *Erik Bohrn*, u å, 1950-talets mitt (med hänvisning till lekplatsen från 1955). ATA.
 109. Skriftväxling med Raå angående begravningsplatsen 1947–1957. ATA. — Göteborgs Posten 20.10 1955 (notis om lekplatsen).
 110. PÅ till Raå u d, juni 1961; Raå till Kgl Fortif förvaltningen 13.9 1961; Raå till Kgl Fortif förvaltningen 27.1 1962; förslag till konservering samt konserveringsrapport av *Thorbjörn Engblad*, 1963–64.
 111. *A L Romdahl* till Raå 27.1 1926.
 112. På den av danskarna gjorda planen (i Kgl Bibl København) nämnes Carlstens fästning 1719–20 Christiansten. Namnändringen skedde efter Tordenskiolds erövring av Marstrand och Carlstens fästning. Året därpå återgick Marstrand till svenskarna.
 113. *Gustaf Henrik Brusewitz*, f 1812, d 1899 i Göteborg; konstnär, fornforskare och museiman. Genom en sjukdom i barndomen hade B mist hörseln och delvis även talförmågan. Utbildade sig till målare vid Konstakademien, Stockholm, och senare i utlandet. Var teckningslärare och museiintendent 1865–91 i Göteborg. Ägnade sig åt historiskt och religiöst måleri, men var främst verksam som fornforskare. Under sina fotvandringar gjorde han noggranna anteckningar och beskrivningar i bild och text av Bohusläns fornminnen, som nu förvaras i GAM. Författare till »Elfsyssle». SvK Bo I: 2, s 110.
 114. Illustrerad handskrift i GAM. Blyertsteckningen är signerad »G. Brusewitz» 1876. Teckningens mått: 20,4 × 12,5 cm.
 115. Beskrivningen och dateringen av kalken har utförts av docent *Aron Andersson*, SHM.
 116. Skr till *O Montelius*, Stockholm, från f redogöraren på Carlstens fästning *Waldemar Röing*, den 21 dec 1886, Carlsborg (ATA). Röing nämner att kalken troligen då ännu var kvar på Carlstens fästning samt tillägger »det ej borde möta hinder att statens museum erhöill den, enär numera ej någon garnison finnes i Carlsten».
 117. *Johan Benedikt von Schönleben (Schönleben)*, adl, f 1613 i Oberlausitz, Sachsen, d 1706 i Göteborg, friherre, general. Trädde 1631 som ryttare i svensk tjänst, deltog i de flesta av trettioåriga krigets större fältslag, utnämndes sedermera till general. Var kommandant på Carlstens fästning 1676–79 och landshövding i Göteborgs och Bohus län 1682–1700. S nedlade ett stort arbete på att sammansmälta denna gamla norska provins med Sverige.
 118. *Nils Posse af Säby*, f 1660, d 1723, friherre; kommandant på Ny Älvsborg 1691–1701, överste för svenska livregementet 1705 och kommandant i Göteborg; landshövding och överkommendant i Göteborgs och Bohus län 1719.
 119. Översättningen har utförts av fil kand *Svante Nyberg*, Raå.
 120. *Petter Arvidson Böök*, d 1723, klockgjutarmästare i Göteborg. Son till Arvid Larsson i Jönköping. Verksam i Göteborg 1687–1723, mästare 1690, g 1692 m *Maria Ternant. W Berg*, Genealogiska anteckningar, ser I, vol 1 samt *L M Holmbäck*, Klockor och klockringning. SvK Bo IV, s 71.

Källor och litteratur

OTRYCKTA KÄLLOR

Stockholm

RA: ÖIÄ:s skr till K Maj:t 1806 7/5. — ÖIÄ:s ritningsarkiv. Marstrand 52: Plan och profiler, 1805 (osign); ritn till förändring av kyrkotak, 1806; dessein till kyrkans iståndsättande av *C F Sundvall*; dessein till kyrkotorn av *C F Sundvall*, 1806; ritn till predikstol av *A Almfelt*, 1815; ritn till restaurering av fönster m m, *A Lindegren* 1912; ritn till dopfunt av *Th Schaar* 1912; ritn till minnestavla över Fr Bagge av *Chr Eriksson*, 1925.

ATA: 1. *Stadskyrkan*: Inv 1830; snabbinv 1919; handlingar ang F Bagges minnestavla 1925–1926; — ang predikstolen 1925–28; — ang orgelverkets om- och tillbyggnad o ändr på läktaren 1934; — ang ny värmeledning av H Theorells ingenjörbyrå 1939; skr om garnisonskyrkogård i kv Gustafsborg från *Å Fredsjö* till Raå 1957; handl ang renovering av exteriören 1952–53; — ang ommålnings- o konserveringsarbeten 1960; fem konserveringsrapporter rör predikstolen, begravningsvapnen, läktarmålningarna m m av *Th Engblad* 19/4 1961; *E Ericis* orgelhandlingar. — 2. *Karlstens fästningskyrka*: Inv 1830; skr till O Montelius från *W Röing* 21/12 1886; kungl remiss 30/11 1927; skriftväxling (*A Simonsson*, *R Hellgren* m fl) ang begravningsplatsen med Raå 1947–1957; skr ang konserveringsarbeten 1961–1962; förslag till konservering av *Th Engblad* 27/12 1963 och konserveringsrapporter 8/7 1964.

Raå: K-byråns arkiv: Ritn ang Koöns gravkapell på bergsplatsen av *Ax Forssén* 1929, 1938; förslag till flyttning av orgeln av *Ax Forssén* 1934; förslag till värmeledning av *Hugo Theorell* 1939; uppmätning av bänkar samt förslag till nya bänkar av *J Samuelsson* 1941; skr ang anhållan om godkännande av belysningsanordning och nyanskaffningar 22/7 1941. Besiktning av kyrkan och förslag till reparation av *A Tell* 1951.

Brandförsäkringsverkets arkiv: Karta över Marstrands stad, Stapelstad ... Upprättad av löjtnanten vid Kungl fortifikationen *Sv Widing* 1794. — Kopia i mindre skala av *C D Gyllenberg* 1798 i UUB.

KrA: Karta över Marstrandsön med Koön och Klöverön. Odaterad. — Marstrand. Fästningen och kyrkan. År [1681?], (ser: Övriga ritn, nr 559b). — Ritningsförslag till gatu-reglering av *E J Dahlbergh* 1682 (ser: förslag, nr 109a, c). — Afritning Uppå Marstrands Stads InHängnade och Bebygd Tompter ..., av *J H Loffman* 7 julij A° 84.

Göteborg

GLA: *Marstrands stadsarkivalier*: Skrivelser och resolutioner 1440–1794 (J: 1); Marstrands stads privilegier (EI: 1); *Claes Krantz'* arkiv (A 319: 18–24); *Eskil Olåns* papper

1885–1917 (ÖI: 12); Marstrands kyrka, skola etc 1721–1799 (F XIII: 1); Skrivelser rör bl a eldsvåda 1824 (AIa: 36). — *Kyrkans arkivalier*: Collect Book 1698–1732; Karlstens förs 1710 (LIV: 1); revisions räk 1598–1682 (LI: 1) med inv 1637; specialräk 1654–71 (LI: 2); specialräk med verifikationer 1678–89 och inv 1686, 1689 (LI: 3); räk 1682–1822 med register och inv 1824 (LI: 4); räk 1690–1860 med mindre luckor (LI: 5–18); vis prot 1728, 1742, 1757, 1767, 1769 (N: 1); inv 1750, 1752, 1771, 1814, 1818, 1822, 1823, 1831, 1833, 1838, 1851, 1865 (N: 1); förteckning över äldre handlingar 1756–1806 (N: 1). Annotation Uppå Marstrands Stadskyrckias Gamla Monumenter. Samman skrifwit Åhr 1733 af *Henrich Kontz* (N: 1); donationshandl (spridda år) 1600–1700-talet (KIII: 1); kr prot 1645–1825 (KIII: 1), kr prot 1656–1815 (KIII: 2), kr prot 1683–1733 med spridda räk 1625–1729 (KIII: 3), kr prot 1733–1822 (KIII: 4), kr prot 1734–1822 med spridda räk (KIII: 5), kr prot 1779–1804 med orgelbeskrivning 1804 (KIII: 8), kr prot 1805–1810 med spridda räk, besiktning och plan 1805 (KIII: 9), kr prot 1811–1820 med räk 1820 och inv 1814, 1818 (KIII: 10); st prot 1781–1803, 1797–1862 (KI: 1), spridda st prot även i KIII: 8, st prot 1816, 1862–75 med Karlstens församling (KII: 1), st prot 1804 ingår i KIII: 9; beskrivning av orgeln 1803 (KIII: 8), besiktningsprot 1805 (KIII: 9); kontrakt med orgelbyggare Schwan 1805 (KIII: 9); prot och handl om kyrkans ombyggnad 1805–1806 ingår i KIII: 4 och :9; entreprenadauktion 1806 (KIII: 9); om kyrkotak 1785 (LI: 9); beskrivning av altartavla 1807 (KIII: 9); handlingar 1690–1812 med ritningar och skisser u å (predikstolsdraperi, altarpnydnad, vapenhusfasad, läktartrappa, balustrad; O: 1); handlingar ang kyrka och kyrkogård 1646–1847 (O: 1); historiska anteckningar 1263–1824 (bl a om staden, series pastorum; C: 3); kartsamlingen (O: 3): Marstrands Stads Kyrckias Grundteckning, 1700-talets början; planer (3 st) 1805, 1806, u å; orgelfasad 1806, predikstol u å och 1815, kyrkogårdsgrindar u å (2 st); förteckning på de Epitaphier m m: Som blifvit från Gamla Rådhuset till Kyrkan afflyttad, u å (KIII: 9).

GAM: *G Brusewitz'* rese-berättelse 1873 och 1874, handskrift. — *Densamme*: Minnesblad från Fornminnesföreningens utställning i Göteborg 1875. Illustrerad handskrift 1876.

GHM (GM): Oljemålning av Marstrand från 1700-talet (GM 7214); foton, anteckningar m m om kyrkan och staden.

Marstrand

I PÅ förvaras yngre kyrkoarkivalier, varav genomgångna: inv 1865, 1901, 1911, 1938, 1967 (NIII: a); handlingar rörande kyrkan (OI: 2); ritningar (OVI): Karta öfver Marstrands Stads Nya Begravningsplats å Ko-ön 1878, *K Reenstierna*; förslag till el-belysning 1912; värmeledning 1912;

förslag till dopfunt 1912, *Thure Schaar*; ritning till blyglasfönster 1912 av *A Lindegren*; ritning till diverse ändringar i kyrkan 1913; utvidgning av kyrkogården på Koön 1913; d:o u å; förslag till kyrkogårdsgrindar u å; skiss och ritning för minnestavla över Friedrich Bagge 1925; ritning till kapellet på Koön 1929, 1938, *A Forssén*; situationsplan med kapellet och klockstapeln på Koön 1927, *E Friberger*; ändringsritning för orgelhuset och läktaren 1933; förslag för orgeln 1933; uppmättningsritningar för kyrkan 1939, *J Samuelsson*; värmeledning 1939; nya bänkar (förslag) 1941, *J Samuelsson*; situationsplan över kyrkogården på Koön 1942, *J Samuelsson*; ritningar till bårum i Marstrands kyrka 1943, *J Samuelsson*; skiss till dekorerad av koret u å (*T Bonander*); detalj till fönster 1952.

Marstrands museum: 3 fotografier av kyrkans interiör före restaureringen 1912.

Uppsala

UUB: Planta och Geometrisk Afrijtning uppå Marstrand Stads Tompter, gator ... Delinierat och afmätt in April A:o 1689 af *Catullo Claudij Feltero*. Kop av *C D Gyllenborg*. Gyllenborgs saml. Dav 1145. — Karta över Marstrands stad, stapelstad ... Kopia i mindre skala av *C D Gyllenborg* efter den av Magistraten bevittnade och till allmänna Brandförsäkringsverket inlämnade kartan av *Sv Widing*. Kopierad 1798. Gyllenborgs saml. Dav 1147.

Köpenhamn

Kgl Bibl: *Reimar Kocks* Lub. Chronicke. Ny kgl. Saml. 303b fol. — Regleringsplan av *Isaac Geelkerck* 1644. — Ritningar över Marstrand och Karlstens fästning omkr 1719 (planer, sektioner, kartor).

TRYCKTA KÄLLOR OCH LITTERATUR

Aasma K, Kyrkoinredning i Västsverige under 1600- och 1700-talen. 1960 (lic-avh, stencil).
Allen C, De tre nordiske Rigers Historie 1497–1536. Kjøbenhavn 1864–72.
Anderberg A, Studier öfver skånska triumkrucifix. Lund 1915.
Andersson A, Medieval Wooden Sculpture in Sweden, D 2. Uppsala 1966.
Arne T, Ryska klockor i svenska kyrkor, i: Det stora Svitjod ... Stockholm 1917.
Axel-Nilsson G, Om kallskålsskålar, i: Röhsska Konstslöjdmuseets årsbok 1967–68. Göteborg 1969.
Bang A Chr, Udsigt over den norske Kirkes Historie under Katholicismen. Kristiania 1887. — *Densamme*, Den norske kirkes historie. Kristiania och Kjøbenhavn 1912.
Berg J, Votivskepp I. En inventering 1968. SSHM. Stockholm 1969 (stencil).
Berg W, Bohusläns historia, D 1. Göteborg 1912.
Bergstrand C-M, Kulturbilder från 1700-talets Bohuslän. Göteborg 1937.

Bexell S P och *J G*, Götheborgs stifts historia och herdaminne 1–2. Götheborg 1835.
Boëthius G, De tegelornade gråstenskyrkorna i Norra Svealand. Uppsala 1921.
 Bohuslän. Red av R Holmström och S A Svensson. Malmö 1956.
 Bohusläns historia, under redaktion av E Lönnroth. Uppsala 1963.
Bringéus N-A, Benhus i Lunds stift, i: RIG 1953. Stockholm 1953.
Brusewitz G, Elfsyssel. Historiska minnen. Götheborg 1864 (Elfsyssel).
Backström A, Studier i Göteborgs byggnadshistoria före 1814. Stockholm 1923.
Dahl O, Marstrands befolkning 1685–1750. Göteborg (ms i författarens ägo). — *Densamme*, Släktkretsen kring hustru Elseby på Instön. Göteborg (ms i författarens ägo). Danmark-Norges Traktater 1523–1750, udg af L Laursen. Bd I. Köpenhamn 1907.
 Danmarks Kirker, Haderslev amt I. København 1954. Åbenrå amt, udg af Nationalmuseet. København 1959.
 Die Bau- und Kunstdenkmäler der Freien und Hansestadt Lübeck. Bd IV. Lübeck 1928.
 Diplomatarium Norvegicum. Oldbrev ... Saml og udg af Chr C A Lange og C R Unger m fl, 1. Christiania 1847–.
Ehrensward U, Svenska arkitekturritningar i Eremitaget och andra saml i Leningrad, i: Nationalmusei skriftserie nr 8. Stockholm 1962.
Elgenstierna G, Den introducerade svenska adelns ättartavlor I–IX. Stockholm 1925–36.
Erici E, Inventarium över bevarade äldre kyrkoglar i Sverige. Stockholm 1965.
Erixon S, Mässing. Stockholm 1943.
Fett H, Norges Kirker i Middelalderen. Kristiania 1909.
Fischer G, Cistercienserne og Hovedøya, i: Fortidsminder nr 13. 1935.
Friis P Claussøn, Norriges og omliggende øers sandfærdige Bescriffuelse. 1632. — *Densamme*, Samlede skrifter. Udg for den norske historiske Forening af Dr. Gustav Storm. Kristiania 1881.
Ginhart K, Das christliche Kapitell zwischen Antike und Spätgotik. Wien 1923.
Haeften B van, Schola cordis, sue aversi à Deo cordis ad eumdem reductio et instructio. D. Benedicto Haefteno. Antverpiæ 1635.
Hallberg S, *Norberg R* & *Odenius O*, Franciskanska ämbets- och konventsigill från Sveriges medeltid, i: Kyrkohistorisk Årsskrift 1963; 1968.
Hallbäck S A, Det efterreformatoriska dekorativa kyrkomåleriet på 1600- och 1700-talen i Sverige. Del I. Göteborg 1947. — *Densamme*, Del II. Christian von Schönfeldt, kyrkomålaren. Vänersborg 1956. — *Densamme*, Medeltida dopfuntar i Bohuslän. Vänersborg 1961.
Hedvall A, Bohuslän i konsten. Från Allaert van Everdingen till Carl Wilhelmson. Akad avh. Stockholm 1957.

- Holmberg A E*, Bohusläns Historia och Beskrifning, I–III. Uddewalla 1842–45, samt 2 uppl. bd III. Örebro 1867.
- Holmbäck L M*, Klockor och klockringning. Stockholm 1951.
- Jens Nilsson*, Biskop Jens Nilssøns Visitatsbøger og Reise-optegnelser 1574–97. Kristiania 1885.
- Johansson K L*, Veteraner bland kyrkor i Göteborg och omnejd. Göteborg 1908.
- Johnsen O Alb*, Bohuslens Eiendomsforhold indtil freden i Roskilde. Kristiania 1905.
- Jubileumsutställningen 1923. Äldre kyrklig konst från västra Sverige. Katalog. Göteborg 1923.
- Kalteisen H*, Erkebiskop Henrik Kalteisens Kopibog, udg for det Norske Historiske Kildeskrieffond ved Alex. Bugge. Christiania 1899.
- Karling S*, Kyrkorna i Borås och Bråmhult. Borås 1955.
- Kjellin H*, Ornerade mässingsfat och deras inskrifter, i: Äldre kyrklig konst i Skåne. Lund 1921.
- Knipping J B*, Die Iconografie van de Contra-Reformatie in de Nederlanden, I. Hilversum 1939.
- Krantz C*, Köpstadsmän, hanseater och skärgårdsfolk. Om Marstrand och handelslivet i Bohuslän till år 1587. Göteborg 1919. — *Densamme*, Marstrands befästningar i äldre tider, i: GBFT 1922. Göteborg 1923. — *Densamme*, Under länsherrevärja och biskopsstav. Kulturhistoriska skildringar från 1500-talets Bohuslän. Uddevalla 1922. — *Densamme*, Marstrand en idyll med ett stormigt förflutet, i: En jubok till församlingarna i Göteborgs stift 1945. Göteborg 1945. — *Densamme*, Marstrand. Stockholm 1950. — *Densamme*, Carlstens fästning, Marstrand. Svenska fornminnesplatser nr 42. Stockholm 1953.
- Kulturhistoriskt lexikon för nordisk medeltid. Svensk red John Granlund. Malmö 1956–
- Lange Chr C A*, De norske Klosters Historie i middelalderen. Christiania 1847, uppl 2 1856.
- Lindahl G*, Magnus Gabriel De la Gardie, hans gods och hans folk. Uppsala 1968.
- Lindblom A*, Sveriges konsthistoria, I. Stockholm 1944.
- Lindroth Hj*, Bohuslänska ortnamn och bohuslänsk bebyggelsehistoria, i: GBFT 1945. Göteborg 1946.
- Lorenzen Vilh*, De danske Franciskanerklostres Bygningshistorie. København 1914. — *Densamme*, Christian IVs Byanlæg og andre Bybygningsarbejder. København 1937.
- Lund H & Millech K* red af, Danmarks Bygningskunst fra Oldtid til Nutid. København 1963.
- Meyer J*, Kirker og klostre i middelalderen, i: Norsk kunsthistorie, I. Oslo 1925.
- Norberg R*, Bohusläns medeltida träskulptur, i: GBFT 1939. Göteborg 1939.
- Nordisk Kultur XXIII, Kirkebygninger og deres udstyr. Udg af V Lorenzen. Stockholm, Oslo, København 1933.
- Norges Kirker. Østfold I–II, Oslo 1959; Akershus I–II, Oslo 1969.
- Norske Regnskaber og Jordebøger fra det 16de Aarhundrede, ved Huitfeldt-Kaas. Christiania 1906.
- Norske Rigs-Registreanter 1–12, ved Chr A Lange, S Petersen m fl. Christiania 1861–1891.
- Olán E*, Marstrand. Kortfattad Handbok. Göteborg 1909. — *Densamme*, Marstrands historia, krigsminnen och badortslif. I uppl Göteborg 1906, 3 uppl 1913, 4 uppl 1917, 6 uppl 1939.
- Ortnamnen i Göteborgs och Bohus Län V. Göteborg 1939.
- Paludan-Müller C P*, Studier til Benyttelse og Bedømmelse af nogle Kildeskriver til nordisk Historie. Kjøbenhavn 1858. Historisk Tidsskrift. Række 3: Bd. 1.
- Praz M*, Studies in 17th-century imagery, I. London 1939. Studies of the Warburg institute. 3.
- Reallexikon zur deutschen Kunstgeschichte (Darbringung im Tempel, av H M von Erffa). Band III. Stuttgart 1954.
- Rhyzelius A O*, Sviogothia Munita, Eller Historisk Förteckning, på Borgar, Fästningar, Slott, Kongs-Hus och Kongs-Gårdar ... Uti Swea- och Götha Riken. Stockholm 1744.
- Romdal A L*, Byggnadsstilen i Dragsmarks klosterkyrka, i: GBFT 1915. Göteborg 1916.
- Rosell I*, Magnus Gabriel De la Gardies kyrkobyggnadsverksamhet i Sverige (akad avh). Stockholm 1972.
- Scriptores Rerum Danicarum Medii ævi, V. Udg J Langebek. Hauniæ 1783.
- Skarstedt C W*, Göteborgs stifts herdaminne. Göteborg och Lund 1878–85 (Ny uppl Gbg 1948).
- Sidenblad E*, Urmakare i Sverige under äldre tider. Stockholm 1918.
- Simonsson A*, Marstrands kyrka. Göteborg 1953. — *Densamme*, Kyrkomålningar i Marstrands och Humla kyrkor, i: Julhälsningar till församlingarna i Göteborgs stift 1972. Uddevalla 1972.
- Snoilsky C*, Svenska historiska planscher (i Kungl bibliotekets samlingar). Stockholm 1893.
- Svensson S*, Kort historisk beskrifning öfver Marstrands stad samt Carlstens fästning jämte dess byggnad, studier, fångvård m m. Göteborg 1904.
- Theatri Europæi. Eilffter Theil. Oder: Ausführlich fortgeführte Friedens- und Kriegs-Beschreibung ... in Europa ... vom Jahr 1672 bis 1679 ... Durch M Merian m fl. Franckfurt a M 1682.
- Waghenaer L J*, Spiegel der Zeewaert. Leyden 1584–1585. Amsterdam 1964.
- Weigert H*, Das Kapitell in der deutschen Baukunst des Mittelalters, i: Zeitschrift für Kunstgeschichte V. Berlin 1936.
- Wideen H*, Ett kinesiskt Marstrand, i: Konstperspektiv 1956, nr 2. — *Densamme*, Gravhus och benhus, i: Rig 1954.
- Widerberg C S*, Norges første Militæringenjör Isaac van Geelkerck og hans Virke 1644–1656. Skrifter udg av Videnskapselskapet i Kristiania 1923. Kristiania 1924.
- Oedman J*, Chorographia Bahusiensis, Thet är: Bahu-Läns Beskrifning. Stockholm 1746. Faksimilupplaga: Uddevalla 1910.
- Silverstämplar* tydda enligt *Guld- och silverstämplar*, Svenskt silversmide 1520–1850, I, IV. Stockholm 1941, 1963.

TIDNINGSARTIKLAR

Om restaurering av kyrkan: GHT 19/3, 6/5 och 25/6 1912. — Nya begravningsplatsen på Koön: NMP 19/9 1871, 24/9 1872, 1/6 1873. — *C Krantz*, Innan Carlstens fästning fanns: GHT 10/11 1934. — Gravkapellets invigning: MT 11/12 1939, GHT 10/12 1939. — *C Krantz*, Bohusläns fjärde kloster: GHT 22/2 1941. — Nya bänkar i kyrkan: GTr 21/11 1941. — Bårummets renovering: GTr 25/6

1943. — Koöns begravningsplats: GTr 25/6 1943. — Orgelreparation: GP 13/2 1946. — Klockringning med el-kraft: GMP 5/10 1946. — Krigargravar på Koön: GTr 11/10 1946. — Gravvård över okänd: GMP 30/1 1947. — Reparationer av kyrkan: GTr 15/8 1952. — Utvidgning av reparationsarbeten: GTr 22/5 1953. — Om f d garnisonskyrkogården: GP 20/10 1955. — Marstrands medeltida dopfunt blomsterurna: GP 30/4 1961. — Kyrkan återinviges: GP 25/5 1961.

Förkortningar

ATA Antikvariskt-topografiska arkivet i VHAA, Stockholm.
 DN Diplomatarium Norvegicum. Oldbreve ... Saml og udg af Chr C A Lange, C A Unger m fl, 1-. Christiania 1847-
 GAM Göteborgs Arkeologiska Museum.
 GBFT Göteborgs och Bohusläns Fornminnesförenings Tidskrift.
 GHT (HT) Göteborgs Handels- och Sjöfarts-Tidning.
 GHM (GM) Göteborgs Historiska Museum.
 GLA Göteborgs Landsarkiv.
 GMP Göteborgs Morgon Post.
 GP Göteborgs-Posten.
 GTr Göteborgs-Trakten.
 inv inventarieförteckning.
 inv 1830 en på grund av en kgl förordning 17/4 1828 företagen inventering av forntida minnesmärken i kyrkor och på kyrkogårdar. Protokollen, som fördes av prästerna, utskrevs i flera exemplar, varav en serie förvaras i respektive kyrkoarkiv och en serie i ATA.
 KB Kungliga biblioteket, Stockholm.
 KBS Kungliga byggnadsstyrelsens arkiv, Stockholm.
 K-byrån Kulturhistoriska byråns arkiv, Stockholm.
 Kgl Bibl Det kongelige Bibliotek, København.
 KrA Krigsarkivet, Stockholm.
 kr prot kyrkorådsprotokoll.
 MD Marstrand. Tidn för Marstrands stad och badgäster 1889-1919.
 MT Morgontidningen, Göteborg.
 NMP Nya Marstrands Posten.
 NRA Riksarkivet, Oslo.
 NRR Norske Rigs-Registranter 1-12. Christiania 1861-1891.
 OGB Ortnamnen i Göteborgs och Bohus län, Göteborg.
 prot protokoll.
 PÅ Pastorsämbetet.

RA Riksarkivet, Stockholm.
 RKM Röhsska Konstslöjdmuseet, Göteborg.
 räb räkenskaper.
 SHM Statens Historiska Museum, Stockholm.
 SKL Svenskt Konstnärslexikon, Malmö.
 snabbinv 1918, 1921 snabbinventering av kyrkornas inredning och inventarier utförd under ledning av fil dr B Hegardt inför Jubileumsutställningen i Göteborg 1923. Samtliga snabbinventeringslistor förvaras i ATA. Ett ex har tillställts varje inventerad kyrka samt domkapitlet.
 st prot sockenstämmoprotokoll.
 SvK Sveriges Kyrkor, Konsthistoriskt inventarium utgivet på uppdrag av K Vitterhets Historie och Antikvitets Akademien, Stockholm 1912-
 UUB Uppsala universitetsbibliotek.
 VHAA K Vitterhets Historie och Antikvitets Akademien, Stockholm.
 vis prot visitationsprotokoll.
 ÖIÄ Överintendentsämbetet, Stockholm.

LANDSKAPSNAMNENS FÖRKORTNINGAR

Bl	Blekinge	Nä	Närke
Bo	Bohuslän	Sk	Skåne
Dr	Dalarna	Sm	Småland
Ds	Dalsland	Sö	Södermanland
Go	Gotland	Up	Uppland
Gä	Gästrikland	Vb	Västerbotten
Ha	Halland	Vg	Västergötland
Hr	Härjedalen	Vr	Värmland
Hs	Hälsingland	Vs	Västmanland
Jä	Jämtland	Ån	Ångermanland
La	Lappland	Ög	Östergötland
Me	Medelpad	Öl	Öland
Nb	Norrbottnen		

Summary

The island of Marstrand is about thirty kilometres north-west of Göteborg, and is the outermost island of an archipelago. On the east side of the island, opposite the mainland, is the town of Marstrand. The town has spread also to the Koön island lying between Marstrand and the mainland. Now Marstrand is part of the local government unit of Kungälv. Prior to 1658, Marstrand, like the whole province of Bohuslän, belonged to Norway.

According to tradition, Marstrand was founded during the first half of the 13th century, during the reign of the Norwegian king, Håkon Håkonsson. Finds of prehistoric objects indicate that there was some kind of settlement there during prehistoric times. In historical documents Marstrand is mentioned for the first time in 1291, and the first town charter is dated 1442. The former importance of Marstrand was due to its excellent natural harbour and its central situation for trade in herring. The main occupation in Bohuslän in olden times was herring fishing. The most prosperous time in the history of the town was during the great herring period in the latter half of the 16th century.

The history of Marstrand has been a dramatic one. Several times it has been the scene of military action, and it has been burnt down repeatedly. After the great fires of the 17th century the town was given a new system of streets on which

the present ones are based. In 1775 Gustavus III declared Marstrand a free port. During this period, which lasted until 1794, when, among other things, there was freedom of religion, the town had a new period of prosperity. A period of depression began around 1800 and it was not until towards the end of the century that Marstrand recovered, the ancient market town then having become a fashionable watering-place and recreation centre.

High above the town, on the highest point of the island, stands the fortress of Karlsten, erected during the 1680's and rebuilt and enlarged during the 19th century. The town has, however, been fortified in a simple way ever since medieval times. The present fortress had its own church and parish until 1882, when the military post was disbanded.

Marstrand Church was probably originally a convent church. A Franciscan monastery was established on the island between the years 1277 and 1291. The monastery church was probably also used as the parish church of the citizens of the town, since there is no evidence that there has ever been a separate town church. The church was mentioned by Archbishop Kalteisen of Trondheim, who, when on his way to Rome in the winter of 1453–54, stayed at Marstrand monastery. In a letter of indulgence, written at Marstrand, the archbishop made special mention not of a monastery church, but of an "ecclesia parrochialis". According to the same source, the church was dedicated to the Virgin. After the Reformation and until 1806, the church had both a vicar and a curate.

Formerly, the churchyard south of the church extended north and east of the church. It was given its present size in the early years of the 19th century. During the 17th and 18th centuries, the churchyard was bounded on three sides by a high, whitewashed wall with lichgates, as shown in figures 65 and 66. Parts of the present, east churchyard wall are probably original. After 1872, when a new cemetery was opened on Koön, burials in the old churchyard were discontinued. Southeast of the church, at the corner of Kyrkogatan and Hospitalsgatan (fig 67), is the vicarage, dating from the end of the 18th century.

The church is built of local stone and limewashed white. The roof is covered with copper. The walls of the chancel and nave with their buttresses are the oldest parts of the medieval building. The west tower and the vestry north of the chancel were added after the Reformation. The north and south porches, and the roof of the church date from 1807.

I. *The medieval church.* During the Middle Ages the church consisted of a double nave and a narrower and lower chancel in the east (fig 82). The nave and chancel had steep pitched roofs. The east gable of the nave probably had ornamental brickwork. The nave had six pointed vaults of

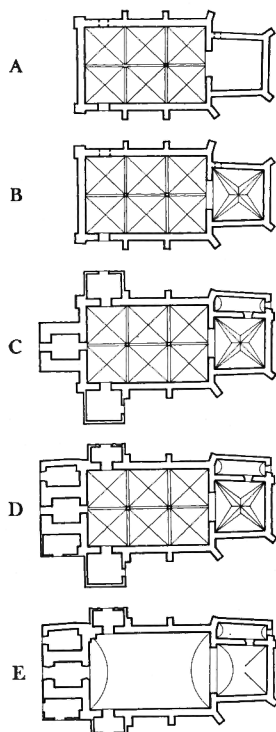

Fig 146. Marstrands stads-
kyrkas planutveckling.
J Söderberg 1973.

*Development of plan of
Marstrand Church.*

brick, supported by two slender, octagonal columns with square capitals and bases (fig 82). The latter are still in existence, and since the beginning of the 19th century are placed as ornaments on the gateposts of the churchyard (fig 70). Between the nave and the chancel there was a wide chancel arch. The chancel was covered with a stellar vault with abutments in the form of brackets. The nave had two pointed-arched entrances, one in the north and the other in the south, in the same places as the present portals. There was also an entrance in the north wall of the chancel. It is now bricked-up; this bricking-up was probably done in conjunction with the erection of the vestry after the Reformation. Of the windows, only the three-light window in the south wall of the chancel is medieval (fig 85). The other windows were probably enlarged during the 18th century. In the east wall there is a two-light window crowned by a small round window that is medieval in origin but later somewhat enlarged. Parts of the medieval surround are marked in the outside plaster (fig 86). There have been two windows in the west wall of the nave. The northernmost window of these, with a pointed-headed brick surround, and bricked-up, can be seen on the second floor of the tower (fig 88).

The church was probably built towards the end of the 13th century. The slender, octagonal supports for the vaults, with their capitals and bases, can hardly be earlier than the first half of the 14th century, which suggests that the nave was vaulted during the 14th century, possibly after the town burned down in 1362. During the 18th century an inscription dated 1460 was to be seen in the chancel. This was probably the year when the stellar vault was erected.

The medieval church at Marstrand, with its Romanesque exterior and Gothic interior, is of a rather unusual type. It cannot be compared with other, now demolished, churches in the neighbourhood, such as the two convent churches at Kungahälla (Sveriges Kyrkor, Bohuslän IV: 1) and the Gothic Premonstratensian church at Dragsmark in northern Bohuslän. Marstrand Church has nothing in common with the double-naved Franciscan churches in Scandinavia. There seem rather to be points of contact with Romanesque churches in Norway and on Gotland. The exceptionally slender vault columns, on the other hand, have their closest parallels at Burgkloster, Lübeck, dating from the 14th and 15th centuries.

Little is known about the monastery itself. In 18th century documents mention is made of some ruins south of the church, but no details are given. The monastery grounds stretched north and east of the church and probably also included part of the present town park east of the church. In a chronicle written in 1532 by a ship's chaplain, Reimar Kock from Lübeck, it is said that Marstrand monastery was built of wood and housed that year only one monk. After the Reformation the monastery was granted to the town of Marstrand, and according to literary information the former monastery buildings were used as town hall, hospital and school.

II. *The post-Reformation period.* A west tower was added to the church in the 16th century. At a visitation by the bishop in 1597 this tower was said to be in a bad condition. Before the town burned down in 1682 the tower had a tall, pointed spire (fig 91), but during the restoration after the fire this was replaced by a pyramidal roof (fig 82). In the north wall of the tower, at the level of the second floor, is a brickwork staircase that has been unused for a long time (fig 89). Information taken from the building documents of 1807 indicates that a masonry staircase was also built in the west wall of the nave. It seems likely that the tower was in direct communication with the church by way of stairs built into the thick masonry. At the same time as the tower was built, which was probably soon after the Reformation, the above-mentioned west windows were bricked up and an entrance from the west was made. The appearance of the older south and north porches is shown in plans and drawings from the period prior to 1807 (fig 83). The pointed-arched doorway of the south porch, marked clearly in the drawing, suggests the 16th century as the probable time of building. In the church records, however, it is not mentioned until 1679. Otherwise no great alterations were made during the 17th and 18th centuries, apart from the enlargement of the windows. The two window openings above the porches were made in 1698 in conjunction with the erection of a new gallery.

Around 1700 a burial chapel was made in the vestry for the best-known vicar of Marstrand, Fredrik Bagge, who died in 1713. This chapel is marked in the plan in figure 87. It was demolished, however, in 1780, when the pulpit was moved from the southeast corner of the nave to its present position. The church and tower formerly had tiled roofs, which were covered with copper sheeting in 1797.

III. An extensive rebuilding, which radically altered the interior, was made in 1807. At an inspection made in conjunction with work for a new organ and organ loft, the medieval vaults were found to be in such a bad condition that they had to be demolished and replaced by the present wooden barrel vaulting in both the chancel and the nave. The chancel arch and the entrances were widened. The floor of the nave was formerly level, but was made sloping down from the west portal to the chancel at the same time. The many 16th, 17th, and 18th century grave slabs in the chancel and nave were lifted and used again to pave the floors of the church and the porches. Most of the bricks from the vaults were crushed and used as filling in the floors, while the rest of the vault bricks were used to pave the floors of the paces in the nave. The roof trusses and the steep pitched roof were demolished and the present, much flatter copper-covered roof was erected. The porches, too, were pulled down and replaced by the present ones with their classic fronts. An entrance was made in the west wall from the second storey of the tower to the new gallery. The outhouses north and south of the tower were built in 1804. The south building, the present mortuary, replaced a storehouse dating from the 18th century. In 1819 the tower was equipped with a lower

roof. The interior of the church was restored at the end of the 19th century and in 1912. The last-named year the interior was painted in pale shades, the furnishings in white and gold, and pictures of coloured, leaded panes were installed in the east window. The exterior was restored in 1952–53. In 1961 the old paintings and wooden furnishings were preserved.

FURNISHINGS

I. The rood above the altar is medieval (fig 95). It was executed in the Netherlands during the second half of the 15th century. The colouring of the figure of Christ dates from the conservation in 1961, and that of the cross from the 17th century. The limbs of the cross have been partly shortened, possibly around 1809, when the rood was placed in its present position. A 17th century chasuble, now in the Göteborg Museum of Antiquities, is decorated with embroidery originating from Flanders, and dating from the beginning of the 16th century. The embroidery originally formed the edge of a cope.

II. The two figures of the evangelists John and Matthew (fig 95), flanking the crucifix, were originally on the pulpit, which was made in 1691, but received their present appearance after alterations in 1852. The stairs leading up to the pulpit with their sculptural ornamentation, were removed as long ago as 1780. Prior to 1807 the pulpit had a sounding board, decorated with, among other things, five medallions, which are still in existence. Two of them are on the organ front, one in the vestry and the other two, with portraits of Rural Dean Fredrik Bagge and his wife Elisabet, are on the lower part of a memorial tablet in memory of their son, Samuel Bagge (fig 126). A reredos made in 1696 by Nils Läse, was sold in 1807 to Tegneby Church on Orust in Bohuslän, where it still is. The first organ of the church, dating from 1604, is, since 1803, in Morlanda Church, Bohuslän. The present organ was built in 1899. The classic front, however, belonged originally to an organ installed in 1816. The organ loft, also built in 1816, replaced an older gallery erected in 1698. Eleven paintings from the originally fifteen panels on the barrier of the older gallery are preserved. These paintings (fig 101) were executed by the well-known west Swedish church painter, Erik Grijs, around 1700. Most of them depict scenes from *Schola Cordis* (figs 102–103) by Benedictus van Haefen (1st edition 1629). The two closed pews flanking the west entrance were erected for private use during the latter part of the 18th century (fig 100). A brass baptismal dish is 16th century north German work (fig 109), and the silver baptismal bowl was made in the 1690's (fig 110). The oldest set of communion plate dates from 1672, the other from the 18th century (figs 111–115). The three large chandeliers in the nave date from the 17th century and the brass candlesticks on the pulpit from

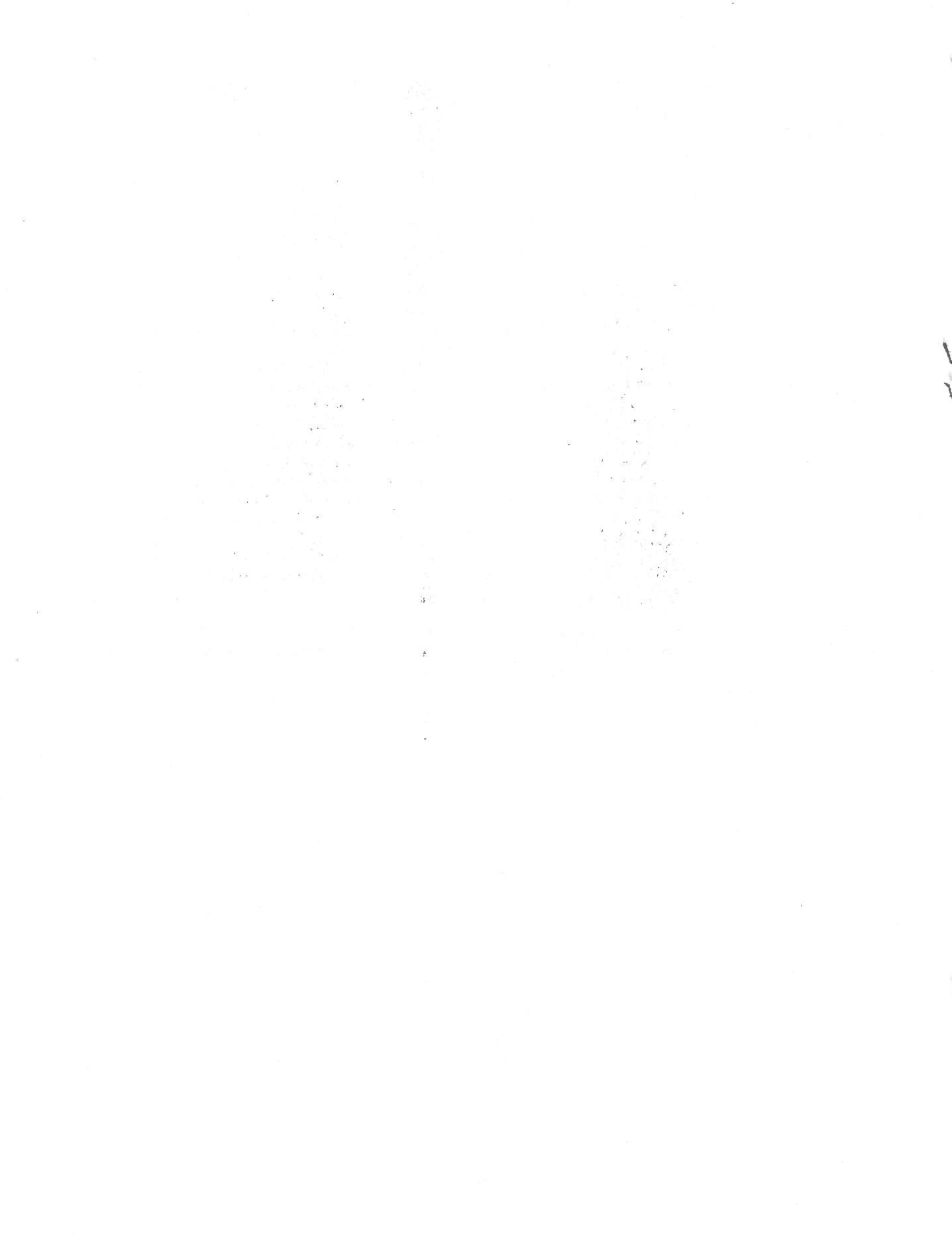
1637 (figs 117, 118). The church has been exceptionally rich in funerary monuments. At least ten memorial tablets and funerary coats-of-arms have hung on the walls, but most of them were lost after the rebuilding of the church in 1807. The lower part of a memorial tablet and two funerary coats-of-arms are the only ones preserved (figs 124–126). The thirty or so old grave slabs (figs 131–137), now laid in the floors of the church and the porches, were moved from their original sites in 1807, when many of them were also seriously damaged. The oldest date from the 16th century.

THE KARLSTEN FORTRESS CHURCH

The parish of Karlsten comprised the household of the castle and the garrison. Prisoners in the fortress were also allowed to participate in the services. From 1682 the fortress had its own chaplain, but later the headmaster of the school and the vicar of the town church shared the duty of preaching at the fortress. In 1791 the parish was united with the parish of Marstrand, and ceased to exist in 1882. The parish cemetery was to the south of the fortress at the edge of the town (fig 140). No visible remains of graves can now be seen in the cemetery, which is now a park.

I. The first fortress church was consecrated in the 1680's. It was in the west range of the great tower, the so-called Fyrkanten (fig 143). The other rooms on the same storey were used as storehouses. Above and below the level of the church were batteries. The church is a long, low room, with a mighty barrel vault of stone and brick, and has round-headed windows. The furnishings of the church are marked on a plan dating from c 1719 (fig 143), but nothing remains of these—judging by old accounts very simple—furnishings. The silver chalice, dating from the 15th century is shown in figure 144 after a drawing made in 1876. The bell, a war-trophy from Russia, and recast in 1696 (fig 145), is now in the Karlsborg garrison church.

II. Around 1850, the older fortress church was closed. The present church was opened in 1850 in a vaulted room in the lower courtyard (fig 138, 141). The room had earlier been the fortress mill. The walls and roof of the church form a barrel vault of natural stone with brick details. The floor is paved with bricks. The entrance is in the west, facing the courtyard, from which a wooden staircase leads down to the church. The church has two windows facing the courtyard. A small door is connected with the large passage under and along the courtyard. The furnishings consist of a reredos and pulpit, both dating from the middle of the 19th century (fig 142). After 1882, when the military station was discontinued, the church was closed, too. At the beginning of the 20th century the room was used as a handicrafts workshop for the naval ratings preparatory school. The furnishings, which were kept for a time elsewhere, were restored and placed in their present situations in 1964.

FÖLJANDE KYRKOR I BOHUSLÄN HAR UTKOMMIT I SERIEN SVERIGES KYRKOR,
KONSTHISTORISKT INVENTARIUM:

Backa, Bo band I: 1, volym 57, 112	Marstrands stadskyrka, Bo band IV: 2, volym 154
Björlanda, Bo band I: 1, volym 57, 112	Romelanda kapell, Bo band I: 3, volym 112
Harestad, Bo band I: 2, volym 104	Romelanda kyrka, Bo band I: 3, volym 112
Hjärtum, Bo band III: 1, volym 122	Solberga, Bo band II: 1, volym 95
Håлта, Bo band II: 1, volym 95	Säve, Bo band I: 1, volym 57
Hönö, Bo band I: 1, volym 57	Torsby, Bo band I: 2, volym 104
Jörlanda, Bo band II: 1, volym 95	Torslanda, Bo band I: 1, volym 57, 112
Kareby, Bo band I: 3, volym 112	Västerlanda, Bo band III: 1, volym 122
Karlstens fästningskyrka, Bo band IV: 2, volym 154	Ytterby, Bo band I: 3, volym 112
Kungälv's kyrkor, Bo band IV: 1, volym 132	Öckerö, Bo band I: 1, volym 57, 112
Kärра kapell, Bo band I: 1, volym 57	Tillägg och rättelser samt register till band I (i volym 112)
Lycke, Bo band I: 2, volym 104	

UNDER UTARBETANDE: Morlanda kyrka och Hälleviksstrands kapell.

Sveriges Kyrkor

KONSTHISTORISKT INVENTARIUM

VOLYM 154

BOHUSLÄN

Band IV, häfte 2

